

LUDOVIKÁ
EGYETEMI KIADÓ

Boda Mihály

A katonai erények története

Katonai személyiségjegyek
Nyugat-Európában és Magyarországon
az ókortól a 20. század végéig

Boda Mihály
A katonai erények története

Boda Mihály

A katonai erények története

Katonai személyiségjegyek
Nyugat-Európában és Magyarországon
az ókortól a 20. század végéig

LUDOVIKA
EGYETEMI KIADÓ

Budapest, 2023

Szakmai lektor
Prof. dr. Harai Dénes

Kiadja a Nemzeti Közszerzői Egyetem
Ludovika Egyetemi Kiadó
A kiadásért felel: Deli Gergely rektor

Székhely: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Kapcsolat: kiadvanyok@uni-nke.hu

Felelős szerkesztő: Karácsony Fanni
Olvasószerkesztő: Csinta Áron
Korrektor: Kutas Éva
Tördelőszerkesztő: Stubnya Tibor

DOI: https://doi.org/10.36250/01161_00

ISBN 978-963-531-994-7 (nyomtatott)
ISBN978- 963-531-995-4(elektronikusPDF) | ISBN 978-963-531-996-1(ePub)

© A szerző, 2023
© A kiadó, 2023

Minden jog védve.

Tartalom

Bevezetés	9
Nyugat-európai és magyar katonai erények a hadtörténelemben	9
A katonai erények elmélete és története	10
A katonai erények történeti kutatásának jellemzői	11
A katonai erények történetének kezdete	12
Az erények vizsgálatának módszere és a könyv felépítése	13
A katonai erények megjelenése az ókori Európában	15
A becsület erénye az ókorban	15
A becsület erénye a homéroszi görög közösségekben	15
A becsület erénye Arisztotelésznél és Cicerónál	19
A bátorság erénye az ókorban	23
A bátorság erénye Platónnál és Arisztotelésznél	24
A bátorság erénye Senecánál és Cicerónál	28
A hűség az ókori Rómában	30
Cicero a hűségről	30
Seneca a hűségről	31
A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség az ókorban	32
A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség az ókori hadtudósoknál	33
A vezetés és a vezető követésének erényei Cicerónál	34
Összegzés	37
Nomád katonai erények az államalapítás előtt	39
Nomád harcos erények	39
Nomád harcos erények a Magyar Nagyfejedelemség hadseregében	44
Összegzés	47
Katonai erények a középkorban	49
Katonai erények a középkori Nyugat-Európában	49
Harcos erények a kora középkori harcos társadalmakban Nyugat-Európában	49
A világi lovagság erényei a középkori Nyugat-Európában	53
Keresztény vallásos lovagi erények a középkori Nyugat-Európában	59
Katonai erények a középkori Magyar Királyságban	68
Vallásos lovagi erények Magyarországon	69
Világi lovagi erények Magyarországon	72
Harcos erények Magyarországon	72
Hűség vagy becsület	75
A lovagiasság erénye és a Szent György Lovagrend	78
Összegzés	79

A katonai erények a kora újkorban	81
A katonai erények a kora újkori Nyugat-Európában: Niccolò Machiavelli	81
A katonai erények a kora újkori Magyar Királyságban	83
Átmenet a középkor és a kora újkor között	83
A középkori katonai erények elértéktelenedése a kora újkori Magyar Királyságban	83
Kísérlet a középkori katonai erények fenntartására: a vitézljő rend	84
Az új katonai erények	86
A katonai erények Magyarai és Zrínyi elméleti munkáiban	87
Katonai erények a 17–18. századi katonai gyakorlatban (a hadi szabályzatokban)	92
Összegzés	97
A katonai erények a 19. században	99
A katonai erények a 19. századi Nyugat-Európában	99
A bátorság: a hazaszeretet szerepe	100
A becsület és a hűség: a nemzet szerepe	100
A katonai vezetői erény: a gondoskodás	102
A fegyelmezettség: a szocializáció	104
A katonai erények Magyarországon	105
Bátorság: az istenfélelem szerepe	105
A becsület és a hűség: a társadalom szerepe	106
A vezetői erény: a gondoskodás	107
A fegyelmezettség: a szocializáció	111
Összegzés	114
A katonai erények a két világháború között	117
A katonai erények a két világháború között Nyugat-Európában	120
A jövő háborúja	120
A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség	122
A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség	126
A katonai erények a két világháború közötti Magyarországon	130
A jövő háborúja	131
„Férfierények” a két világháború között	133
A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség	134
A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség	137
A fegyelmezettség	138
A katonai vezetői erény	144
Összegzés	148
A katonai erények a szocializmus időszakában	151
A katonai erények a Szovjetunióban	151

A jövő háborúja és a korszerű háború	151
A fegyelmezettség és a katonai vezetés	153
A kommunista fegyelmezettség és a kommunista politikai ideológia	154
A kommunista katonai vezetés erénye	158
A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség	160
A katonai erények Magyarországon	162
A korszerű háború	163
Új hadsereg, új elvárások: a terrorisztikus vakfegyelemtől az öntudatos vasfegyelemig	164
A fegyelmezettség és a katonai vezetői erény	165
A fegyelmezettség és a szocialista hazafiság	165
A katonai vezetés erénye	170
A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség	173
Összegzés	177
Összegzés és konklúzió	179
A magyar katonai erények története	179
A háborútípusok és a hozzájuk kapcsolódó katonai erények	182
A katonai erények elmélete	183
A katonai erények története	185
Felhasznált irodalom	191
Névmutató	207

Vákát

Bevezetés

A katonai erények a katonai feladat-végrehajtásban segítik a katonákat, szükséges feltételét alkotják a feladat sikeres teljesítésének, ezért nélkülözhetetlen részét képezik a katonákkal szemben meghatározott elvárásoknak. Ez érvényes a történelmi korszakok katonai erényeire éppúgy, mint a maiakra. Jelen kötet témája a katonai erények, azon belül is a magyar katonai erények története.

Nyugat-európai és magyar katonai erények a hadtörténelemben

Egy korszakra jellemző katonai erények mindig képet nyújtanak arról, hogy a társadalom mit várt vagy vár el a katonáktól, és így az adott társadalom katonai etikai gondolkodásáról. A kor tágabb filozófiai, politikaelméleti, társadalmi, hadtechnikai és egyéb változásával azonban az erények is változnak. Ez részben azt jelenti, hogy egy erénynek, például a becsületnek vagy a bátorságnak egyszer kiemelkedő szerepe van, és minden más erényt arra hivatkozva határoznak meg, máskor azonban alárendelt szerepbe kerül, és tartalmát egy másik határozza meg. A katonai erények változásának azonban van másik formája is. Az alapvető katonai erénytípusok – kiemelkedő vagy alárendelt erénytípusként – minden esetben megmaradnak. Ilyen például a bátorság, a becsület, a hűség, a fegyelmezettség és a vezetői karizma. Ami változik, az az, hogy az erénytípusok milyen formában jelennek meg egy-egy korszakban. A kevésbé szervezett harcos társadalmakat a bátorság természetes formája jellemzi, az állam által szervezett társadalmakat a mesterséges bátorság, a nemzeti társadalmakat a hazaszeretetre épülő bátorság, az emberi jogokat alapértékként elfogadó társadalmakat pedig a morális bátorság.

A katonai erények változásának újra és újra tanúni lehetünk, ha tanulmányozzuk az ókortól a 20. századig tartó nyugat-európai és magyar hadtörténelmet. Ez a változássorozat nagy általánosságban a következő állomásokkal jellemezhető. Az archaikus kori görögök becsületcentrikus erényképét felváltotta a klasszikus kori görögök bátorságcentrikus erényképe, amelyet pedig a rómaiak által preferált hűség előtérbe kerülése követett. A kora középkor germán harcosainál aztán megtaláljuk a bátorságot, a becsületet és a hűséget – a becsület elsődlegességével –, amelyeket örökölt a keresztény középkor is, kiegészítve azokat a lovagi erények keretei között az igazságosság és a kegyesség keresztény

erényével. A kora újkorban a szervezett zsoldos hadseregek központi erénye, a szigorú engedelmesség értelmében vett fegyelmezettség került előtérbe, majd az újkorban a nemzetállam állandó hadseregében a gondoskodó vezetés erénye.

A magyar katonai erények története első pillantásra nem sokban különbözik a nyugat-európai katonai erények történetétől. A legfontosabb különbség, hogy az erények magyar történetének kezdetén a germánokétól jelentősen különböző nomád harcos erények állnak. Emellett azonban vannak más különbségek is. Jelen kötet célja részben az, hogy a katonai erények magyar történetét felvázolva és összevetve azt a nyugat-európaival meghatározza a sajátosan magyar jellemzőket.

A katonai erények elmélete és története

A kötetnek a történelmi magyar katonai erények bemutatása mellett van egy másik célja is, mégpedig megvizsgálni, hogy az erények történeti vizsgálata mennyiben járul hozzá a katonai erények katonai etikai elméletéhez.

Egy korábbi kötetben – *A katonai erények – Katonai etikai elmélet hadtörténelmi példákkal szemlélítve*¹ – már foglalkoztam a katonai erények elméletével. Annak az volt a következtetése, hogy a hadtörténelemben egymást követő fegyveres konfliktusok típusai a katonai erénytípusok más és más megvalósulásait tették lehetővé. Nézzük a bátorság példáját! Amíg a „primitív” háborúban főként a bátorságnak a veszély el-, illetve áthárítására és kerülésére épülő formája volt előtérben, addig a becsületorientált háborúban a veszélyt bizonyos szempontból vakmerően vállaló bátorság természetes formája volt az elfogadott, a sakkjátszmaszerű háborúban a mesterséges bátorság, az államok kiterjedt párharcában a hazaszereteten alapuló bátorság, végül a 20. század második felének ideológiailag kiélezett küzdelmeiben a morális bátorság. A bátorságtípusok változásával együtt járt a becsület, a hűség, a katonai vezetői erény és a fegyelmezettség változása is.² Az erények történelmi változása azonban nem jelentette azt, hogy a korábbiak érvényüket veszítették, hanem csak azt, hogy a régebbi erények mellett újak kerültek előtérbe. Ezért lehetett hadtörténelmi vizsgálódás keretében megalkotni a jelenleg is jelentőséggel bíró katonai erények elméletét.

¹ BODA Mihály (2021a): *A katonai erények*. Budapest: Ludovika.

² BODA 2021a: 187–192.

E könyv hadtörténelmi vizsgálódásának már feltétele, hogy ismerjük a különböző nagy háborútípusokra és korszakokra jellemző erényeket. Jelen kötet ugyanis részben arra törekszik, hogy pontosítsa a nagy háborútípusokra jellemző erények egyetemes (például a nomád népek esetében), illetve magyar tartalmát (például a középkori és a kora újkori magyar erények esetében), vagy hogy a korszakok és a korszakokra jellemző erények között lévő átmeneteket bemutassa (a két világháborúra és a szocializmusra jellemző erények esetében). Ezért e kötet ebből a szempontból *A katonai erények* című könyv folytatásának tekinthető.

A katonai erények történeti kutatásának jellemzői

A katonai erények a katonákkal szemben támasztott elvárások egyik típusát alkotják. Az elvárások között találunk szakmaiakat és erkölcsieket is, utóbbiak között megtaláljuk a szabályokat, a tettek következményeinek számbavételét, és végül az erényeket. Amikor a morális szabályok, elsőként vallási köntösben, jelentőséget nyertek a katonai elvárások területén, akkor már kialakult az írásbeliség, és a szabályokat leírhatták, amelyeket a szabályok kutatója ma viszonylag könnyen megismerhet. Amikor a tettek következményeinek kalkulálása különösen fontossá vált a háború vallási megközelítésének visszaszorulásával (a kora újkorban), akkor az elméleti irodalom olyan mértékben volt elterjedt, hogy szintén nem okoz nehézséget ma ezeknek az elvárásoknak a megismerése. A katonai erények azonban a szabályoknál és a következmények számbavételénél jelentősen korábbi elvárások voltak.

A katonai erények gyakorlati elvárások, amelyek eleinte – a szabályokkal és a következményekre vonatkozó elvárásokkal szemben – csak akkor léteztek, ha gyakorolták is azokat. Amikor azonban minden katona ismerte és elismerte a katonai erényeket, és azok szerint élt, akkor nem volt szükség arra, hogy írjanak róla. A katonai erények elsajátításához ugyanis csak a gyakorlás, a példamutatás és a példa követése volt szükséges. Amikor elkezdenek az erényekről írni, akkor az sok esetben már azt jelzi, hogy az erényeket már nemigen ismerik, nemigen fogadják el, vagy nemigen élnek azok szerint. Pontosan ezért volt szükséges felhívni rájuk a figyelmet. A katonai erények történetének egy részét, a kezdetektől a kora újkorig, ezért bizonyos kivételekkel csak visszafelé és közvetve ismerhetjük meg, a korszak végének szemszögéből.

A kora újkortól kezdve megváltozott az erények szerepe, amelyek az elsajátítás szintjén sokkal hasonlatosabbakká váltak a szabályokhoz és az elméleti

előírásokhoz. Hadi szabályzatokban találkozunk velük, vagy éppen elméleti munkákban, amelyek a jelen és a jövő katonái számára írták elő azt, hogy milyen képességekkel kell rendelkezniük. Ebben az esetben a látszólagos nehézséget az okozza, hogy nem tudjuk, vajon ezek az előírások átmentek-e a gyakorlatba, vagy sem.

Ez a nehézség ugyanakkor csak látszólagos. A katonai erények kutatásának, más normatív jelenségek kutatásához hasonlóan, nem annak a felderítése a célja, hogy a gyakorlatban megvalósultak-e az adott erények, vagy sem. Ez fontos felvetés, de nem a katonai etika kérdéseként vizsgált katonai erények szempontjából. A katonai erények vizsgálata annak számbavételére korlátozódik, hogy egy-egy korszak és társadalom milyen erénybeli elvárásokat fogalmazott meg katonáival szemben. Ez a kérdés kutatható annak vizsgálata nélkül is, hogy vajon a katonák képesek voltak-e elsajátítani az erényeket, vagy sem.

A katonai erények történetének kezdete

Az erénytípusok egyes korszakokra jellemző példái a háborús ideológiák egy formájának, mégpedig az egyes társadalmak tekintetében elsőként megjelenő formájának is tekinthetők. Ott, ahol teljes képet tudunk alkotni az adott társadalom háborús ideológiáinak fejlődéséről, azt találjuk, hogy elsőként annak megfogalmazásával indokolták a háborút, mi számít bátor, megbecsült vagy hűséges tettnek. Ezt követően lépett csak a háborús ideológia a szentháborús korszakba, majd az igazságos háborús korszakba, végül pedig a tudományos korszakba.

A katonai erényeket így minden társadalom fejlődésének az elején megtaláljuk. A kulturálisan egymásra épülő korszakokban és társadalmakban azonban a háborús ideológiák és azokon belül a katonai erények is hasonlóak egymáshoz, mert a ráépülő kultúra merít a korábbi kultúrából. Az európai és a magyar katonai erények vizsgálatának így vissza kell mennie egészen az európai ókorig, az ókori görög és római erényekhez, amelyek hatást gyakoroltak a későbbi katonai etikai gondolkodásra is.

A háborús ideológiák vizsgálatánál felmerülhet, hogy az európai ókori kultúra bizonyos részei és azon belül a katonai erények az ókori Közel-Keletről származnak, és így e területre is ki kellene terjeszteni a vizsgálatot. A katonai erények vizsgálatához azonban olyan forrásanyagokra van szükség, mint az elméleti munkák, a szépirodalmi művek és a hadi szabályzatok, amelyek nem jellemzőek

az ókori Közel-Kelet társadalmaira. Egyéb forrásokból pedig az erényeknek csak valamilyen részleges képe rekonstruálható.³ Jelen kötet ezért az európai és azon belül a magyar katonai erényekre koncentrál, és arra törekszik, hogy teljes képet adjon az európai és a magyar katonai erények fejlődéséről az ókori kezdetektől a 20. századdal bezárólag.

Az erények vizsgálatának módszere és a könyv felépítése

A kötetben az erények történeti vizsgálatának módszere három lépcsőből áll. Az első a történeti források (európai, nyugat-európai, kelet-európai, ázsiai és magyar elméleti és szépirodalmi szövegek, hadi szabályzatok) feldolgozása. A második a szövegek tartalmának értelmezése a katonai erények elméletének segítségével. Végül a harmadik, ahol ez releváns, az a nyugat-európai, ázsiai vagy kelet-európai szövegek értelmezett tartalmának összevetése a magyar szövegek tartalmával.

A könyv így a bevezetés után nyolc fejezetet foglal magába. A második fejezet az erények ókori történetével foglalkozik, az ezt követő fejezet pedig a magyar erények történetének a keresztény államalapítást megelőző korszakával. A következő négy fejezet a magyar és a nyugat-európai erényeket vizsgálja a középkorban, a kora újkorban, a 19. században és a két világháború között. Az ezt követő fejezet a második világháború utáni időszak szovjet és magyar erényeit veti össze, majd az utolsó fejezet összegzi a mondottakat.

A kötet az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj-támogatásának és a magyar kormány ÚNKP kutatói ösztöndíj-támogatásának köszönhetően született meg.

³ Karen RADNER (2011): Fame and prizes: competition and war in the Neo-Assyrian empire. In Nick FISHER – Hans VAN WEES (szerk.): *Competition in the Ancient World*. Swansea: The Classical Press of Wales. 37–58.; Mario LIVERANI (1979): The Ideology of the Assyrian Empire. In Mogens Trolle LARSEN (szerk.): *Power and Propaganda*. Copenhagen: Akademisk Forlag. 297–317. Itt: 306–307.

Vákát

A katonai erények megjelenése az ókori Európában

A katonai erények – a bátorság, a becsület, a hűség, a katonai vezetői erény és a fegyelmezettség – nem Európában jelentek meg először. Minden rendszeresen hadat viselő közösség jellemzőjeként jelen voltak az ókori Keleten is,⁴ például az Asszír Birodalomban, de már a civilizáció előtti „primitív” népeknél is.⁵ Az az írott irodalom, amelyből pontosabb képet kaphatunk az erényekről, azonban csak az ókori Európában és Kínában teremtődött meg.⁶ Ezek közül a magyar katonai erények vizsgálatában az erényeknek csak az európai megjelenése bír jelentőséggel, mivel azok a nyugat-európai fejlődésen keresztül hatást gyakoroltak az erények magyar történetére is.

A becsület erénye az ókorban

Az ókori Európában – Görögországban és Rómában – az erények nem egyszerre jelentek meg, hanem a különböző korszakokban különböző erények bírtak kiemelkedő jelentőséggel. A katonai erények közül először a becsület került az ókori irodalom, Homérosz *Íliász*ának a középpontjába. A homéroszi kort követően a becsület relatív értéke más erényekkel szemben csökkent, jelentősége azonban megmaradt.

A becsület erénye a homéroszi görög közösségekben

A homéroszi eposzok által tükrözött, Kr. e. 10–8. századi görög „lovagi”⁷ közösségekben a királyok/törzsfők és a harcosok becsületének kiemelkedő jelentősége volt. Az *Íliász*ban például Akhilleusz a következő „elrendelt” választás előtt áll:

⁴ RADNER 2011: 37–58.

⁵ BODA 2021a: 27–29.

⁶ BODA Mihály (2015): A katonai vezetés erkölcsi és morális elemei. *Hadtudomány*, 25(e-szám), 204–220. Itt: 217.

⁷ H. I. MARROU (1956): *A History of Education in Antiquity*. New York – Toronto: The New American Library. 23.

„Édesanyám, az ezürtlábú Thetis, isteni asszony,
mondta, hogy engem kettős végzete vár a halálnak.

Hogyha a trójai vár körül itt maradok verekedve,
elvész visszautam, de sosem hervad hírem:
ámde ha megtérek szeretett földjére hazámnak,
elvész nagy hírem, hanem életem hosszúra nyúlik,
és gyorsan nem is ér el végzete már a halálnak.”⁸

Maga az *Íliász* nyitó sorai nem hagynak kétséget afelől, hogy Akhilleusz a „hír”-t és a becsületet választotta:

„Haragot, istennő, zengd Péleidész Akhileuszét,
vézsezt, mely sokezer kint szerzett minden akháznak,
mert sok hősnek erős lelkét Hádészra vetette,
míg őket magukat zsákmányul a dögmadaraknak
és a kutyáknak dobta.”⁹

A korszak neves kutatója, Moses I. Finley szerint az eposzban és a korszakban „A »harcos« és a »hérosz« rokon értelmű szavak, s a katonai kultúra két alapfogalom – bátorság és dicsőség – köre épül. Az első a legfontosabb tulajdonsága, a második a legfőbb célja a hőroszoknak.”¹⁰ Finley ugyan a dicsőség (amelyre itt becsületként hivatkozok, és amelyre Homérosz az *agathosz* kifejezéssel hivatkozott) mellett a bátorságot is megemlíti (amelyre pedig az *areté* kifejezéssel), a kettő azonban szorosan összekapcsolódott. A Homérosz által megjelenített közösségekben ugyanis a tetteket nem a lelki vagy személyiségbeli jellemzők alapján ítélték meg, hanem azok eredményei és következményei alapján.¹¹ A tettek eredménye pedig a siker és az azért járó dicsőség volt, amely a közösség tagjainak megbecsülését hozta, és bizonyította a tettet végrehajtó kiemelkedett („dicső”) voltát, hogy rendelkezik a becsület erényével. A dicsőség, az elismerés

⁸ Homérosz (1974): *Íliász*. In Homérosz: *Íliász. Odüsszeia*. Homéroszi költemények. Budapest: Magyar Helikon. 9–446. Itt: 159.

⁹ Homérosz 1974: 9.

¹⁰ Moses I. FINLEY (1985): *Odüsszeusz világa*. Budapest: Európa. 166.

¹¹ Arthur W. H. ADKINS (1975): *Merit and Responsibility. A Study in Greek Value*. Oxford: Clarendon Press. 36.

és a becsület azonban feltételezte az elérésükhöz szükséges erényt, az *aretét*,¹² ám a kettő közül a dicsőség volt az alapvetőbb fogalom.

A becsület a közösségen belüli kiemelkedettséggel és közösségi hierarchiával járt együtt.¹³ Azzal a közösség vezetői, a királyok/törzsfők, illetve a harcosok rendelkeztek. A becsületet nem szerezhette meg akárki, hanem a meghatározott társadalmi pozíciókban lévők és társadalmi szerepet ellátók rendelkeztek vele.¹⁴ Ebben a társadalmi pozícióban a nemesek/lovagok voltak, akik rendelkeztek a megfelelő vagyonnal és szabadidővel ahhoz, hogy elsajátítsák a becsület megtartásához szükséges képességeket.¹⁵

A becsület egy egyénnek a közösségben bírt és gyakorolt, közösségi szerep ellátását lehetővé tevő képessége volt. A becsülethez ezért többféle igény kapcsolódott, annak függvényében, hogy azt egyéni birtokosa, a közösséget alkotó emberek vagy a közösségi szerep felől nézzük. A homéroszi politikai alakulatok vérségi alapon szerveződő gazdasági-politikai közösségek – királyságok/törzsek – voltak, amelyek vezetője a király/törzsfő volt. A király/törzsfő és harcosainak feladata abban állt, hogy fenntartsák a békét, és igazságot szolgáltatásnak a közösségen belül, és hogy megvédjék a közösséget a külső támadótól.¹⁶ A közösség tagjai ezt el is várták tőlük, és tetteiket illetően megítélésüknek hangot is adtak. Amennyiben a tettek a társadalmi feladat szempontjából nézve sikeresek voltak, akkor nyilvános elismeréssel jutalmazták, amennyiben azonban sikertelenek, akkor szégyenletesnek tartották azokat. Mindkét esetben kiemelkedő jelentősége volt annak, hogy mit mondtak a közösség tagjai.¹⁷

A homéroszi közösségek ezért úgynevezett szégyen- (és becsület)kultúra példái voltak (ami összefüggésben van azzal is, hogy a tettek értékelésében a mentális jellemzők – például a szándékok – háttérbe szorultak a tettek eredményeivel és következményeivel szemben).¹⁸ A szégyen- (és becsület)kultúra

¹² Werner JAEGER (1946): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. Volume I.* Oxford: Basil Blackwell. 8.; ADKINS 1975: 32.

¹³ FINLEY 1985: 174.

¹⁴ Alasdair MACINTYRE (2012): *Az etika rövid története.* Budapest: Typotex. 32–33.; Margalit FINKELBERG (1998): *Timē and Aretē in Homer. The Classical Quarterly*, 48(1), 14–28. Itt: 16.

¹⁵ JAEGER 1946: 5.

¹⁶ ADKINS 1975: 35.

¹⁷ ADKINS 1975: 48.

¹⁸ Eric Robertson DODDS (1951): *The Greeks and the Irrational.* Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press. 17–18.

működési logikája a becsület elvesztéséből (a szégyenbe kerülésből) és az elvesztés megbosszulásával annak visszaszerzéséből áll.¹⁹

A közösség tagjainak elismerő vagy megszégyenítő véleménye nem önkényes volt, hanem a közösségi szerepek ellátásához kapcsolódott, és összefüggésben kellett lennie azzal, hogy a király/törzsfő és a harcosok megfeleltek-e annak a szerepnek, amelyet el kellett látniuk.²⁰ Ez a szerep azonban szintén nem a közösség tagjainak véleményétől függött, hanem a homéroszi közösségek ideáljaitól, végső soron a görög istenektől.²¹ Az istenek világa, amelyben Zeusz a gazdasági közösség vezetője volt, kínálta az ideális mintát a földi közösségek struktúrájához.²²

A becsülettel rendelkező egyén tettei megítélhetők voltak a közösség tagjai által az ellátott és isteni mintával rendelkező közösségi szerepek segítségével. A becsülettel rendelkező egyén helyzete azonban még a közösségnél és a közösségi szerepeknél is erősebb volt. Amennyiben ugyanis elhatározta magát valamilyen tett mellett, akkor sem a közösségi nehezítés, sem az istenek helytelenítése nem idézte elő becsületének elvesztését.²³ A becsülettel rendelkező egyének voltak a hősök, akik a közösség egyszerű tagjai és az istenek között álltak. A közösség tagjainak elismerése megerősítette becsületüket, de becsületük nem abból származott. Ők maguk tudták, hogy milyen tetteket hajtottak végre, és hogy mire képesek,²⁴ ezért becsületük elsősorban önbecsülésből származott.²⁵ Előfordulhatott azonban olyan eset, amikor a becsülettel rendelkezők tetteikkel túlságosan messze mentek, és nem csupán ambiciózusok voltak, hanem arrogánsak lettek, amivel a *hübrisz* vétkébe estek, amiért a „féltékeny” istenek bosszút álltak rajtuk.²⁶

A szégyen- (és becsület)kultúra egyik velejárója, hogy benne a közösségek vezetői és a közösségek harcosai vetélkedtek egymással. Ezek az erőmérők voltak becsületük (dicsőségük, kiemelkedettségük) tesztjei.²⁷ A vetélkedés békében a hadijátékokon folyt, azonban a háború volt az igazi terepe, amikor a harctéren

¹⁹ K. YAMAMOTO (2002): The Ethical Structure of Homeric Society. *Collegium Antropologicum*, 26(2), 695–709.

²⁰ MACINTYRE 2012: 32–33.

²¹ JAEGER 1946: 9.

²² Vö. DODDS 1951: 47–48.

²³ ADKINS 1975: 38., 50.

²⁴ JAEGER 1946: 9.

²⁵ Vö. BODA 2021a: 101–103.

²⁶ DODDS 1951: 30–31.

²⁷ JAEGER 1946: 7.; FINLEY 1985: 174.; ADKINS 1975: 36., 52.

a párviadalokban lehetett vetélkedni a minél jelentősebb ellenfél legyőzéséért. A homéroszi háború így elsősorban a becsület és a dicsőség, és nem a győzelem keresése volt. A győzelem csak akkor volt érdekes, ha azt olyan módon érték el, amely bizonyította becsületüket. A gyakorlatban azonban erre akkor volt lehetőség, ha a harcos fel tudta mutatni társainak becsülete trófeáját, azaz annak bizonyítékát, hogy legyőzött egy jelentős ellenfelet. A homéroszi harcosok ezért a csata forgatagában arra törekedtek, hogy becsületüket bizonyítsák, és hogy összegyűjtsék a legyőzött ellenfelek fegyvereit.²⁸ A győzelem elérése ehhez képest másodlagos volt.

A becsület erénye Arisztotelésznél és Cicerónál

A görög klasszikus korban (Kr. e. 5–4. század) és a Római Köztársaság (Kr. e. 509–27) korának végén a becsület erénye sokkal gazdagabb jelentéstartalommal jelent meg, mint a homéroszi korban. A jelentésgazdagodás irányai közül a legfontosabb, hogy a becsület már nem volt az erények legfontosabbika, mivel valamilyen másik erény gyakorlásáért járt, amely ezért fontosabb volt nála.

Arisztotelész (Kr. e. 384–322) az első szerző, aki *Nikomakhoszi etika* című munkájában tudományos-filozófiai vizsgálat alá vette a becsület fogalmát, azzal a kérdéssel összefüggésben, hogy: „mi a legfőbb jó és legfőbb boldogság az emberek számára?” A következőképpen jellemezte a becsület legfontosabb jellemzőjét (kitüntetésként hivatkozva a becsületre): „Az emelkedett szellemű és cselekvésre termett emberek [...] a kitüntetést keresik: a közügyekkel foglalkozó életnek nagyjából ez a célja.”²⁹ Arisztotelész úgy vélte, hogy a becsület nem lehet a legfőbb jó, azaz nem lehet a legfontosabb erény.

Álláspontját részben azzal támasztotta alá, hogy a becsülettel való rendelkezés nem az adott embertől függ, hanem azoktól, akik megbecsülik és kitüntetik őt, ám Arisztotelész szerint az ember számára való legfőbb jó csak az embertől függhet. Arisztotelész ezzel felfedezte a becsület önbecsüléstől különböző

²⁸ Ez a gyakorlat módosult formában az archaikus korban is fennmaradt, amikor a győztes görög *polis*ok hadserege csatája után trófeát állított a harctéren, felakasztva arra az ellenség fegyvereit. Lásd BODA Mihály (2022b): Az igazságos háború elmélete az antik államelméletekben. *Hadtudományi Szemle*, 15(1), 99–113. Itt: 102.

²⁹ Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Európa. 1095b. 9–10.

típusát, a mások általi megbecsülésből származó becsületet.³⁰ Az önbecsülés esetén elsősorban a becsület birtokosa maga van tisztában tetteinek értékével, a mások megbecsüléséből származó becsület esetében a tettek értékének felismeréséhez szükség van mások megbecsülésére. Utóbbi esetben hangsúlyos az, hogy mások megbecsülése eredményezi a becsület erényét.³¹

A másik ok, hogy a becsület miért nem lehet a legfőbb jó, az, hogy az elismerés és a kitüntetés speciális erénnyel való rendelkezésért jár, így az erény nagyobb jó, mint a becsület. Arisztotelész itt megfordította az *areté* és az *agathosz* Homérosznál tárgyalt viszonyát. Homérosznál az *agathosz* volt a fontosabb, mivel az a nemeseknek adott volt leszármazásuk okán. Arisztotelész szerint azonban az az erény, amelynek birtoklásával szert tehet valaki a megbecsülésre és a kitüntetésre, nagyobb jó, mint a megbecsülés és a kitüntetés, mivel az az erény a kitüntetés oka.³²

Arisztotelész szerint további probléma, hogy a megbecsülés lehetséges anélkül is, hogy valaki erényes lenne, mivel a megbecsülés nem más, mint hogy valakit „mindenki derék embernek tart”, vagy hogy valaki „jótevő hírében” áll.³³ Arisztotelész itt meglátta a különbséget az elismerő megbecsülés és a motiváló megbecsülés között. Az első esetben a becsülettel rendelkező tett már valami jelentőset, és ezért megérdemli a megbecsülést, a második esetben azonban még nem tett semmit, azonban a feltételezés szerint rendelkezik azzal a képességgel, hogy megtegye. Az elismerő megbecsülésnek több típusa különböztethető meg, így az életet megvédő vagy a gazdagságot biztosító, illetve általában a nehezen megszerezhető javakat biztosító tetteket elismerő. Ez a lista, még ha a közösséggel összefüggésben is értelmezzük, nem egyetlen elemet jelenít meg, amelyért a megbecsülés jár, ezért relativizálja azt, hogy miért jár megbecsülés.³⁴

Mindezzel együtt a becsület önbecsülés formájában továbbra sem vesztette el jelentőségét Arisztotelész számára, aki nemes becsvágnak (*megalopszúkhia*) nevezve továbbra is fontosnak tartotta. A nemes becsvággal rendelkező ember „nagy dolgokra tartja magát érdemesnek, és azokra valóban érdemes is”.³⁵ Az ilyen ember ismeri tettei valóságos és kimagasló értékét, azoknak elismerését

³⁰ Vö. BODA 2021a: 103.

³¹ Vö. BODA 2021a: 97–101.

³² Arisztotelész 1987: 1095b. 10.

³³ Arisztotelész (1982): *Rétorika*. Budapest: Gondolat. 1361a. 28.

³⁴ Robert SOKOŁOWSKI (2014): Honor, Anger, and Belittlement in Aristotle's Ethics. *Studia Gilsoniana*, (3), 221–240. Itt: 228.

³⁵ Arisztotelész 1987: 1123b. 101.

nem mástól várja. Ugyanakkor a mások általi elismerést, kitüntetést is elfogadja, ám az nem más, mint erényének, például bátorságának díszé.

Összességében Arisztotelész számára a becsület már nem jelentett akkora értéket, mint Homérosznak, mert az erényt (a bátorságot) fontosabbnak tartotta, és mert úgy vélte, hogy több dologért is járhat megbecsülés. Az azonban így is értékes volt számára, mint amin keresztül az alapvető erény, a bátorság a legfőbb jóvá válhat, és ami így része a legfőbb jónak.³⁶

Cicero (Kr. e. 106–43) *A kötelességekről* című munkájában a becsület szintén más erényekkel összefüggésben jelenik meg. Cicero úgy fogalmazott, hogy a „kötelességek teljesítése adja életünk egész becsületét, és elhanyagolása szégyent hoz ránk”.³⁷ A kötelesség a négy kardinális erény gyakorlása, amelyek mindegyikéből speciális kötelességek származnak. A négy kardinális erény a gyakorlati bölcsesség, amelyből az igazság keresésének kötelessége, az igazságosság, amelyből az emberi társadalom fenntartásának kötelessége, a lelki nagyság (állhatatosság, kitartás) értelmében vett bátorság, amelyből az élethez szükséges javak megszerzésének és gyarapításának kötelessége, és a mértékletesség, amelyből pedig az élethez nem szükséges javak megvetésének kötelessége származik.³⁸ Cicero úgy vélte, hogy ezeket az erényeket nem csupán birtokolni kell, hanem a gyakorlatban alkalmazni is.³⁹ Az erények legfontosabb alkalmazása az állam kormányzása,⁴⁰ amely erény gyakorlásához leginkább annak a felismerése szükséges, hogy: „Nagyobb hálával tartozunk [...] a hazánknak, mint apánknak. A haza ugyanis több jótéteményt tartogat számunkra és tiszteltre méltóbb korú szülő, mint az, aki minket nemzett.”⁴¹ A haza iránt mutatott hála és hűség erényével való rendelkezést, valamint a hűség gyakorlását feltételezi.⁴² Összességében Cicero a becsületet a kötelességeken keresztül a négy

³⁶ Arisztotelész 1987: 1123b–1124a. 103.; Arisztotelész 1982: 1360b. 26.; SOKOŁOWSKI 2014: 226., 227., 231.

³⁷ Cicero (1987): *A kötelességekről*. Első könyv. In *Cicero válogatott művei*. Budapest: Európa. 289–345. Itt: 290.

³⁸ Cicero 1987: 294–295.; vö. George BRAGUES (2010): Profiting with Honor: Cicero's Vision of Leadership. *Journal of Business Ethics*, 97(1), 21–33. Itt: 25–29.

³⁹ Cicero 1987: 295.

⁴⁰ Cicero (2005): *Az állam*. Budapest: Akadémiai. 69.

⁴¹ Cicero 2005: 67.

⁴² Vö. BODA 2021a: 124.

kardinális erényhez, majd azokon keresztül a hazához való hűség gyakorlásához kapcsolta.⁴³

A becsületnek Cicero két típusát különböztette meg, a pusztá dicsőséget vagy dicsőségvágyat, amelyben a mások általi megbecsültségnek, illetve az erre való törekvésnek van jelentősége, és az önmagában is értékes becsületet, amelyben pedig a tettek önmagában vett értékessége kap szerepet.⁴⁴ Ezzel Arisztotelészhez hasonlóan ő is felismerte a becsület-megbecsülés logikából fakadó problémát, hogy ha a megbecsülés és a dicsőség hajhászása az államvezetők céljává válik, akkor a becsület erénye megszűnik erénynek lenni, mert elszakad az állam felé mutatott hűségtől és a kardinális erények gyakorlásától. A becsület így csupán a népszerű igények kielégítésévé silányul, és népszerűségével együtt is végeredményben az állam romlásához vezet.

Cicero azonban Arisztotelésszel szemben látott megoldást a problémára, mégpedig az emberi természetre való hivatkozást. Úgy vélte, hogy az emberi természet részben az állati természetet foglalja magába (az önvédelem és az önfenntartás törvényét), részben azonban az állatoktól megkülönböztető értelmet. Az értelem az igazság keresésében (ezen belül az összefüggések észrevételében, az okok és a fejlődés tudomásulvételében, illetve a múlt és a jövő megismerésében), illetve a nyelvhasználaton keresztül az emberi egyének összekapcsolásában áll. Az emberi természetnek ezek a jellemzői határozzák meg a becsületet eredményező kötelességet és az azokhoz kapcsolódó erényeket.⁴⁵ A becsület gyakorlása így közvetlenül nem függ az elismeréstől, hiszen az erények gyakorlása lehet népszerűtlen is, ám a közösség fennmaradását és virágzását idézi elő. A becsület abból származik, hogy emberi – racionális és univerzális – nézőpontból megítélve a tetteket azokat megbecsülésben lehet részesíteni. Cicero szavaival:

„Legelőször az történik, hogy az ember megbarátkozik mindazzal, ami megfelel a természetnek. Miután [...] felismeri az emberi teendőkben uralkodó rendet és, hogy úgy mondjam, összhangot, ez utóbbit sokkal többre fogja értékelni mindannál, amit először kedvelt. Így megismerés és gondolkodás révén rájön, hogy ebben rejlik az embernek önértéke miatt dicséretes és kíváncsatos legfőbb java

⁴³ Cicero 2005: 70.

⁴⁴ Cicero 1987: 311–312.; vö. Margaret GRAVER (2015): Honor and honorable. Cato's discourse in *De Finibus* 3. In Julia ANNAS – BETEGH Gábor (szerk.): *Cicero's De Finibus. Philosophical Approaches*. Oxford: Oxford University Press. 118–146. Itt: 135–137.

⁴⁵ Cicero 1987: 292–293.

[...] ezen alapszik az a jó, amire minden visszavezethető: a tisztességes cselekvés és maga a tisztesség, amit egyedül tartunk jónak, noha később fejlődik ki.”⁴⁶

A becsület hozzákapcsolása az emberi természethez azt is jelenti, hogy a becsület nem áll szemben azzal, ami hasznos, így magával hozza az emberek elismerésével és szeretetével az emberek támogatását és segítségét is.⁴⁷

Összességében Cicero az arisztotelészi kritikák után átalakította a homéroszi becsületfogalmat. A becsület erényét nem önbecsülésként értelmezte, hanem morális becsületként, amely az emberi nézőpontra keresztül érhető el, függetlenül mások megítélésétől.⁴⁸

A bátorság erénye az ókorban

A görög klasszikus korban (Kr. e. 5–4. század) a legfontosabb katonai erény szerepét a bátorság vette át a becsulettől. A korszak legjelentősebb gondolkodója Plátón (Kr. e. 427–347) és Arisztotelész volt, akik egyaránt kiemelkedő helyet szántak a bátorságnak. Elméleteiket a későbbi szerzők egy része kritikával illette, mint Seneca (Kr. e. 4 – Kr. u. 65), vagy jelentősen eltért azoktól, mint Cicero.

A bátorság erényének egy formája már Homérosz eposzaiban is megjelent, ez volt a becsülethez kapcsolódó *areté*. Az *areté* azonban nem csupán bátorság volt, hanem a természetes bátorság mellett magába foglalt minden olyan fizikai és mentális képességet, amely szükséges volt a sikeres cselekvéshez.⁴⁹ Az *areté* részben hasonlít a klasszikus kori bátorságra (*andreia*), részben azonban különbözik tőle. A különbség abban keresendő, hogy amíg az *areté* összetett erényének szerepe egy összetett társadalmi pozíció fenntartása volt a hozzá kapcsolódó becsület bizonyítása által, addig az *andreia* szorosabban kapcsolódott a háborúban leelkedő veszélyhez, az életveszélyhez és az abból származó félelem kezeléséhez.⁵⁰ A két bátorságtípus hasonlósága abban áll, hogy mindkét esetben van valamilyen szerepe az indulatnak és a haragnak az értelem nyugodt megfontolásával szemben vagy amellet.⁵¹ Plátón és Arisztotelész a különbséget

⁴⁶ Cicero (2007): *A legfőbb jóról és rosszról*. Budapest: Kairosz. 197.

⁴⁷ Cicero (1885): *A kötelességekről*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 65–73.

⁴⁸ Vö. BODA 2021a: 108–111.

⁴⁹ JAEGER 1946: 6.

⁵⁰ FINKELBERG 1998: 22.

⁵¹ Arisztotelész 1987: 1116b. 79.

és a hasonlóságot egyaránt elfogadva alkotta meg elméletét a bátorságról. Seneca és Cicero bátorságképe ezzel szemben semmilyen közös vonást nem tartalmaz a homéroszi bátorsággal.

A bátorság erénye Platónnál és Arisztotelésznél

Platón több írásában is foglalkozott a bátorság erényével, legkiterjedtebben a *Lakhész* és az *Állam* című művében. A *Lakhész* Platón korai, úgynevezett aporetikus művei közé tartozik, amelyekben Platón nem fejtett ki koherens elméleteket, hanem inkább problémákat vetett fel és járt körül. Így van ez a *Lakhészszal* és benne a bátorsággal is. A korai dialógusokat szokás úgy is tekinteni, mint amelyekben Platón mesterének, Szókratésznek (Kr. e. 469–399) a gondolatait mutatja be.

A *Lakhész*ban két athéni tábornok fejt ki véleményét a bátorságról. A mű címadója, Lakhész szerint a bátorság legjobb példája a csatasorban való helytállás. Ha azonban tágabban kell meghatározni a bátorság fogalmát, akkor olyan állhatatossággént kell rá gondolni, amely a katonák csatatéri helytállásán túl magába foglalja a tengeri veszedelmekkel szembeni, a betegségbeli, a nyomorral szembeni, a politikai ügyekbeni, a fájdalommal szembeni, a félelemmel szembeni, illetve a vágyakozással és a gyönyörrel szembeni helytállást is. Ezekben az a közös, hogy mindegyik esetben állhatatosság szükséges.⁵² A másik athéni tábornok, Nikiasz szerint ezzel szemben „a bátorság valamiféle bölcsesség”, amelyet a „veszedelmes és a biztonságos dolgok tudományának” kell tekinteni, „mind háborúban, mind egyéb helyeken”.⁵³ A dialógusban Lakhész véleménye alapvetően a homéroszi bátorságfogalmat jeleníti meg, Nikiasz véleménye pedig Szókratész álláspontját. Ezen álláspont szerint minden erény, és így a bátorság is tudás, mivel az erény kiválóság, és mindenki csak abban képes kiváló lenni, amit tud.

Platón a két álláspontot az *Állam* című munkájában illesztette össze koherens elméletté a lélekfilozófia segítségével. Platón a lélek részeként megkülönbözteti a gondolkodó részt, az indulatos részt és a vágyakozó részt. A gondolkodó rész

⁵² Platón (2003): *Lakhész*. In Platón: *Nagyobbik Hippiasz. Kisebbik Hippiasz. Lakhész. Lüsizisz*. Budapest: Atlantisz. 89–120. Itt: 105–107.

⁵³ Platón 2003: 110.

bölcs, és gondját viseli az egész léleknek, az indulatos rész pedig engedelmeskedik neki és támogatja.

„Ez a kettő [...] élére áll majd a vágyakozó résznek, amely persze mind-egyikünk lelkében a legnagyobb helyet foglalja el, s amely természeténél fogva anyagiakban a legtelhetetlenebb, s vigyáz rá, nehogy az úgynevezett testi gyönyöröktől eltelve, túlságosan nagygyá és erőssé legyen, s aztán még a maga munkáját se akarja végezni, sőt még azt is megkísérelje, hogy a többieket is leigázza és vezesse [...] S vajon a külső ellenséget is nem ezek tudják-e legeredményesebben féken tartani az egész lélek és test érdekében, úgy hogy az egyik tanácsot ad, a másik pedig – követve a vezetőt, és bátorságával végrehajtva a jó tanácsot – sikraszáll érte? [...] S bátornak is minden bizonnyal ennek a résznek az alapján gondolunk valakit, mikor az ember indulatos része minden fájdalom és gyönyör ellenére is kitart amellett, hogy csak az a félelmetes, illetve nem félelmetes dolog, amit a józan ész annak nyilvánít.”⁵⁴

Platón elmélete szerint az értelem (józan ész, bölcsesség, tudás) és az indulat együtt dolgozik az értelem vezetésével azon, hogy uralja a lélek vágyakozó részét. Az együttes munka egyik formája, hogy meghatározzák, hogy mely dolgok félelmetesek, és melyek nem, és kitartanak emellett, még akkor is, ha a vágyakozó lélekrész mást kívánna. Ezzel kontrollálják a vágyakozó lélekrészt, és annak félelmével szemben racionálisan kitartanak (állhatatosak).⁵⁵

A három lélekrész viszonyának pontos meghatározásában a tudás jellegének meghatározása alapvető jelentőséggel bír. Platón vizsgált műveiben a tudásnak három típusa jelenik meg, a technikai, a filozófiai és a racionális tudás. A technikai tudás a kiképzett katona professzionális tudása, aki például tudja, hogy a csatában elfoglalt harcállása jobb, mint az ellenségéé. A technikai tudás azonban a *Lakhész* álláspontja szerint nem alkalmas arra, hogy az indulatos lélekrészt vezetve bátorsággá váljon, hanem éppen ellenkezőleg, az a bátor, aki nem rendelkezik a magasabb technikai tudással, ám mégis vállalja a csatát.⁵⁶ Ez a szembeállítás a „született” harcos természetes bátorságának szembeállítás a professzionális zsoldos katona mesterséges bátorságával.⁵⁷ A filozófiai tudás

⁵⁴ Platón (1984): Állam. In *Platón összes művei. Második kötet*. Budapest: Európa. 5–710. Itt: 442a–442c. 288–289.

⁵⁵ Vö. Josh WILBURN (2015): *Courage and the Spirited Part of the Soul in Plato's Republic*. *Philosophers' Imprint*, 15(26), 1–21. Itt: 1–2.

⁵⁶ Platón 2003: 108.; vö. Daniel T. DEVEREUX (1977): *Courage and Wisdom in Plato's Laches*. *Journal of the History of Philosophy*, 15(2), 129–141. Itt: 136.

⁵⁷ Vö. BODA 2021a: 71–76.

Szókratész elképzeléseihez kapcsolódik, aki a filozófiai gondolkodást egyféle terápiaként használta, amellyel korlátozottan átalakíthatónak vélte az ember gondolkodását. A filozófiai tudás és gondolkodás, valamint a hozzá kapcsolódó állhatatosság segítségével az ember többet képes megtudni magáról és arról, hogy milyen életet érdemes élni, ezzel közvetve jobban képes vezetni életét. A bátorság így az önnevelés folyamatának fontos mozgatórugója Szókratész számára.⁵⁸ Végül a racionális tudás a tapasztalati dolgok elvont és általános mintáinak, az ideáknak ésszel való megismeréséből áll, amelyeknek a segítségével érthető meg az érzéki tapasztalat világa,⁵⁹ ezt hangsúlyozza Platón *Allam* című munkájában. A szókratészi és a platóni tudáselmélet nem mond ellent egymásnak, hanem a platóni elképzelés a szókratészi elmélet adott irányba való továbbgondolásának tekinthető. A platóni elméletben a racionális lélekreszre jellemző tudás az indulatos lélekresz segítségével nem csupán jobban kívánja vezetni az ember életét, hanem kontrollálni kívánja a vágyakozó lélekreszt. A platóni bátorságképben így jelentős szerepe van az önkontrollnak.

Arisztotelésznek a *Nikomakhoszi etikában* a bátorságról alkotott elmélete hasonló a platóni elmülethez, azonban Arisztotelész a lélek aspektusainak (a platóni lélekreszek) egymáshoz való viszonyát másként határozta meg, mint Platón, és a szókratészi tudásfogalmat másik irányba gondolta tovább.

Arisztotelész szerint „a bátorság középhatárt alkot a magabiztosság és a félelem érzését keltő dolgokra vonatkozóan”.⁶⁰ Félni a rossz dolgoktól lehet, azonban a bátorság nem kapcsolódik minden rossz dologhoz. Vannak ugyanis olyan dolgok, amelyektől kötelességünk félni (például a gyalázat), és vannak olyanok is, amelyektől nem kell félni (például a szegénység vagy a betegség). Szerinte továbbá vannak olyan helyzetek, amikor valaki attól fél, ami nem is félelmet keltő dolog, de ő annak hiszi. A félelem helyett így jobb, ha a veszélyes helyzetekre koncentrálunk, amelyek megérdemelten keltenek félelmet. A veszélyes helyzetek között a bátorság csak a legveszélyesebb helyzetekben nyilvánul meg, amikor a legnemesebb körülmények között áll fenn az azonnali halál lehetősége. Ez a helyzet a háború, amelyben a veszély nemességét az adja, hogy benne

⁵⁸ Platón 1984: 514a–519c. 455–465.; vö. W. Thomas SCHMID (1985): The Socratic Conception of Courage. *History of Philosophy Quarterly*, 2(2), 113–129. Itt: 120.; Richard FOLEY (2009): The Better Part of Valor: The Role of Wisdom in Plato's *Laches*. *History of Philosophy Quarterly*, 26(3), 213–233. Itt: 220.

⁵⁹ Platón 1984: 508c–511e. 446–454.

⁶⁰ Arisztotelész 1987: 1116a. 76.

a katonák az erkölcsi jó megvalósításának céljával, saját maguk által választot-
tan,⁶¹ a *polisz* érdekében vesznek részt.⁶² Ha valaki az ilyen helyzetben nem érez
félelmet, az nem bátor, hanem eszelős, illetve ha a magabiztosságban túlzást
mutat, akkor vakmerő is; ha pedig a félelem eluralkodik rajta, akkor gyáva,
mert olyasmitől vagy olyan módon fél, amitől vagy ahogyan nem volna szabad.
Arisztotelész ezzel nem fogadta el a bátorság fogalmának platóni-szókratészi
kiterjesztését, hanem főként a háborúra koncentrált.

Ahhoz, hogy ne uralkodjon el a félelem, a bátorsághoz a félelem mellett
a magabiztosság is szükséges. A magabiztosság alapja a haragos indulat (vagy
röviden: a harag).⁶³ A megfontolt harag alapja az állatokra is jellemző természe-
tes és hirtelen fellángoló düh. A düh eredete valamilyen fájdalom, valamilyen
sérülés vagy az attól való félelem. Ha ezt a fájdalmat valaki más okozza, akkor
a düh vele szemben a bosszú formájában jelenik meg, amelynek kielégülése
örömet szerez. A harag eredete ezzel szemben az erkölcsi jó céljának megva-
lósítása. Arisztotelész úgy fogalmazott, hogy „a természetben gyökerezőnek
látszik a haragból fakadó bátorság; és ha elhatározással és céltudattal társul, igazi
bátorságnak számíthat”.⁶⁴ A harag esetében az erkölcsi jó abból származik, hogy
valakit érdemtelenül ér morális és nyilvánvaló semmibevétel. A semmibevétel
legfontosabb formája a becsületsértés. A harag erkölcsi célja pedig a becsület
visszaszerzése.⁶⁵

A dühből a haragot és ezzel a bátorság erényét a *polisz* keretein belül
a habituáció által megvalósuló és a gyakorlati értelem kiművelését célzó erköl-
csi nevelés hozza létre. Az erkölcsi nevelés nem kontrollálja a düh érzését (mint
Platón esetében), hanem átalakítva azt felhasználja annak motivációs erejét
a félelemmel szemben.⁶⁶ A végeredmény az lesz, hogy a bátorsággal rendelkező
ember „olyan valaki, aki nem fél”.⁶⁷ Ez a látszat ellenére nem azt jelenti, hogy

⁶¹ Lorraine SMITH PANGLE (2018): The Anatomy of Courage in Aristotle's Nicomachean Ethics. *The Review of Politics*, 80(4), 569–590. Itt: 574.

⁶² Michelle E. BRADY (2005): The Fearlessness of Courage. *The Southern Journal of Philosophy*, 43(2), 189–211. Itt: 199.; SMITH PANGLE 2018: 576.

⁶³ Arisztotelész 1987: 1125b. 109–110.; vö. HELLER Ágnes (1966): *Az arisztotelészi etika és az antik ethosz*. Budapest: Akadémiai. 356.

⁶⁴ Arisztotelész 1987: 1117a. 79.

⁶⁵ Arisztotelész 1982: 86–88.

⁶⁶ BRADY 2005: 194–198.; Andrei G. ZAVALYI – Michel ARISTIDOU (2014): Courage: A Modern Look at an Ancient Virtue. *Journal of Military Ethics*, 13(2), 174–189. Itt: 177.

⁶⁷ Arisztotelész 1987: 1115a. 73.

a bátor emberben egyáltalán nincs félelem, hanem azt, hogy a félelem szenvedélye megtalálható benne, amely által világosan érzi a helyzet veszélyességét, azonban annak nincs hatása cselekvésére. Cselekvését ugyanis a harag indulata mozdítja elő.⁶⁸ Arisztotelész számára a bátorságban jelentőséggel rendelkező tudás a habituációval (szokásokkal) elsajátítható gyakorlati bölcsesség, amely az ember számára magába foglalja annak ismeretét, hogy „csak olyasmi miatt haragszik, amiért kell, s olyanokra, akikre kell, továbbá úgy, ahogy kell, s akkor és annyi ideig, amikor és ameddig kell”.⁶⁹

A bátorság erénye Senecánál és Cicerónál

A platóni-arisztotelészi bátorságfogalom, az *andreia* az indulatrészben megőrizte a homéroszi bátorságfogalom magját. Ezt a részt vette kritika alá Seneca. Seneca *A haragról* című írásában úgy vélekedett, hogy a haragban semmi hasznos nincs, sőt önveszélyes is, és lényegileg bosszúvágyó és igazságtalan, ezért jellemhiba, a bátorság ellentéte.

Az arisztotelészi elképzelés, hogy a nevelés megszelídíti a haragot (dühöt), és az így hallgat az értelemre, Seneca szerint nem tartható. Szerinte „ha ugyanis hallgat az értelemre, és hagyja hogy vezesse, akkor már nem is harag, mert annak sajátos jellemzője a makacsság; ha viszont ellenszegül, a parancsra nem csitul el, hanem tovább ragadja saját önkénye és vadsága, akkor ugyanolyan használhatatlan szolgálja a léleknek, mint az a katona, aki figyelmen kívül hagyja a visszavonulásra felszólító jelet”.⁷⁰ A harag így Seneca értelmezésében elvadult, fékezhetetlen, rövidlátó és erőszakos indulat, amely előtt az értelemnek nincs tekintélye, és amely ezért haszontalan a harcban. A haszontalanságon túl a harag önveszélyes is a harcban, amely „összeroppantja” a barbárok és a gladiátorok erejét. A harag ugyanis a habozás nélküli tettekkel hajlamossá tesz a vakmerőségre, a veszélyek figyelembe nem vételére.⁷¹ Végül a harag lényeges jellemzője, hogy bosszúvágyó, és ezért alkalmatlan az igazságtételre, viszont a békéből könnyen háborút csinál.⁷²

⁶⁸ BRADY 2005: 193.

⁶⁹ Arisztotelész 1987: 1125b. 109–110.

⁷⁰ Seneca (1992): *A haragról*. Pécs: Seneca. IX. 35.

⁷¹ Seneca 1992: XI. 37–39.

⁷² Seneca 1992: XII. 43.

Seneca szerint a harag korábban feltételezett szerepét, a motivációt az értelem maga képes biztosítani. A vadász sem haragszik a vadra, mégis elejti azt. A háborúban és a csatában is a kivárásnak és a kitartásnak van inkább szerepe, mint a habozás nélküli cselekvésnek. „Az a legmegbízhatóbb bátorság, amely hosszan és gyakran önmagába tekint, uralkodik önmagán, s lassan és megfontoltan halad célja felé.”⁷³

Seneca értelmezésében talán nem annyira világos, hogy a higgadt és kivárázó értelem önmagában miért lesz képes nagy tettek végrehajtására. A nyugalom végül is a cselekvés ellentéte. Cicero megadja a választ erre a kérdésre. Cicero szerint a bátorság lelki nagyság, amely a lelkierő (és nem a testi erő) szülötte. A lelki nagyság részben az erkölcsi jó melletti állhatatosság, a külső javak megvetése, a nehézségek elviselése és a lelki felindulástól való tartózkodás. Cicero szerint: „Nem illik, hogy akit a félelem nem tud megtörni, a szenvedély hajtja igába.”⁷⁴ A lelki nagyság más részben nemes becsvágy, hogy nagy tetteket hajtsunk végre, anélkül, hogy a dicsőség lenne tetteink célja. A bátorságnak így speciális célja van, az igazságosság és a méltányosság, amely képes a cselekvéshez szükséges motivációval szolgálni. Ezért az álnok és gyalázatos tett nem is lehet a bátorság példája. Az igazságosságnak ugyan szerepe van a háborúban is Cicero szerint, azonban a lelki nagyság elsődleges terepe mégis az állam belügyeinek intézése.⁷⁵

Összességében azt mondhatjuk, hogy a sztoikus gondolkodók jelentősen átfarmálták a bátorság fogalmát. A homéroszi *areté* és a platóni-arisztotelészi *andreia* fogalma után a Római Köztársaság sztoikus filozófusai a bátorság harmadik fogalmával álltak elő. Ez a fogalom a *fortitudo*.⁷⁶ A *fortitudo* főként általánosabb célok elérését foglalja magába, az ezen célok melletti mentális kitartást (állhatatosságot), és így a szenvedélyekkel szembeni mentális kitartást. A *fortitudo* az *aretével* szemben nem a cselekvés fizikai oldalára koncentrál, hanem a mentális oldalára, és legalább részben már valami ellen irányul (mint kitartás), és nem valaminek az elérésére.

⁷³ Seneca 1992: XI. 41.

⁷⁴ Cicero 1987: 312.

⁷⁵ Cicero 1987: 310–316.

⁷⁶ Amélie OKSENBERG RORTY (1986): The Two Faces of Courage. *Philosophy*, 61(236), 151–171. Itt: 164.

A hűség az ókori Rómában

A Római Köztársaságban a *fortitudo* erényével a bátorság kitartás- és állhatatosságformája került előtérbe. Ez nagyon közel áll a hűség erényéhez, amely általánosságban a közösség felé való elköteleződés és az amellett való kitartás. A kettő közötti különbség abban ragadható meg, hogy a bátorság minden formája közvetlenebbül kapcsolódik a cselekvésekhez, például a harci cselekvésekhez, mint a hűség, amely elsősorban közösséghez való tartozást fejez ki. A katonai erények fejlődésének természetesnek tekinthető következő állomása a becsület és a bátorság után így a hűség erényének az előtérbe kerülése lett.⁷⁷ Cicero számára a becsület, a lelki nagyság értelmében vett bátorság és minden más erény vonatkoztatási pontja a hazához való hűség.

Cicero a hűségről

Cicero *A kötelességekről* és *A törvények* című munkájában foglalkozott a hűség és a haza kérdéseivel. *A kötelességekről* című munkájában úgy vélte, hogy az emberi természetnek két nagy része van. Az egyik, amely az állatokkal közös, magába foglalja az önvédelem és a fajfenntartás törvényét. A másik, amely megkülönbözteti az embert az állatoktól, az értelem. Az értelem segítségével képes az ember meglátni az összefüggéseket, és általuk megérteni a múltat és előre látni a jövőt. Továbbá az értelem az abban gyökerező nyelv, életmód és erények segítségével közösséggé kapcsolja össze az embereket.⁷⁸ Az emberi közösség fenntartásának legjobb eszköze a társadalom (közösség). A társadalom legszélesebb formája az emberiség társadalma, amelyet a gondolkodás és a nyelv köteléke, azon belül a tanítás és a tanulás, gondolataink kicserélése, a vitatkozás és az ítélezés hoz létre. Szűkebb értelemben a haza azonos területe, nemzeti-sége és nyelve kapcsolja össze az embereket, még szorosabb értelemben pedig a haza társadalmi-politikai intézményei. Ennél szűkebb közösség a városok alapját is képező család, illetve a hasonló erkölcsű emberek baráti szövetsége. Mindegyik közösséghez a hűség speciális formája köti a közösség tagjait: az emberiség társadalmához az emberi természet, a hazához és a szülőkhöz az általuk tett

⁷⁷ A római patriotizmusról bővebben lásd Daniel KAPUST (2020): Roman Patriotism. In Mitja SARDOČ (szerk.): *Handbook of Patriotism*. Cham: Springer. 47–67. Itt: 54–64.

⁷⁸ Cicero 1987: 293.

jótéteményekből származó hála, a gyerekekhez az, hogy a szülők egyedül rájuk számíthatnak, a velünk egyetértésben élő rokonsághoz, hogy közös a sorsunk, a barátokhoz pedig az erkölcsünk hasonlósága.⁷⁹

Mindezen társadalom- és közösségformák között azonban „nincs alapvetőbb és szentebb társadalmi kötelék, mint ami mindannyiunkat az államhoz láncol. Drágák nekünk szüleink, drágák gyermekeink, rokonaink, barátaink, de a haza egyedül foglalja magába mindazt, ami legszentebb számunkra. Habozna-e egyetlen derék ember életét áldozni érte, ha segíthet rajta?”⁸⁰ Cicero *A törvények* című munkájában a hazának két típusát különböztette meg. Így fogalmazott:

„Herculesre, szerintem neki [Catónak] is és az összes vidéki város lakójának is két hazája van. Az egyik a természet, a másik pedig a polgárjog révén jutott neki osztályrészül: ahogy tusculumi születésű létére az említett Catót is fölvették a római nép polgárainak közösségébe, s ennél fogva, bár származása alapján tusculumi volt, polgárjoga szerint római. Volt egy szülőhelye szerinti s egy jogi értelemben vett hazája.”⁸¹

A hűség mindkét esetben értelmezhető, mind a szülőhely szerinti, mind a jogi értelemben vett hazát illetően. Amíg azonban az előbbi szorosabban kapcsolódik egy partikuláris közösséghez, addig az utóbbi inkább a római elvek által definiált elvhűségként határozható meg.⁸²

Seneca a hűségről

A magánéletről című munkájában Seneca is megkülönböztetett kétféle közösséget, amelynek az ember a tagja, két egyaránt közéletet magába foglaló közösséget, azonban ő ebből a különbségtevésből más következtetést vont le, mint Cicero.

A kétféle senecai közösség a politikai közösség, amelybe az ember beleszűletik, mint például Athén és Karthágó, és az istenek és az emberek kozmikus közössége.⁸³ Seneca szerint a bölcs embernek megvan a szabadsága, hogy visszavonuljon a politikai élettől (talán ez kötelessége is), és magánéletében inkább

⁷⁹ Cicero 1987: 306–309.

⁸⁰ Cicero 1987: 309.

⁸¹ Cicero (2008): *A törvények*. Budapest: Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara – Gondolat. 36.

⁸² A hűség két típusára nézve lásd BODA 2021a: 123–128.

⁸³ Seneca (1995): *On Private Life*. In *Seneca: Moral and Political Essays*. Cambridge: Cambridge University Press. 172–180. Itt: 175.

az isten és az ember kozmikus közössége tanulmányozásának és mások tanításának szentelje életét. A döntést az indokolja, hogy a politikai közösségben a bölcs nem tud hatékonyan, az erkölcsi jó érdekében cselekedni. A bölcsek közül például Szókratészt méreg általi halálra ítélték közéleti fellépése miatt, Arisztotelésznek pedig menekülnie kellett Nagy Sándor (III. Alexandrosz) halála után Athénból, mert Sándor tanítója volt. A politikai közéletben szereplők cselekvése számára mások megítélése és elismerése a mérvadó, és nem az, hogy önmagában mit lenne érdemes tenni. A hűség így nem az államhoz és annak javához kapcsolja őket, hanem azokhoz, akik megítélik őket. Következésképpen a hazához kapcsolódó hűség erénye Seneca számára nem létezik, vagy nem hatékony, és esetenként igen kockázatos a gyakorlása.

Cicero számára a két haza – a születés által meghatározott természetes és politikai haza és a római jog igazságossága által meghatározott állampolgári-morális haza – mindegyike a Római Köztársaságon belül található. Az utóbbi feladata, hogy korrigálja az előbbi igazságtalanságait, ezért végeredményben annak is politikai jellege van. Seneca két közösségének egyike azonos Cicero születés szerinti hazájával. A másik azonban jelentősen különbözik attól, mivel az istenek és az emberek kozmikus közössége egyáltalán nem politikai természetű, hanem inkább tudományos jellegű. Ez utóbbi közösségben a bölcs feladata ugyanis a kozmikus világ megismerése és a megismertek mások számára való átadása. Mivel ez a tevékenység Seneca számára kivitelezhetőnek tűnik, szemben az eredményes politikai tevékenységgel, a bölcs elsődleges elköteleződésének is a kozmikus világ felé kell irányulnia, és nem a politikai közösség felé.

A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség az ókorban

A tárgyalt korszak elején, a homéroszi korban a királyok/törzsfők öröklött és a közösségi vezetői szerephez kapcsolt becsülete magába foglalta azt, hogy a közösség harcosai kövessék a királyt/törzsfőt. Ez volt az ő szerepük – becsületük – a háborúban. A becsület jelentősége az ókorban sokáig fennmaradt, azonban mellette más erények is megjelentek (a jóakarat-jótett-gondoskodás és a szeretet-bizalom erénye), és vele szemben egyre nagyobb jelentőségre tett szert a szervezés és a szigorú engedelmesség erénye.

A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség az ókori hadtudósoknál

A klasszikus korban Xenophón (Kr. e. 430?–354?) értelmezésében a katonai vezetői erény még mindig a becsület volt, amelyet szerinte azzal lehet elérni, ha a parancsnok mindabban jobb a katonáinál, amit követel tőlük. Ez magába foglalja azt is, hogy a katonákat – az élükre állva – vezesse. Szerinte azonban az is fontos, hogy a parancsnok jóindulattal és gondoskodással viszonyuljon katonái felé. Ennek következtében ugyanis a katonák tisztelni fogják a parancsnokot, maguknál bölcsőbbnek ismerik el a háború (gyakorlati) kérdéseiben, és maguk is hasonló hírnévre vágyanak, illetve kedvelni is fogják. Ahogy Xenophón fogalmazott: „A katonákkal sem juthatsz semmire, ha az isten segítségével nincsenek felkészítve arra, hogy parancsnokuk iránt baráti érzéseket tápláljanak, és hogy az ellenséggel vívott küzdelemben maguknál bölcsőbbnek ítéljék őt.”⁸⁴

Onaszandrosz az 1. században szintén fontosnak találta azt, hogy a parancsnok köztisztviselőben álló személy legyen, mert véleménye szerint „a többség bosszankodik, ha ismeretleneknek van alárendelve”.⁸⁵ Számára azonban jelentőséggel bírt a hadvezér szervezési és irányítási képessége is. Így fogalmazott: „A hadvezér maga pedig harcoljon inkább meggondoltabban, mint vakmerőbben, vagy egyáltalán tartózkodjék attól, hogy az ellenséggel kézitusába keveredjen. [...] A hadvezér esze ugyanis többet ér, mint az ereje. Testi kiválóságaival egy katona is képes véghezvinni valami nagyszerűt, a szellem bölcsességeivel azonban más mint ő, hiába próbálkozik kiemelkedőt cselekedni.”⁸⁶

Flavius Vegetius Renatus szerint a 4. században már csupán a szervezés és az irányítás, illetve a szigorú engedelmeskedés (és büntetés) az a keret, amelyben a katonai parancsnok és a beosztott katonák kötelessége megragadható. Vegetius munkája a római hadtudomány összegzése, így abban megtalálhatók az 1–2. századi római hadtudományi szerzők gondolatai is (többek között az 1. században élt Sextus Iulius Frontiusé [40–105]), ezért munkája arról a korszakról is megfelelő képet nyújt. Munkája már nem a parancsnok erényeinek felsorolását foglalja magába, illetve nem olyan gyakorlati példákat hoz, amelyekből

⁸⁴ Xenophón (2003): A lovassági parancsnok feladatairól. In *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Budapest: Osiris. 593–617. Itt: 609.; vö. NÉGYESI Lajos (2017): Az athéni Xenophón. In GÖCZE István: *Állam és katona*. Budapest: Dialóg Campus. 17–30.

⁸⁵ Onaszandrosz (1963): Sztratégikosz (A hadvezér). In HAHN István (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi. 666–685. Itt: 671.

⁸⁶ Onaszandrosz 1963: 679.

látszanak ezek az erények, hanem a hadtudomány szabályainak a gyűjteménye. A parancsnoknak ezeket a szabályokat kell ismernie és alkalmaznia, amikor megtervezi és megszervezi többek között a hadsereg újonckal való feltöltését, az újoncok kiképzését, a tábor felépítését, a hadsereg felépítését és a harcrendet a csatában. Vegetius szavaival: más népekkel szemben „előnyt szereztünk azzal, hogy gondosan soroztuk az újoncokat; hogy megtanítottuk őket – ha szabad így mondanom – a »fegyverek törvényére«; hogy naponkénti gyakorlatoztatással edzettük őket; hogy a terepgyakorlatok során előre megismerkedtek mindazzal, ami az ütközetben a csaták folyamán előfordulhat; hogy keményen megbüntettük a tunyákat. A harcászati tudás ugyanis táplálja a harci bátorságot: senki sem fél megtenni azt, amiről szilárdan hiszi, hogy jól megtanulta. Mert a háborús összecsapásban a győzelem kivívására alkalmasabb a csekély, de gyakorlott létszám, míg a nyers és iskolázatlan tömeg mindig ki van téve a vereségnek.”⁸⁷

Ez az elképzelés már egyáltalán nem tartja fontosnak a parancsnok becsületét és a beosztott katonának azt a törekvését, hogy hasonló megbecsülést szerezzen. A becsülettel szemben a parancsnoki tervezésnek és szervezésnek van szerepe, és a beosztott katona szigorú engedelmességének, amelynek híján büntetésben részesítik. Ezzel összefüggésben beszél Vegetius a zendülés lehetőségéről is,⁸⁸ illetve a zendülés megakadályozásának módjáról, jelesen, hogy a katonák „a legkeményebb szigor alatt szokjanak a tökéletes fegyelemhez és folyvást csak az engedelmességhez és mértéktartáshoz szabják magukat”.⁸⁹ Vegetius munkája, de már az 1. századi Frontiusé is, a becsület erényének hanyatlását és eltűnését tükrözi, illetve a szervezés és a szigorú engedelmeskedés kizárólagossá válását.

A vezetés és a vezető követésének erényei Cicerónál

Cicero számára az erények tárgyalásánál a magánemberek és a politikusok erényeinek a tárgyalása bír inkább jelentőséggel, de ezek nem különböznek nagyon a katonák és a hadvezérek erényeitől.⁹⁰ Emellett a köztársaságkori Rómában a politikai hivatalvállalásnak feltétele volt a megelőző katonai és tisztí

⁸⁷ Flavius VEGETIUS RENATUS (1963): A hadtudomány foglalatja. In HAHN István (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi. 751–866. Itt: 755–756.

⁸⁸ Vö. BODA 2021a: 158–159.

⁸⁹ VEGETIUS RENATUS 1963: 802.

⁹⁰ Cicero 1885: 67.

szolgálat, amely során a feltételezés szerint kialakulnak azok az erények, amelyek a politikai hivatalviseléshez szükségesek.⁹¹ A római politikusi erények tárgyalása így mindenképpen megmutat valamit a római katonai vezetői erényekről is.

Cicero *A kötelességekről* című munkájában foglalkozott a vezetői erényekkel és a hozzájuk kapcsolódó vezetetti erényekkel. Ezek az erények azzal kapcsolatban kerülnek szóba, hogy az erényes élet célja ugyan csak önmaga lehet, azonban mégis van önmagán túlmutató haszna is. Ez a haszon az emberi élet fenntartásához szükséges élettelen és élő dolgokat foglalja magába. Az élettelen dolgok közé tartoznak a nemesfémek és a föld termése. Az élő dolgok közé tartoznak az oktan élő dolgok, mint a háziállatok, az értelmes élő dolgok közé pedig az emberek és az istenek. Az istenek vannak a legnagyobb hasznára az embernek, akiknek a kegyét a „jámbor és feddhetetlen étellel” szerezhetjük meg. Őket követik az emberek és az oktan élő és az élettelen dolgok. Az oktan élő és az élettelen dolgoknak azonban csak embertársaink segítségével tudjuk hasznát venni (a mesterségek által). Az emberek így tudják egymást segíteni, de súlyos károkat is képesek egymásnak okozni.

Cicero az emberek közötti kapcsolatról úgy vélekedett, hogy „azt állítom az erény feladatának, hogy nyerje meg az emberek szívét, és kötelezze el őket a maga javára”.⁹² Miként lehetséges ez?

„Mindazt, a mivel az ember embertársa boldogulásához, vagy tekintélye növeléséhez hozzájárul, vagy *jóakarattól* teszi, ha az illető bármely okból kedves előtte; vagy *tiszteletből*, ha érdemeit csodálja s értők a legfényesebb szerencsére tartja méltónak, vagy mert *bizalommal* van iránta s hiszi, hogy javáról gondoskodni fog; vagy mert hatalmától *fél* [hogy erőszakkal kényszerítik engedelmes-ségre], vagy mert ellenkezőleg valami jót *vár* tőle, [...] vagy végtére, mert *pénz* és *bér* kecsegteti.”⁹³

Ezek azok az indokok, amelyekre támaszkodva az egyik ember a másik „uralma és hatalma alá”⁹⁴ veti magát, röviden: a jótettekkel kialakított jóakarat/ hála/szeretet, a másik méltóságának (becsületének) tisztelete, a gondoskodással/ igazságossággal és okossággal kialakított bizalom, a félelem, valamint az ajándék vagy pénzbeli juttatás elvárása.

⁹¹ BODA 2022b: 107.

⁹² Cicero 1885: 68.

⁹³ Cicero 1885: 69–70.

⁹⁴ Cicero 1885: 70.

Ezek közül Cicero szerint alárendeltek erényeként a pénz és ajándék várása, illetve a félelem alkalmazható a legkevésbé. Az előbbi ugyanis sokszor erkölcs-telen célokat takar, az utóbbi pedig könnyen fordul át gyűlöletbe, amelynek pedig semmilyen hatalom nem képes ellenállni. Cicero itt a félelmet a törvénytelenességgel és az elnyomással hozza összefüggésbe, így annak nem katonai etikai, hanem kimondottan politikai etikai jelentősége van. A gondoskodással, igazságossággal és okossággal kialakított bizalom már előkelőbb helyet foglal el a vezetői és az alárendeltek erényei között. A legfontosabb erények azonban a jótettekkel kialakított jóakarat/hála és a szeretet, illetve a méltóság (becsület) tisztelete.⁹⁵

Mint láttuk, Cicero ugyan megkülönböztette a jótettekkel kialakított jóakarat/hála és a szeretet erényét, illetve a gondoskodással, igazságossággal és okossággal kialakított bizalom erényét, ezek azonban logikájuk szerint nem annyira különböznek egymástól. Mind a két esetben arról van szó, hogy a vezető pozitívan viszonyul a vezetett érdekeihez és sorsához, segíti és támogatja őt, ezért a vezetett cserébe szintén pozitívan viszonyul a vezető elvárásaihoz, és bizalommal van vele szemben, kedveli. A cicerói felosztásban az igazi különbség a félelem és a büntetés, az anyagi javak adományozása és a cserébe mutatott engedelmesség, a méltóság (becsület) és annak tisztelete, illetve a vezető és a vezetett közötti kölcsönösen pozitív viszonyon alapuló erények között van.

Cicerónál így, összefoglalva, megtaláljuk a hadtudósok által hivatkozott vezetői és alárendelti erények egy részét, a becsületet és annak tiszteletét, illetve a jótetteken és gondoskodáson alapuló szeretetet. A vezetőnek így Cicero szerint erényesnek kell lennie, becsülettel kell rendelkeznie (amely magába foglalja a hűséget és a kardinális erényeket is), illetve jótettekkel és gondoskodóan kell az emberekhez viszonyulnia. Ekkor az emberek követni fogják és segíteni fogják őt tetteiben. Amiről Cicero nem írt, az a szervezés és a szigorú engedelmesség erénye. E hiánynak az lehet az oka, hogy Cicero írásaiban elsősorban a magán-emberi és a politikusi erénnyel foglalkozott.

⁹⁵ Cicero 1885: 70., 73.

Összegzés

A katonai erények megjelenése Európában a görög homéroszi korban azonosítható először Homérosz eposzai segítségével. Az erények megjelenése azonban hosszabb folyamat volt, amely eltartott egészen a Római Köztársaság koráig.

A homéroszi közösségben a közösségi szerep ellátásához kapcsolt becsület bírt a legnagyobb szereppel. A becsületet nem kellett megszerezni, azt a királyok/törzsfők és a harcosok születésüktől fogva bírták. A harci játékok és a háborúk azonban annak tesztjeként szolgáltak, hogy ki képes jobban megfelelni a közösségi szerepnek. A sikertelen megfelelésnek nem feltétlenül voltak következményei, csak amennyiben az az istenek szerepkörét veszélyeztette.

A homéroszi közösségeket a görög klasszikus kor *polis*ai váltották fel, a legfontosabb katonai erény szerepét pedig a becsülettől a bátorság vette át. A bátorság a klasszikus korban a félelmet okozó veszélyes helyzetben való cselekvés képessége volt. Platón és Arisztotelész egyaránt megtartotta a homéroszi bátorság magját, az indulat jelentőségét, azt azonban kiegészítették az indulatot vezető tudás valamilyen formájával. A tudás és az indulat együttesen képes volt a félelmet kezelni és a veszélyes helyzetben a cselekvést biztosítani.

Végül a Római Köztársaság korában a becsület és a bátorság után a hűség lett a vezető katonai erény, amely a szülőföldhöz vagy a Római Köztársaság területéhez kötődő politikai hazához kapcsolta az embereket.

A becsület, a bátorság és a hűség egymást követő megjelenésének felvázolt időrendje nem jelenti azt, hogy az erényeknek a tárgyalt korszakuknál előbb vagy később ne lett volna semmilyen szerepük. Mindegyik erény mindig rendelkezett valamilyen szereppel, azonban a három erény viszonyát tekintve mindig csak egy emelkedett ki, amelynek hatása volt a többire is.

A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség erénye nem ment át ekkora változáson. A becsület erényének a kezdetektől a Kr. e. 1. századig folyamatosan volt szerepe, és mellette más erények is megjelentek, mint a jótett és a szeretet, illetve az ezekhez közel álló gondoskodás és bizalom. A Kr. u. 1. századtól kezdve azonban ezekkel szemben a szervezés és a szigorú engedelmeskedés erénye került előtérbe.

Vákát

Nomád katonai erények az államalapítás előtt

A magyar katonai erények fejlődése szempontjából a nomád harcmódorra és társadalomra jellemző katonai erények alkotják a kiindulópontot. Ezek fontos szerepet játszottak a keresztény államalapítás előtti korszakban.

Nomád harcos erények

A nomád birodalmak a hadviselés területén sok hasonlóságot mutatnak. Az ázsiai hunokra jellemző harceljárást leíró kínai Sima Qian (Kr. e. 145 vagy 135 – Kr. e. 86) így fogalmaz:

„Távoli harchoz az íjat, míg a közelharchoz a rövid dárdát és a kardot használják. Ha a harcban sikereik vannak, előrenyomulnak, ha nem, visszahúzódnak. Nem tartják szégyennek a megfutamodást. Ha úgy vélik, fölényben vannak, igyekeznek azt kihasználni, és nem törődnek azzal, hogy viselkedésük illetlen vagy igazságtalan. [...] Ügyesen tudják csalétekcsoportokkal kelecébe csalni és elpusztítani az ellenfelet. Ha megpillantják az ellenséget, lecsapnak rá, mint portyára éhes madárcsapat, de ha megszorítják őket, szétrebbennek, és eltűnnek, mint a köd.”⁹⁶

A 13. században íródott *A mongolok titkos története* című mű ehhez nagyon hasonlóan ír a kérdésről:

„Mielőtt harcra került volna sor, Dzsingisz kán mindenkivel közölte a következő utasítást: Ha legyőzzük az ellenséget, nem állunk meg a zsákmánynál. Ha a győzelem végleges, úgyis miénk a zsákmány, és megosztozunk majd rajta. Ha az ellenség visszavonulásra kényszerítene bennünket, amint elérünk támadásunk kiindulópontjára, visszafordulunk. Aki az eredeti támadási ponton nem fordul vissza, azt lefejeztetjük.”⁹⁷

Az idézetek alapján az mondható, hogy a nomád harcosoknak engedelmeskedniük kellett a karizmatikus vezetőnek, hogy végre tudják hajtani meglepetésszerű támadásokból, álvisszavonulásokból, csapdaállításokból és üldözésből álló hadviselésüket. Ezek a taktikai elemek feltételezték, hogy a nomád harcosok képesek hirtelen elindulni és irányt váltani, illetve a megfelelő pillanatig

⁹⁶ Sima QIAN (1997): *A hunok legkorábbi története*. Peking: Magyar Ház. 17–18., 41–43.

⁹⁷ *A mongolok titkos története* (2014). Ford. Ligeti Lajos. Budapest: Osiris. (153.) 49.

kivárni. Ahhoz, hogy a harcosok megfelelően és a megfelelő pillanatban tudják végrehajtani ezeket az elemeket, nagy fegyelmezettséggel kellett rendelkezniük. Fegyelmeztségük a kagán/kán (illetve az őt képviselő parancsnok) parancsainak való engedelmeskedésből állt,⁹⁸ amelynek alapja a vérségi kötelék és a kagán/kán vallási karizmája volt.⁹⁹

Az engedelmeskedésnek ezt a formáját kiegészítette a kagán/kán által kilátásába helyezett lehetséges büntetés.¹⁰⁰ A nomád hadseregek ilyen típusú szigorú engedelmességen alapuló fegyelmeztségét¹⁰¹ jelzi, hogy a harcosok már a kezdetektől decimális (tízes) rendszerben voltak megszervezve.¹⁰² A hunoknál és a türköknél a nagyobb egységek (*tümenek*, tízezrek) egy-egy vérségi kötelékhez, törzshöz kapcsolódtak, a 13. században a mongoloknál azonban a vérségi kapcsolat már nem volt kritériuma annak, hogy kik kerülnek egy *tümenbe*. Ez azt jelenti, hogy a mongol hadsereget még jobban kellett fegyelmezni, hiszen főként a szabályok (például a testőrség szabályzata)¹⁰³ biztosították, hogy a harcosok engedelmeskedjenek a vezetőknek.¹⁰⁴

A türkök 8. századból származó orkhoni feliratai a nomád harceljárás két másik jellegzetességét hangsúlyozzák:

„(11) [...] Atyám, a kagán tizenhét emberrel indult el. Amint elterjedt a hír, hogy kifelé vonul, (12) a városban lévők a hegyekbe vonultak, a hegyen lakók a völgyekbe szálltak, s összegyűlvén, hetvenre szaporodtak. S mert az Ég erőt adott nekik, kagán atyám serege a farkasokhoz vált hasonlónvá, ellenségei bárányokhoz lettek hasonlónvá. Hadat vezetvén keletre és nyugatra, összegyűjtötte és megszaporította őket, s összesen hétszázan lettek.”¹⁰⁵

Az idézet, a benne szereplő pontos számoktól eltekintve, arra hívja fel a figyelmet, hogy a nomádoknál bizonyos kor felett mindenki harcosnak számított

⁹⁸ Vö. *A mongolok titkos története* 2014: (209.) 81.

⁹⁹ Vö. BODA 2021a: 130.

¹⁰⁰ Vö. Peter B. GOLDEN (2002): War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia. In Nicola DI COSMO (szerk.): *Warfare in Inner Asian History (500-1800)*. Leiden–Boston–Köln: Brill. 105–172. Itt: 129., 132–133.

¹⁰¹ BODA 2021a: 161–165.

¹⁰² QIAN 1997: 39.

¹⁰³ *A mongolok titkos története* 2014: (278.) 113.

¹⁰⁴ Michal BIRAN (2004): The Mongol Transformation: from the Steppe to Eurasian Empire. In Johan P. ARNASON – Björn WITTRÖCK (szerk.): *Eurasian Transformations Tenth to Thirteenth Centuries: Crystallizations, Divergences, Renaissances*. Leiden–Boston: Brill. 339–361. Itt: 346.

¹⁰⁵ Az orkhoni feliratok (1986). In GYÖRFFY György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest: Gondolat. 55–76. Itt: 59.

(még a nők is).¹⁰⁶ Ez azt jelentette, hogy szinte az egész nomád társadalom részt vett egy-egy háborúban. Vereség esetén az adott népesség teljesen megsemmisülhetett, vagy a maradék, alárendelődve a győztesnek, beolvadhatott a győztes népébe. A teljes mozgósítás és a „tömegharc” a győztes oldaláról nézve a megsemmisítő vereség mérését és az alárendelést és beolvasztást célozta.¹⁰⁷ A hadviselésnek ez a logikája összhangban állt az alkalmazott harceljárási formákkal (például az ellenségről való könnyed leválással), amelyek által elkerülhetővé vált a megsemmisítő vereség.¹⁰⁸

A fegyelmezettséget a kagán/kán azért volt képes fenntartani, mert vezetői erénnyel – karizmával – rendelkezett. Ez a nomádok esetében azt jelentette, hogy a kagánnak/kánnak szoros kapcsolatban kellett állnia a földi eseményeket meghatározó égistennel. A szoros kapcsolat részben azt jelentette, hogy a kagán-kánnak kitüntetett eredettel kellett rendelkeznie, valamilyen állatöst kellett tudnia felmutatni az ősei közül, aki közvetítette számára az isteni karizmát.¹⁰⁹ Továbbá ezzel összefüggésben részben azt, hogy sikeres, a nomád társadalom működését biztosító háborúkat és egyéb vállalkozásokat kellett tudnia vezetni. A nomád társadalom működése ugyanis ajándékgazdaság volt, és azon alapult, hogy a társadalom vezetője, a kagán/kán ajándékokkal biztosítja a törzsfők együttműködését és rajtuk keresztül a harcosok engedelmisségét. A kagán/kán vezetői erénye így nomád vallási alapokon nyugvó karizma volt, amely addig tartott, amíg az égisten támogatta, amit pedig a háborúk és egyéb vállalkozások sikerességéből lehetett lemérni.¹¹⁰ Ugyanez a vallásos alap biztosította a harcosok fegyelmezettséget és szabálykövetését is.

A nomád karizma és vele összefüggésben a fegyelmezettség jelentősen különbözött az ókori európai mintáktól. Az ókori minták azt mutatják, hogy a vezető vagy korábbi bátor tetteivel megszerzett becsületével képes vezetni embereit, vagy azzal, hogy megszervezi a hadsereg és a háború feltételeit és lefolyását.¹¹¹ A beosztottak pedig azért engedelmeskednek a vezetőnek, mert hasonló megbecsülésben kívánnak részesülni, vagy mert esküt tettek neki a szabályok

¹⁰⁶ GOLDEN 2002: 130–131.

¹⁰⁷ Az orkhoni feliratok 1986: (15.) 59.

¹⁰⁸ TÓTH Zoltán (2003): A hadakozó nép. In DOMANOVSKY Sándor et al. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet I. kötet*. Digitális kiadás. [H. n.]: Arcanum Adatbázis Kft.

¹⁰⁹ RÓHEIM Géza (1917): A kazár nagyfejedelem és a Turulmonda. *Ethnographia*, 28(1–3), 58–99. Itt: 69–72, 77–82.

¹¹⁰ Vö. BODA 2021a: 130.

¹¹¹ BODA 2021a: 133–140.

követésére.¹¹² A nomád karizma ezzel szemben az égistentől és a totemisztikus őstől származik, amelyet nem bátor vagy másmilyen tettekkel lehet kiérdemelni, hanem származással és vérségi kapcsolattal. Ezzel összefüggésben az engedelmeskedésnek is vérségi és szakrális indoka van, és nem a becsület keresése vagy a letett eskü.

Ehhez hasonlóan ókori európai mércével mérve a hagyományos harcos erények, mint a bátorság, a becsület és a hűség, sem voltak megtalálhatók a nomád harcosok körében, vagy csak jelentősen más formában. A bátorság erénye által a katona általában véve arra törekszik, hogy kezelje a veszélyes helyzetet, illetve az abból fakadó félelmet, kockázatot. Ezt a bátorság Európában kialakult típusai általában azzal igyekeztek elérni, hogy szembenéztek a veszéllyel, a félelemmel vagy a kockázattal. A nomádok bátorsága ezzel szemben alapvetően kerülte a veszéllyel való szembenézést, és sokkal inkább azzal próbálta a veszélyes helyzetet, a félelmet és a kockázatot kezelni, hogy a meglepetés segítségével igyekezett az ellenséget olyan helyzetbe hozni, hogy az elsősorban az ellenségre nézve legyen veszélyes, keltsen félelmet és jelentsen kockázatot. Amennyiben fordult a helyzet, és a nomádok kerültek veszélyesebb helyzetbe, akkor a nomád harcosok könnyen kivonták magukat abból (azaz a harcból), hogy másik módon majd újra próbálkozzanak. Ahogy az idézett orkhoni felirat fogalmaz, igyekeztek farkasokká válni, hogy az ellenség bárány legyen, azaz meneküljön vagy hódoljon be.

Ezzel összefüggésben volt jelentősége a becsületnek, azaz ahhoz a megbecsüléshez (dicsőséghez, hírnévhez) való ragaszkodásnak, amely a kagán/kán tulajdonsága volt a saját népe és más népek szemében is. A kagán/kán hírneve ugyanis előtte járt, megelőzte a kagán/kán személyes érkezését, félelmet keltett az ellenségben, aki ezért inkább behódolt a kagánnak/kánnak, semmint szembeállt vele. *A mongolok titkos története* így fogalmaz:

Dzsingisz kán „[e]z után a hadjárat után Kasin népe ellen indult. Amikor a kitűzött irányban odaérkezett, Kasin népének feje, Burkan meghódolt. A jobbszárnnyad leszek, erőmet neked szentelem – mondotta, és Csaka nevű leányát is elküldötte Dzsingisz kánnak. Burkan kán még ezt mondta: Dzsingisz kán hírért, dicsőségét már korábban hallottuk, és féltünk tőle. Most, hogy felséges személyedben ide érkezted hozzánk, felségedtől rettegésbe estünk.”¹¹³

Végül, ami a nomádok hűségét illeti, az legalábbis a törzsi vezetőknek a kagán/kán felé mutatott hűsége, nem abban az értelemben volt hűség, hogy

¹¹² BODA 2021a: 156–166.

¹¹³ *A mongolok titkos története* 2014: (249.) 97.

valaki elköteleződik mások vagy a közösség felé, és a nehézségek ellenére is kitart az elköteleződése mellett. A nomád vezetők hűsége sokkal inkább az önérdeken alapuló kiszámítható megbízhatóságot foglalta magába. Amíg a kagán/kán képes volt a sikeres háborús és egyéb vállalkozásokkal biztosítani az „ajándékokat” kísérete tagjai számára, addig számíthatott megbízhatóságukra, amikor azonban sikertelenné vált, és nem tudta kielégíteni a kíséret tagjainak érdekeit, akkor megbízhatóságukra sem számíthatott tovább.¹¹⁴

A nomád birodalmak háborús vállalkozásait és hadviselését a korabeli latin és görög nyelvű források úgy látták, mint zsákmány utáni sóvárgást és gonosz-ságot, amely által a nomádok kizárólag pusztítani és elvenni akarnak, anélkül, hogy építenének. Ezzel összefüggésben a nomádok társadalmát úgy érzékelték, mint természetszerűleg háborúra orientált társadalmat.¹¹⁵ Hasonlóan vélekedik manapság John Keegan hadtörténész is, aki szerint a nomádok rájöttek arra, hogy „maga a háborúzásra való képesség és a háborúzás kifizetődő volta önmagában is elégséges indok a háborúzásra”.¹¹⁶ Ezek az álláspontok részben az erkölcsi és morális dimenziót kéri számon a nomád háborús gyakorlattól. Más helyen igyekeztem azt megmutatni, hogy a nomád háborúk igazolási módja is kölcsönzött erkölcsi dimenziót a nomád háborúnak,¹¹⁷ most pedig arra hívtam fel a figyelmet, hogy a nomád hadviselésre jellemző harcok erények is kölcsönöztek erkölcsi dimenziót a nomád háborús és hadviselési gyakorlatnak.

A korabeli források és Keegan álláspontja egy másik tekintetben azonban tartalmaz lényeges elemet, jelesül, hogy a nomádok háborúzásra való hajlama és hadviselési formája a nomád életformával állt összefüggésben, annak részét képezte. A nomád birodalmak nem mérlegeltek, hogy háborúzzanak, vagy ne; mindenképpen viseltek háborút, hiszen egyébként a kagán/kán nem volt képes működtetni a társadalmat.¹¹⁸ A háború célja így kizárólag a nomád társadalom belső viszonyrendszerének fenntartása volt, és nélkülözött minden olyan (kül)politikai tervezést, amely a birodalmat valamiképpen elhelyezhette volna az államok „nemzetközi viszonyrendszerében”.¹¹⁹ A nomád birodalmak világképében

¹¹⁴ Vö. Russell HARDIN (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation. 4–5.

¹¹⁵ GOLDEN 2002: 123–125.

¹¹⁶ John KEEGAN (2002): *A hadviselés története*. Budapest: Corvina. 196.

¹¹⁷ BODA Mihály (megjelenés előtt): *A háborús ideológiák története*. Budapest: Ludovika.

¹¹⁸ BODA megjelenés előtt.

¹¹⁹ KEEGAN 2002: 196.

a kagán/kán a világ egyedüli politikai ura volt, aki mellett nem létezhetett más politikai központ.¹²⁰

Nomád harcos erények a Magyar Nagyfejedelemség hadseregében

A magyar nomád harcos erényei – a bátorság és a fegyelmezettség – megegyeztek a nomád harcosok erényeivel, a magyar nomád harcmódor ugyanis megfelelt az általános nomád harcmódnak. A magyarok hadjárataiban olyan harcéljárásokat találunk, mint a távolharc, a lesállítás, a halogató harc és az üldözés, és olyan manővereket, mint a színlelt meghátrálás és a szándékos megfutamodás.¹²¹ VI. (Bölcs) Leó bizánci császár (886–912) a következőképpen jellemezte a magyarok harcmódorát:

„Mások pedig a sereg egy részét állítják lesbe, éspedig nem a nagyobb részét, hanem a kisebbet. Az összecsapás megtörténtével azok, akiket előre állítottak, szándékosan futásnak erednek, és ha az ellenség hadirend nélkül üldözi őket, mihelyt azok a leshelyen túlhaladtak, a lesben állók előjönnek és az ellenség mögött a hátába kerülnek; ezután az előre meghatározott jelre a megfutamodók is visszafordulnak és közreveszik az ellenséget. Ez többnyire az északibb és skytha népeknél szokott előfordulni, mint például a türköknél.”¹²²

A császár beszámolója¹²³ megegyezik al-Maszúdi (896–956) beszámolójával a magyarok és a velük alárendeltségben a bizánciak ellen harcoló besenyők¹²⁴ hadviseléséről:

„Mikor megvirradt, a besenyő király sok lovasosztagot rendelt a jobb szárny mellé, mindegyik osztag ezer lovaszt számlált, ugyanígy a bal szárny mellé is.

¹²⁰ Az orkhoni feliratok 1986: (2.) 56.; Anatoly M. KHAZANOV (1993): Muhammad and Jengiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building. *Comparative Studies in Society and History*, 35, Jul. 465–469. Itt: 467.

¹²¹ TORMA Béla Gyula – VESZPRÉMY László szerk. (2008): *Egy elfeledett diadal – a 907. évi pozsonyi csata*. Budapest: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 77.

¹²² VI. (Bölcs) Leó (1995): Taktika. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 102–109. Itt: [XIV.] [42.] 102.

¹²³ Érdemes megjegyezni, hogy VI. (Bölcs) Leó a leírás készítésekor támaszkodott a korábban Maurikiosz császár által készített leírásra a sztyepp más nomádjairól, és „aktualizálta” azt. Lásd MORAVCSIK Gyula (1951): Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok*, 85(3–4), 334–353.

¹²⁴ SZABADOS György (2011): *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 153.

Mikor aztán felsorakoztak a csatasorok, a jobb szárny lovasosztagai a bizánciak derékhadára törtek, és nyílzáport zúdítottak rá, miközben átmentek a bal szárnyra. A bal szárny lovasosztagai is felvonultak [...] A nyílazás így állandóan folyt [...] Mikor pedig a kereszténnyé lett mohamedánok és a bizánciak látták, hogy miként bomlanak fel soraik, s hogy hogyan tér rájuk vissza állandóan a nyílzápor, rendezetlen soraikkal támadásba mentek át, s az eddig mozdulatlanul álló turk [fő]sereget rohanták meg. A [turk] lovasság utat is nyitott nekik. Utána azonban egyetlen hatalmas nyílzáporral borították el őket. Ez a nyílzápor lett az oka a bizánciak megfutamodásának: a turkok ugyanis a nyílzápor után rendezett sorokban végrehajtott támadásukkal megszerezték a győzelmet.”¹²⁵

A két idézet elemei megegyeznek az általában vett nomád kockázatkerülő távolsági és meglepetésre építő harcmodor tulajdonságaival.

Ennek megfelelően a magyar nomád harcos erénye is a szigorú engedelmeségen alapuló fegyelmezettség¹²⁶ és a kockázatkerülésre, illetve a veszélynek az ellenségre való áthárítására építő bátorság volt.¹²⁷ A szabályokra és a szabálytalanság megbüntetésére építő, szigorú engedelmisségen alapuló fegyelmezettség szerepe szembetűnő, mivel amikor nagyszámú harcosnak kell együtt mozognia és egymáshoz alkalmazkodva többször harceljárást vagy manővert váltania, akkor a fegyelmezetlenség az adott harceljárás, manőver vagy a csata sorsát is eldöntheti. A nomád harcosok bátorságának az az alapja, hogy a fegyelmezettségre építve olyan helyzetet alakítsanak ki, amelyben a veszély elsősorban az ellenségre leselkedik, azaz amelyben az ellenség számára jelentősen nagyobb annak a kockázata, hogy elveszti a csatát. A magyarok által alkalmazott harceljárások és manőverek így nagymértékben építettek arra, hogy azok által meglepetést lehet okozni az ellenségnek, és elérni azt, hogy a figyelmetlen vagy fegyelmezetlen ellenség olyan helyzetbe kerüljön, amely sok esetben a csata elvesztését okozta számára. Amennyiben a helyzet úgy alakult, hogy a magyarok kerültek kockázatosabb helyzetbe, akkor színlelt meghátrálással vagy szándékos megfutamodással kivonták magukat a helyzetből. Amennyiben pedig az ellenség

¹²⁵ AL-MASZÚDI (1995): Murug al-dahab. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 52–56. Itt: 55–56.

¹²⁶ VI. (Bölcs) Leó 1995: [XVIII.] [46.] 105.; GYÖRFFY György (1977): Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In BARTHA Antal – CZEGLÉDI Károly – RÓNA-TAS András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai. 123–156. Itt: 144.

¹²⁷ VI. (Bölcs) Leó 1995: [XVIII.] [48.] 105.

további lépései következtében ismét megfordult a helyzet, akkor alkalmazták a lestaktikát, vagy ismét direkt támadásba mentek át.

A harcmodorból származó bátorság és fegyelmezettség erénye mellett a magyar nomád társadalomban fontosak voltak a nomád társadalom általános dinamikájára jellemző erények is, így a vezetői erény (karizma), az azt részben átfedő vezetői becsület erénye, illetve az alárendelt főemberek megbízhatóságára építő hűség erénye.

Az Árpád-házi nagyfejedelem karizmával rendelkezett, mivel állatöst tudott felmutatni elődei között, ugyanis az Álmos fejedelem születésével összefüggésbe hozott turulmadár ilyen ősnak számít.¹²⁸ Az Anonymustól ránk maradt turulmondát Dümmerth Dezső három részre bontotta: az első, hogy a turul az Álmos-nemzetség őse madár alakban, a második, hogy ez az ős visszatér, és a harmadik, amely sámánjóslat, hogy Álmos és utódai megnövekszenek, de nem a saját földjükön, hanem „új hazában”.¹²⁹

A becsületet a nagyfejedelem azzal szerezhette meg, hogy sikeres hadjáratokat vezetett, vagy olyan személyeket delegált a hadjáratok élére, akik sikerre vitték azt. Ezzel megbecsülést szerzett ellenségei körében, akik ezért félték a nevét, illetve az általa vezetett népet, illetve saját népe vezetői körében is, akikben megbízhatott, amíg fenn tudta tartani a nomád társadalom ajándékgyaságát. Ilyen hadjáratokat Álmos és az Árpádok vezettek, először Etelközből kiindulva a kazárok ellen és nyugatra (többek között a Kárpát-medencébe), majd a Kárpát-medencéből kiindulva nyugatra és délre.¹³⁰

Álmos feláldozása a honfoglalás kezdetekor szintén értelmezhető úgy, mint a vezetői karizma fontosságára utaló indirekt bizonyíték. Róheim Géza szerint a karizmával rendelkező nomád fejedelem feláldozásának három esetét (két fő esetét és az egyik fő esetnek két alesetét) lehet megkülönböztetni, mindhárom kapcsolatban áll az állatöstől származó és a fejedelem által birtokolt karizmával. Az első eset, amikor szerencsétlenség, például katonai vereség éri a törzset, és egyfajta büntetésként áldozzák fel a fejedelmet, mivel a szerencsétlenség azt jelzi, hogy a fejedelem már elvesztette karizmáját. A második eset,

¹²⁸ Anonymus (1999): A magyarok cselekedetei. In Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest: Osiris. 7–86. Itt: (8.) 12.

¹²⁹ DÜMMERTH Dezső (1971): Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közöny*, 17(3–4), 404–430. Itt: 416–417. A turulmonda eredetével kapcsolatos vitáról lásd SZABADOS 2011: 77–81.

¹³⁰ TÓTH Sándor László (1996): A honfoglalás előtti magyar kalandozások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109(4), 5–34.; KRISTÓ Gyula (1980): *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest: Magvető. 116–309.

amikor a karizma meggyengül, és elővigyázatosságból, rituálisan felszabadítják a karizmát. Utóbbi áldozatnak két alete van, amikor meghatározott időszakra választanak valakit fejedelemmé (például negyven évre), vagy amikor a fejedelem már elég öreg ahhoz, hogy feltételezni lehessen, hogy egy küszöbönálló nagyobb katonai vállalkozást már nem tudna eredményesen levezetni.¹³¹ Álmos feláldozását lehet a besenyőktől elszenvedett vereség következményének is tartani,¹³² de az öregséggel megfogyatkozó karizma előrelátó felszabadításának is.¹³³ Mindkét esetben igaz az, hogy a magyar (nagy)fejedelmek számára fontos volt a nomád vezetői karizma.

Összegzés

A magyar nomád társadalomban a nomád harceljárásra és a nomád társadalomszervezésre jellemző erények voltak meghatározók. Ezek az erények a bátorság, a becsület, a hűség, a fegyelmezettség és a vezetői erény nagyobb típusaiba tartoztak, azonban sajátos jellegzetességeket mutattak. A bátorság a veszélynek és a kockázatnak az ellenségre való áthárítását jelentette, a becsület a háborúk megvívásának sikerességét, a hűség az ajándékok segítségével kiszámíthatóvá tett viselkedést, a vezetői erény a nomád vallási alapokon nyugvó karizmát, a fegyelmezettség pedig a karizmával rendelkező vezetőnek és szabályainak való szigorú engedelmességet.

¹³¹ RÓHEIM Géza (1917): A kazár nagyfejedeleme és a Turulmonda. *Ethnographia*, 28(1–3), 58–99. Itt: 60–68.

¹³² KRISTÓ Gyula (1986): *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi. 10–11.

¹³³ RÓHEIM 1917: 99.

Vákát

Katonai erények a középkorban

A középkori katonai erények elsőként a kora középkori germán, majd keresztény-germán gyalogos harcosoknál jelentek meg. A gyalogos harcmóddal összefüggésben lévő erények eltértek a nomádok erényeitől. A 9–10. századtól a középkori harcosok is egyre inkább lóról harcoltak, ők voltak a világi, majd az egyházi lovagok. A világi lovagság, hiába a lovas harcmódor, a korábbi germán-keresztény gyalogos harcosok erényeit örökölték, amelyek kiegészültek a sajátosan lovagi erénnyel, a lovagi udvariassággal, ami előrevetítette az általános lovagi rend jövőjét. Az egyház a háborúskodás kora középkori tiltását követően engedékenyebb hangot ütött meg, és egyre inkább igyekezett saját befolyása alá vonni a harcosi réteget. Így az egyház befolyásának erősödésével az általa propagált vallási erények már nemcsak az uralkodók számára jelentettek előírásokat, hanem az egész harcos és lovagi társadalom számára is. Az egyház olyan meghatározott célokért és korlátozások mellett támogatta a háború viselését, mint a béke fenntartása a keresztény közösségben, a muszlim ellenség ellen való harc, illetve az elesettek és a rászorulóknak védelme. Ezen szabályokat alapul véve az egyházi szerzők átdefiniálva megtartották a világi lovagi erényeket. Emellett azonban a keresztény katonákból álló hadsereget a szerzetesrendekhez, a római legiókhoz és a céhekhez hasonlóan szervezték meg, és így sokkal szervezettebbnek képzelték el, mint amilyen a világi lovagság ideálja volt. Ez a szervezethez olyan újabb erényt tett nélkülözhetetlenné a lovagok számára, mint a szigorú engedelmesség. Végül a középkori „nemzetállamok” erőre kapásával a lovagi szervezet már nem (csupán) egyházi rendként működött, hanem mint az uralkodónak alárendelt társadalmi/katonai rend is, aminek következtében a világi és a vallásos lovagság erényei egyszerre váltak fontossá.

Katonai erények a középkori Nyugat-Európában

Harcos erények a kora középkori harcos társadalmakban Nyugat-Európában

Tacitus (56–120) római történetíró az 1. század végén írta meg *Germania* című művét, amelyben általános képet alkotott a Dél-Skandináviából származó germán törzsek életéről. Ezek a törzsek a Kr. e. 2. században indultak el a Balti-tenger partjáról, elérték a Római Birodalmat, és többször is súlyos veszteségeket

okoztak Rómának (vesztes csaták: az arausiói csata a kimber–teuton háborúban Kr. e. 105-ben, a teutoburgi csata a heruszk háborúban Kr. u. 9-ben). A germánok sikeressége éppúgy motiválta Tacitust a róluk szóló munka megírásában, mint az, hogy életmódjuk bemutatásával ideális példát állítson a számára megkérdőjelezhető életmódot folytató rómaiak elé. Tacitus leírása bizonyos keretek között alapul vehető a későbbi germán népek – például a szászok, a vikingek és a német germánok – katonai gondolkodásának jellemzéséhez is.¹³⁴

Tacitus a germánok társadalmát a *comitatusrendszer* segítségével írta le. A *comitatus* a vezérből és kíséretből álló harci egység, amelyre vonatkozóan érdemes hosszabban idézni Tacitust: „vezéreket a vitézség alapján választanak [...] ha tettere készek, ha kitűnnek, ha élen járnak a harcban – inkább példamutatásuk, mint hatalmuk miatt élveznek különös tiszteletet.”¹³⁵

„Ám fegyvert csak az szokott ölteni, akit a közösség már megfelelőnek ítél. Ilyenkor a gyűlés színe előtt vagy valamelyik főember, vagy az apa, vagy a rokonok pajzzsal és frameával [hosszú lándzsával] ékesítik az ifjút: [...] eddig a családi otthon tagjai voltak, ezután a közösségéi. A kiemelkedő nemes származás vagy az ősök nagy érdemei az ifjakkal is biztosítják a főembernek kijáró méltóságot; a többiek azokhoz csatlakoznak, akik megemberesedtek és már előbb bebizonyították derekasságukat. Nem is szégyen a kísérők között mutatkozni. Sőt még fokozatok is vannak a kísérői tisztségben annak ítélete szerint, akihez szegődnek, és ugyancsak vetélkednek mind a kísérők, hogy melyiküknek jut a főembernél az első hely, mind pedig a főemberek, hogy melyiküknek van legtöbb és legbátrabb kísérője. Ez a méltóság, ez az erő – hogy mindig válogatott ifjakkal álló nagy csoport veszi őket körül – békében dísz, háborúban oltalom. És kinek-kinek nem csupán a maga törzsében, hanem a szomszédos népek előtt is az ad hírnevet, az dicsőséget, ha kíséretének számával és bátorságával kitűnik; mert követések keresik fel és ajándékokkal tisztelik meg őket, és pusztán hírukkal akárhányszor szinte háborúkat döntenek el.

(14.) Ha egyszer csatára kerül a sor, szégyen a főemberre, ha vitézségben alulmarad, szégyen a kíséretre, ha kevésbé vitéz a főembernél. És végképp, egész életre szóló becstelenség és gyalázat a főembert túlélvén megérteni

¹³⁴ Vö. Rosemary WOOLF (1976): The ideal of men dying with their lord in the *Germania* and in the *The Battle of Maldon*. In Peter CLEMOES (szerk.): *Anglo-Saxon England: Volume 5*. Cambridge: CUP. 63–81.

¹³⁵ Tacitus (1970): *Germania*. In *Tacitus összes művei I.* Budapest: Magyar Helikon. 40–66. Itt: (7.) 43.

a csatából: őt védeni, oltalmazni, a maguk vitézi tetteit is az ő dicsőségének tulajdonítani – legszentebb esküjük. A főemberek a győzelemért harcolnak, a kísérők a főemberért.”¹³⁶

„Az előjeleket és a jóslatokat a legnagyobb mértékben figyelemre méltatják. [...] Van még egy másik fajtája az előjelek megfigyelésének: ezzel a súlyos háborúk kimenetelét szokták kipuhatolni. Abból a törzsből, amellyel háborúskodnak, valahogy foglyot ejtenek, és párviadalra kényszerítik kiválasztott honfitársukkal – mindkettejüket hazai fegyverzetben: ennek vagy annak a győzelmét előzetes döntésnek fogják fel.”¹³⁷

„Nagy kíséretet [...] csak erővel s háborúval lehet megtartani: mivel megkövetelik főemberük bőkezűségétől a harci paripát, a győzelmet hozó frameát; a lakomák és az egyszerű, de bőséges étek ugyanis zsold számba mennek. Bőkezűségük anyagi alapját háborúval és rablással teremtik elő. Arra, hogy földet szántsanak, vagy kivárják a termést, nem is vennéd rá őket oly könnyen, mint arra, hogy kihívják az ellenséget és sebeket szerezzenek; sőt a restség és tehetetlenség jelének ítélik verejtékkel szerezni azt, amit vérrel megvehetnek.

(15.) Amikor nem háborúznak, néha vadászattal, de főleg semmittevéssel töltik az időt, alvásnak és evésnek adják át magukat.”¹³⁸

Tacitus beszámolója szerint a *comitatus* integrált, harcra szervezett közösség, amelyben a főemberek bátorságukkal (és az az által feltételezett fizikai és ügyességbeli képességekkel) tűnnek ki, illetve a végrehajtott bátor tettekkel. A közösség többi tagja a tettei miatt magasra értékeli és megbecsüli őt, és éppen ezért csatlakozik hozzá kíséretként. Ha a főember kevésbé bátran vagy gyáván viselkedne, az szégyen lenne rá nézve. A csatlakozók egy része a főember szűkebb és tágabb rokonságából (nemzetségéből) kerül ki.¹³⁹ A főember képviseli a közösséget és vezeti a csatlakozók közösségét, akik pedig védik a főembert, érte harcolnak, és bátorságban igyekeznek kitűnni. Az általuk elért megbecsülés, dicsőség és hírnév azonban a főember becsületére, dicsőségévé és hírnevévé válik. A becsületnek ez a főember és a kíséretet alkotó harcosok esetében is megjelenő formája az erkölcsi becsület, amelynek alapja a harcos közösségben megszerzett dicsőség és hírnév.¹⁴⁰

¹³⁶ Tacitus 1970: (13.)–(14.) 47.

¹³⁷ Tacitus 1970: (10.) 45.

¹³⁸ Tacitus 1970: (14.)–(15.) 48.

¹³⁹ Marc BLOCK (2002): *A feudális társadalom*. Budapest: Osiris. 147–148.

¹⁴⁰ Vö. BODA 2021a: 103–106.

Ezzel párhuzamosan a főembernek figyelemmel kell lennie kíséretére, hogy az becsületének megfelelően viselkedjen, illetve képesnek kell lennie bőkezűen ellátni azt étellel, itallal és zsákmánnyal. A főemberhez való csatlakozás a hűség vállalása, amely addig áll fenn, amíg a főember bőkezű, azaz amíg képes étellel, itallal és zsákmánnyal ellátni kísérőit. Amíg erre a főember a háborúk szervezésével és vezetésével képes, addig abszolút hűséget várhat el a kísérettől, azaz, hogy a kíséret feláldozza magát a főemberért a háborúban. A főember halálának túlélése a kíséret részéről ezért nagy szűgyen, mert a kíséret feladata, hogy a főemberért harcoljon.

A főember feladata így az, hogy háborút szervezzen, háborúba vezesse kíséretét, és hogy a győzelemért harcoljon. Ez utóbbi egyik formája, hogy a főember párbajt vív az ellenség főemberével. A párbajnak legalább három formája alakult ki a középkorban, a perdöntő, a becsületért vívott és a csatadöntő párbaj.¹⁴¹ Ez utóbbinak van most számunkra jelentősége, amely esetén nem a két szemben álló hadsereg küzd meg egymással, hanem a két sereg egy-egy „hőse”, ami után a párviadal eredményét a két fél egyaránt elfogadja a csata eredményeként. A csatadöntő párbajnak több oka lehet, talán istenítéletként lehet felfogni,¹⁴² esetleg a harcosok életének megkímélésére való törekvésként.¹⁴³ Akármelyik esetet is vesszük, párbajra kiállni a sereg és a közösség érdekében mindenképpen annak az embernek a feladata volt, aki bátorságával már nevet szerzett magának. Így előfordulhatott, hogy a főemberek, esetleg az általuk kijelölt harcosok küzdöttek meg egymással. Amikor azonban nincs háború, akkor, Tacitus szerint, a főember és a kíséret együtt mulatja az időt a főember csarnokában, ahol az ellátja kíséretét.

Tacitus munkája mellett a kora középkorban ránk maradtak olyan epikus művek, amelyek központi témái szintén a harcos érények és a harcos társadalom, bár azokat kevésbé elméleti síkon közelítik meg.¹⁴⁴ Ezek az epikus művek kettős célt szolgáltak, egyrészt példát mutattak a harcosoknak, hogy miként kell harcosként viselkedni, milyen érényekkel kell rendelkezni, másrészt, de ezzel összhangban tiltottak bizonyos viselkedéseket, amivel óvták a közösséget. A harcos ugyanis erejével, ügyességével és fegyverével épp annyira képes

¹⁴¹ Vö. Robert BALDICK (1965): *The Duel: A History of Duelling*. London: Chapman and Hall. 11–48.

¹⁴² Tacitus 1970: (10.) 45.

¹⁴³ Tours-i Gergely (2010): *Korunk története – A frankok története*. Pozsony: Kalligram. 2.2. 180.

¹⁴⁴ BLOCK 2002: 178.; Matthew STRICLAND (1996): *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066-1217*. Cambridge: CUP. 23.

volt megvédeni a közösséget, mint szétrombolni azt. Ilyen epikus mű a szász Angliában a *Beowulf*.

Az angolszász *Beowulf* a 8. században keletkezett, és 6. századi, az angolszász vándorlással összefüggő eseményeket bemutató alapvetően a *comitatusrend-szer*t tükrözi.¹⁴⁵ Az alaptörténet szerint a svéd geat Beowulf a dánok segítségére siet egy szörnyszülött (Grendel) ellen, aki megtizedelte a dánok közösségét. Beowulf egymaga – egyféle párbajban – és pusztá kézzel legyőzi Grendelt, mivel a szörny sem használ fegyvert, majd szintén egymaga Grendel anyját is. A dánok királya ekkor azokban a kategóriákban méltatja Beowulfot, amelyeket Tacitusnál is láttunk: „Dicsőséged szárnyal, és messze száll híred minden népben, Beowulf barátom. Nem árnyékolja erényedet kevélység, megfontolt szívvel használod vitézséged. Megtartom a szeretetet, mit néked fogadtam, mikor először szoltunk egymással. Vigasza lesz mindíg hűbéreseidnek, hatalmas férfiaknak támasza.”¹⁴⁶

Ugyanakkor az eposzban szerepet kap az abszolút hűség kifejezésének a tacitusi elképzelésekhez képest egy másik formája is. Az eposz egyik melléktörténetében (a Finn-történet) a dánok a frízekkel csapnak össze, és a dánok királya elesik a csatában. Kísérete azonban nem harcol a haláláig, hogy elkerülje a szégyent, hanem behódol a frízeknek, ám csak azért, hogy sikeresen bosszút állhasson rajtuk, ami a következő évben sikerül is.¹⁴⁷ Úgy tűnik, hogy az abszolút, „síron túl” tartó hűségnek ez a formája volt a gyakorlat a frankoknál is.¹⁴⁸

A világi lovagság erényei a középkori Nyugat-Európában

A kora középkori gyalogos harcos erények a középkori lovagok értékeiként éltek tovább. A lovagok a germán harcosokkal szemben lovas katonák voltak, akiknek a megjelenéséhez szükség volt speciális taktikai újításra és speciális társadalmi feltételekre.

A 8–9. századra jelentősen megnőtt a lovas katonák szerepe a harcászatban. A hadviselésből ugyanis eltűntek a nagyobb csaták, helyüket a fejedelmek

¹⁴⁵ Vö. WOOLF 1976: 67.

¹⁴⁶ *Beowulf* (2015). Ford. J. R. R. Tolkien. Budapest: Európa. 1744–1751. 61.

¹⁴⁷ *Beowulf* 2015: 1080–1178. 42–45.; WOOLF 1976: 69–72.

¹⁴⁸ BLOCK 2002: 149–150.; J. M. WALLACE-HADRILL (2020): The Bloodfeud of the Franks. In *The Long-Haired Kings, and other Studies in Frankish History*. London: Methuen and Co. 121–147.

közötti, főként rajtaütéseken alapuló harcok vették át. Erre a feladatra a lassan mozgó gyalogságnál a lovasság sokkal alkalmasabb volt.¹⁴⁹

A lovas katonák korábban is használták lándzsát, azonban azzal alulról vagy felülről szúrtak, esetleg dobták. A lovagok ezzel szemben a lándzsát tömegben, a karjuk alatt megtámasztva lökésre használták. A lökés sikerességét elősegítette a 9. században nyugaton elterjedő és a lovaszt a lovon stabilabbá tévő kengyel és a lándzsa súlyának növekedése.¹⁵⁰ Az ilyen támadások elleni védekezésre is felkészültek a lovagok, akik eleinte kevesebb, majd egyre több testvédő páncélt és pajzsot használtak. A változások következtében a lovas katonai/lovagi lét jelentősen megdrágult, hiszen a lovat, a fegyvert és a páncélt ki kellett tudni fizetni.

A lovagi társadalmi státusznak (*milesnek*) összetett jelentése volt. Egyrészt a lovas katonát jelentette, ami megkülönböztette a lovagot a gyalogos katonától; másrészt a fegyveres társadalmi réteget, ezzel megkülönböztette a lovagot az egyházi emberektől és a parasztoktól; végül eleinte speciálisan az egy főemberrel vazallusi viszonyban állókat – a vazallusi kíséretet – jelölte, majd kiterjedt magukra a főemberekre is. A vazallusi kíséret alapja a vazallusi viszony volt. Ennek lényege, hogy a vazallus valamilyen szabadságért és juttatás fejében hűséget vállalt, és ennek keretében katonai szolgálatot.¹⁵¹ A vazallusi viszony a hűségviszony létrehozásával jött létre, amikor a vazallus esküvel behódolt urának, és az „ő emberének”¹⁵² ismerte el magát. Például: „A jelen órától kezdve a jövőben én, Rajmond, Hercend fia, Bemard algrófot, Renhard fiát csalárdul el nem hagyom sem abban, ami életére vonatkozik, sem abban, ami testének tagjaira vonatkozik, nem fosztom meg őt életétől, fogságba nem ejtem, és egyetlen férfi, sem pedig egyetlen nő ilyet az én tanácsomra el nem követ ellene. Nem veszem el sem városaidat, sem hűbértokaidat, amelyeket most bírsz és a jövőben segítségemmel megszerzel [...] És ha bármely férfi vagy asszony azt tenné, én Rajmond, becsületesen és álnokság nélkül segítőd leszek, mihelyt te magad személyesen vagy meghatalmazottaid útján felszólítasz.”¹⁵³ A vazallusi hűségviszony két személy közötti személyes viszony volt. Ezért hiába változott egy idő után örökletessé, a szertartást mindig le kellett bonyolítani, és a szertartásban

¹⁴⁹ BLOCK 2002: 178.

¹⁵⁰ Maurice KEEN (1984): *Chivalry*. New Haven – London: Yale University Press. 23–24.

¹⁵¹ KEEN 1984: 27–28.

¹⁵² BLOCK 2002: 170.

¹⁵³ Hűbéri eskü. Jegyzőkönyv az esküről (1068) (1999). In Sz. JÓNÁS Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény (Európa és Közel-Kelet, IV–XV. század)*. Budapest: Osiris. 198.

nem vehettek részt képviselők, azaz az érintett személyeknek személyesen kellett jelen lenniük.

A vazallusnak való juttatás és a vazallus katonai szolgálata közötti viszony nem mindenhol volt ugyanaz. Nyugatabbra a juttatás megelőzte a szolgálati elvárásokat, keletebbre azonban bizonyos katonai tettek hozták magukkal a juttatásokat, és nem feltétlenül jártak együtt társadalmi szabadsággal. Ez utóbbi lovagok voltak például a Német-római Birodalom „szolgáló lovagjai” (*ministeriales*).

A lovagokat egymáshoz kapcsoló vazallusi viszonyok alkották a korszak társadalmi kapcsolatainak egy részét. Ezekre a Karoling Birodalom idejében (8–9. század) és az ottoniánus császárság idején (10–11. század) a centralizáció volt a jellemző, azaz mindenki a királynak/császárnak volt a vazallusa. Azokon a területeken azonban, ahol gyengébb volt a központi hatalom, a vazallusi viszonyok is a decentralizáció felé mozdultak el. A 10–11. században a vazallusi viszonyok fő szerepe az volt, hogy biztosítsák a fejedelmek és a földjeiken élők biztonságát, mind a szomszédos fejdelemtől, mind pedig a pogány (viking, magyar) betörésektől.¹⁵⁴

A 12. század előtti lovagságra a cseregazdaságnak köszönhetően viszonylag visszafogott lovagi életmód volt jellemző (vastag gyapjúruhák, egyszerű ételek, sáncárokkal és kerítéssel körülvett, néhány szobás faházak). A 12. századtól kezdve azonban, a pénzgazdálkodás elterjedésével megnövekedett – és drágább lett – a lovagi élet színvonala (lágyabb öltözet, fűszerezett ételek, kővárak). A változásnak azonban további velejárói is voltak. Korábban, a cseregazdaság időszakában a vazallusoknak meglehetősen befolyása volt a főember viselkedésére, hiszen az mindenben a vazallus együttműködésétől függött. A pénzgazdálkodással a tehetősebb lovagok (hűbérurak) függetlenedtek a vazallusoktól, a pénzért már meg tudtak venni bármit a kereskedőktől. Ezzel párhuzamosan a főemberek centralizálták hatalmukat, a vazallusok pedig elvesztették relatív önállóságukat. A centralizáció következménye az lett, hogy megszűnt az az állandó háborús állapot, amely létrehozta a lovagságot mint társadalmi réteget. A lovagi életvitel központi elemei a szomszéd vagy a távolabbi célpontok (például Anglia, Jeruzsálem) ellen vezetett katonai vállalkozások voltak, amelyekből a részt vevő lovagok is részesültek. A 12. századtól azonban a háborúk egyre inkább a király

¹⁵⁴ BLOCK 2002: 180–185.; KEEN 1984: 28–40.

és a nagyobb hatalmasságok érdekeiért folytak, amelyekben a lovagok csupán felbérelt katonaként vettek részt.¹⁵⁵

A lovagi harcéljárás hatékonyságának köszönhetően a lovagság társadalmi vezető pozíciója azonban nem forgott veszélyben. Ezt fejezték ki a szintén a 12. században elterjedő lovagi tornák, amelyek a vazallusok önállóságának és az általuk vívott magánháborúk korlátozásának következményei volt. A fejedelmi udvarokban szervezett lovagi tornák harcéljárásai azonban már nem a korábbi lovagi hadviselési gyakorlatot tükrözték. A korábbi harcéljárás rajtaütésekéből állt, amelyek célja az önfenntartás volt, a lovagi tornán ezzel szemben előre egyeztetett időpontban és helyen vívtak csatákat, ahol a cél a többi lovag legyőzése, elfogása és váltságdíj fejében való elengedése volt.¹⁵⁶ Ez a fejedelmi udvarokban és lovagi tornákon kialakuló gyakorlat fokozatosan kikerült a harc-térre is. Így amíg korábban a lovagok harci játékokat úgy játszották, mint egy háborút, a 14. században, a százéves háborúban a háborút már úgy vívták, mint egy harci játékot.¹⁵⁷

A lovagi életvitel olyan speciális képességeket igényelt, amelyeket lovagi erényeknek nevezünk. A lovagi erények alapjaikban a kora középkori harcos erényekre épültek, azaz a bátorságra, a becsületre, a hűségre és a bőkezűségre, azonban nem minden változás nélkül.¹⁵⁸ A lovagi erényeket a 14. század második felében a következőképpen sorolta fel John Chandos heraldja a Fekete Hercegről (III. Edvárd angol király fia) a százéves háborúról írt munkájában:

„Ez a nemes herceg, akiről beszélek, születése napjától kezdve nem a gondolatokat űzte, hanem a hűséget, a nemességet, a bátorságot és a jóságot, és nagy vitézséggel volt megáldva.”¹⁵⁹ Majd később így jellemezte a Fekete Herceget és lovagjait: „Ezután a Herceg visszafordult Bordeaux felé, és a tél végéig ott tartózkodott. Ő és nemes lovagjai nagy örömmel és megnyugvással töltötték az idejüket; volt ott jókedv, nemesség, lovagiasság, jóság és bőkezűség.”¹⁶⁰

A lovagok esetében a főember erényei, a bőkezűség kivételével, kevésbé voltak fontosak, csak amennyiben ő maga is valakinek a vazallusa volt. Viszont sokkal nagyobb jelentősége volt a vazallusok erényeinek. Ennek az volt az oka,

¹⁵⁵ Sidney PAINTER (1940): *French Chivalry – Chivalric Ideas and Practice in Medieval France*. Reprinted. Ithaca – London: Cornell University Press. 8–20.

¹⁵⁶ PAINTER 1940: 46–49.

¹⁵⁷ PAINTER 1940: 54.

¹⁵⁸ Vö. George DUBY (1987): *A lovag, a pap és a nő*. Budapest: Gondolat. 48.

¹⁵⁹ The Chandos Herald (2000): *Life of the Black Prince*. Cambridge: In parentheses. (63.) 2.

¹⁶⁰ The Chandos Herald 2000: (657.) 9.

hogy a főemberek olyan – nemes – származással rendelkeztek, amely biztosította mások megbecsülését és becsületét (dicsőség, hírnév), és így a kíséretet is számukra.¹⁶¹ Az előkelő származás azt jelentette, hogy az ősök voltak bátrak, és ők szereztek becsületet (dicsőséget, hírnevet), ami azonban lehetőséget adott a leszármazott főembernek a kíséret létrehozására. A bőkezűségnek azonban, azaz a már létrejött kíséretet megtartó erénynek, továbbra is nagy jelentősége volt, hiszen ez volt az, amivel a főember maga mellett tudta tartani, vagy éppen oda tudta csábítani a vazallusokat.

A vazallusok legfontosabb erénye a hűség volt, azaz a ragaszkodás a hűbéri fogadalomhoz, ahhoz, hogy (katonai) tetteikkel szolgálják urukat. A vazallusok egy másik jelentőséggel bíró erénye a bátorság és az azzal elérhető becsület (dicsőség, hírnév) volt, amely által bekerülhettek egy főember vazallusai közé, és/vagy hűen szolgálhattak. A német területeken, ahol a lovagok (*minesteriales*) egyébként is függő viszonyban voltak a fejedelemtől vagy a császártól, a bátorság és a becsület volt az elsődleges erény, amellyel olyan speciális viszonyba lehetett kerülni a fejedelemmel vagy a császárral, amely több önállóságot biztosított a vazallus számára. A francia területeken azonban, legalábbis eleinte, a társadalom kevésbé centralizált volta miatt a hűség volt az elsődleges erény, amely által védelemhez lehetett jutni valamelyik főember kíséretében a belső bizonytalanság és a külső fenyegetések elől.¹⁶² Később, miután megszűntek a lovagság katonai vállalkozásai, és azok helyett a lovagok inkább valamelyik fejedelem seregében vállaltak szolgálatot pénzért, az ideologikus cél a becsület (dicsőség, hírnév) szerzése volt a bátor tettek végrehajtásával.¹⁶³

Ezen módosulások mellett a hagyományos harcos erényeket a lovagok két másik erénye egészítette ki, illetve váltotta fel: a lovagok individualizáltabb becsülete és a hűség új formája, a speciális lovagi erény, a lovagok felé mutatott udvariasság (*courtoisie*).¹⁶⁴

A 11. században keletkezett francia hősi eposzban, a *Roland-ének*ben a következő képet kapjuk az erényekről. Az eposz középpontjában egy 8. század második felében lezajlott esemény áll. A történelem szerint Nagy Károly (768–814)

¹⁶¹ Johan HUIZINGA (1976): *A középkor alkonya*. Budapest: Magyar Helikon. 53–54.; BODA Mihály (2018c): Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 3. – A becsület. *Hadtudomány*, 28(3–4), 17–30. Itt: 21–26.

¹⁶² KEEN 1984: 35.

¹⁶³ PAINTER 1940: 35–36.

¹⁶⁴ PAINTER 1940: 29–44.; KEEN 1984: 21.; KURCZ Ágnes (1988): *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest: Akadémiai. 163–175.

seregét baszkok támadták meg a Pireneusokban, miközben éppen visszatért birodalmába, és a rajtaütésben meghalt egy Roland nevű gróf (778). A mű története szerint azonban a támadók szaracénok voltak, akik (egy frank nemes segítségével) csapdába csalták Nagy Károly seregének Nagy Károly unokaöccse, Roland által vezetett utóvédjét. A támadás kezdetén Roland vonakodott megfűjni a segítséget kérő kürtöt. Amikor lovagtársa felszólította a kürt megfűjásával való segítségkérésre, Roland így reagált: „ezt tennem örület / szép Frankföldön veszteném híremet! / Düredállal sok jó csapást mérek / vasát vérben tövig fürdetem meg / gaz pogányok mind kik idejöttek / hágónál hidd halálra jegyeztek! [...] Isten nem rendelte / nemzetségem hogy értem gáncs érje / édes Frankföld hogy jusson szégyenre / sújt Düredál inkább mindenfele / vitéz kardot kötöttem övemre / lásd majd vasát tövig vértől lepve! / gaz pogányok mind kik jöttek ide / halálra hidd ki vannak jelölve! [...] nem tetszhet az Úrnak / énfelelem hogy olyan hírt mondjanak / kürtöt fűjtam a pogányok miatt! / nemzetségem gáncstól mentes marad / a közepette ha leszek a harcnak / sújtok karddal ezret meg hétszázat / véres vasát lásd majd Düredálnak / hű jobbágyok jó frankok csatáznak / nincs oltalom hispánok meghalnak.”¹⁶⁵

Roland számára a becsület megtartása és a szégyen kerülése a legfontosabb, mind a hagyományos értelemben, azaz nemzetsége dicsősége és hírneve szempontjából, mind saját maga tekintetében. Segítséget kérni a csatában olyan, mint gyáván megfutamodni, amivel szégyent hozna nemzetségére, azaz Nagy Károlyra, de saját magára is. Az új erény itt Roland egyéni becsülete, önbecsülése. Roland számára az is fontos, hogy milyen lesz a híre, hogy mit fognak mondani róla. Ennek érdekében Roland inkább választja a halált, mint a segítségkérést, hiszen a becsület a bátorságon alapul, míg a bátorság az adott esetben a végsőkig való helytálláson. Roland társa, Olivér így buzdítja a frankokat, akik válaszolnak is neki: „harc mezején ne hátráljunk vereten! / szól a frank nép ’átkozott ki retten! / bár halni kell nem fut köztünk egy sem!”¹⁶⁶

Itt nem arról van szó, hogy a harcos becsület (dicsőség, hírnév) erénye nemcsak a főember, hanem a kíséret tagjainak is az erénye. A kíséret számára korábban is fontos volt a becsület (dicsőség, hírnév). Roland esetében a becsület erénye individualizálódva is megjelenik, az nem csupán mint dicsőség és hírnév fontos, hanem mint önbecsülés és büszkeség is. A két becsületforma – a becsület

¹⁶⁵ *Roland-ének (Ófrancia históriás ének egy oxfordi kéziratból)* (1996). Ford. Rajnavölgyi Géza. Budapest: Eötvös József. 1053–1081. 41.

¹⁶⁶ *Roland-ének* 1996: 1046–1048. 40.

mint dicsőség és hírnév, illetve mint büszkeség – általában együtt jár, azonban nem mindegy, melyik az alapvetőbb. Nem mindegy, hogy azért tartja magát a katona értékesnek, mert mások is annak tartják, vagy pont fordítva, mások is azért tartják értékesnek, mert ő magát értékesnek tartja. Az előbbi alapvetően közösségi katonai gondolkodást és az erkölcsi becsület elsődlegességét feltételezi, mint a klasszikus harcos erények esetében, az utóbbi azonban sokkal individualizáltabb gondolkodást és az önbecsülés elsődlegességét, mint a világi lovagság esetében.¹⁶⁷

Az átalakult hagyományos harcos erényeket a 12–13. századtól a speciális lovagi erény egészítette ki, a lovagiasság, amely a más lovagok tiszteletét kifejező szabályok betartásából állt. A lovagiasság egyaránt volt a főember és a vazallus, illetve a baráti és az ellenséges lovagok erénye. A lovagiasság erénye közösségi (kaszt-) öntudatot hozott létre a lovagság számára, amelynek az alapja a bajtársiasság megtapasztalása volt, hogy minden loagnak, attól függetlenül, hogy főember vagy vazallus, vagy hogy a baráti vagy az ellenséges oldalon harcol, ugyanazokat a nehézségeket kell elviselnie a háborúban. Ennek a lovagi közösségérzésnek a kifejeződése az a szabályok, amelyek betartásával a lovagok kifejezték egymás iránt érzett tiszteletüket, és amelyek hajlamszerű követése a lovagiasság erényében állt. Idetartozik, hogy a loagnak fegyvertelen embert (lovagot) vagy jelentős hátrányban lévő embert (lovagot) nem szabad megtámadnia, illetve hogy az ellenség elfogott lovagjaival is nemesi származásának megfelelően kell bánni.¹⁶⁸ Összességében az mondható a lovagiasságról, hogy az nem teljesen új erény, mivel ez is a hűség egyik típusa, szemben azonban a vazallitásból származó másik, személyes hűséggel, nem személy felé irányul, hanem közösség, a lovagság és annak tagjai felé.¹⁶⁹

Keresztény vallásos lovagi erények a középkori Nyugat-Európában

A világi lovagság erényei fontosak voltak a lovagság minden formája számára, azonban a lovagok speciális csoportja, a keresztény vallásos lovagság további erényekkel is rendelkezett a középkorban. A középkort megelőző keresztény

¹⁶⁷ Vö. KURCZ 1988: 183.

¹⁶⁸ PAINTER 1940: 33–34.

¹⁶⁹ BODA Mihály (2019): Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 4. – A hűség. *Hadtudomány*, 29(1–2), 35–48. Itt: 40–43.

gondolkodás azonban nem minden esetben volt kibékülve a világi harcos erényekkel.

Harcos erény a bátorság, a becsület, a hűség és a bőkezűség, amelyek közül a korai kereszténységnek alapvetően a bátorsággal és a becsülettel voltak problémái. A harcos bátorság fontos összetevője, hogy az erkölcsi értékkel rendelkező közösség veszélybe kerülése speciális érzelmet, indulatot, haragot vált ki. Tacitusnál az indulat abból származik, hogy a harcosok veszélyben érzik közeli ismerőseik és rokonaik életét vagy általánosságban közösségük boldogulását. Ebben az esetben a harcos úgy véli, igazságtalanság történik vele, és ő jogosan léphet fel az igazságtalanságot okozóval szemben.¹⁷⁰ Ehhez kapcsolódik a harcos becsület megszerzésére való törekvés vagy az azzal való rendelkezés, amelynek fontos eleme a dicsőség és a hírnév, azaz hogy mások elismerjék a harcos által végrehajtott tett értékét, és ezzel a harcos értékét.¹⁷¹

Az indulat és a hírnév jelentőségét a korai keresztény szerzők nem fogadták el. Szent Ágoston (354–430) számos formában hivatkozott az indulatra, és utasította el azt. Szerinte a keresztények számára is kiemelten fontos, hogy az Isten által megparancsolt háborúban való részvétel alkalmával a megfelelő motivációval rendelkezzenek. A helyes motiváció azonban nem az indulat és a harag. Az erőszak szeretete, a bosszúszomjas kegyetlenség, az ádáz és engesztelhetetlen ellenségesség, a vad ellenállás vagy a hataloméhség által motivált háborús részvétel ugyanis bűnössé teszi még azokat is, akik az Isten által irányított oldalon harcolnak.¹⁷² A háborúban harcoló keresztények akkor rendelkeznek helyes motivációval, ha a bűnös ellenség megváltásának szándékával vesznek részt a háborúban. A 6. század elején Boethius (480–527) a harcos becsület és az ehhez kapcsolódó hírnév értékét vette támadás alá. Szerinte a hírnevet, mint minden mást, kozmikus, isteni perspektívából kell értékelni. Innen nézve a hírnévhez vezető tettek csupán egerek vagy gyerekek tetteinek tűnnek, „akit gyakran egy bogár csípése vagy egy beléje furakvó fereg megöl”.¹⁷³ A nagy tettek

¹⁷⁰ Platón 1984: 374e–376c, 439e–440d. 121–127., 282–284.; Arisztotelész 1987: 1116b–1117a. 79.; Tacitus 1970: (7.) 44.

¹⁷¹ Arisztotelész 1987: 1123b–1125a. 101–107.; Sallustius (1978): *Catilina összeesküvése*. In C. Sallustius Crispus összes művei. Budapest: Magyar Helikon. 7–56. Itt: (1.)–(13.) 9–17.; Tacitus 1970: (7.) 43.

¹⁷² Saint Augustine (1887): Reply to Faustus the Manichean. In Philip SCHAFF (szerk.): *Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church I*. Buffalo: The Christian Literature Company. 151–345. Itt: XXII. 74. 301.

¹⁷³ Boethius (1979): *A filozófia vigasztalása*. Budapest: Európa. II. 6. 41.

híre a Föld és a kozmosz méreteihez képest csak nagyon korlátozott körben terjed el, és eredményez megbecsülést végrehajtójának.¹⁷⁴ Az igazi bátorság és hírnév az Istennek tetsző életvitelben van.

A kora középkorban a kereszténység nem is fogalmazott meg a harcosok vagy a katonák számára pozitív erényeket. A később katonai értelmet nyert *miles Christi* (Krisztus katonája) és *militia Christi* (Krisztus hadserege) kifejezés eleinte a keresztény hitért békés módon tevékenykedőkre, a szerzetesekre, az apostolokra, a misszionáriusokra, a remetékre és általában az egyháziakra vonatkozott, de mindenekelőtt a mártírokra, akiknek önfeláldozó halála a hit győzelmét jelentette.¹⁷⁵ Krisztus katonái ekkor egyetlen, spirituális fegyverrel küzdöttek a kereszténység ellenségével. A *miles Christi* ezen jelentése teljesen szemben állt a világi katonák (*miles saecularis*) fogalmával.¹⁷⁶

Később, Szent Ágoston és Nagy Szent Gergely pápa (540–604) leveleinek hatására a keresztények részt vehettek háborúban, amennyiben az eretneknek vagy pogányok ellen irányult. A katonáskodás azonban ekkor is bűnnek számított, amiért bűnbánatot kellett tartani, mivel úgy vélték, hogy a keresztények sem képesek megtisztulni Szent Ágoston által elítélt földi vágyaiktól. A pogányok elleni háborúban való emberölésért általában 40 nap böjtölés, virrasztás, zsolnárok felmondása és önostorozás, a keresztények ellen elkövetett emberölésért pedig zárandoklatra kötelezés (száműzetés) járt. A bűnbánat célja, hogy a bűnös lelkét megtisztítva a bűnös visszatérhessen a keresztény közösségbe.¹⁷⁷ A háborúban való katonáskodásnak ez a felfogása kitartott egészen a 11. századig, amikor a *miles Christi* jelentősen új értelmezése került előtérbe.¹⁷⁸

A vallásos lovagság kialakulásának társadalmi feltételét, akárcsak a világi lovagságét, a 10–11. századi feudális anarchia biztosította, amikor szükség volt olyan katonaelemekre, akik megvédik a keresztény közösséget a belső és a külső fenyegetésektől. Az új lovagi eszmény, szembeállítva a régi – világi – lovagi eszménnyel, első fontos írásos emlékei a clunyi kolostorhoz és annak vezetőjéhez,

¹⁷⁴ Boetius 1979: II. 6–7. 40–47.

¹⁷⁵ Vö. Tertullianus (1986): Védőbeszéd. In *Tertullianus művei*. Budapest: Szent István Társulat. 61–150. Itt: L. 2–4. 147.

¹⁷⁶ Wojciech IWANCAK (2012): *Miles Christi: the medieval ideal of knighthood*. *Journal of Australian Early Medieval Association*, 8, 77–92. Itt: 78.

¹⁷⁷ John T. McNEILL – Helena A. GAMER szerk. (1990): *Medieval Handbooks of Penance*. New York: Columbia University Press. 23–50.

¹⁷⁸ Carl ERDMANN (1977): *The Origin of the Idea of Crusade*. [H. n.]: Princeton University Press. 80–82.

Szent Odóhoz (880–942), illetve az onnan származó főpapokhoz, például VII. Gergely pápához (1073–1085) köthetők.

Szent Odo a Gerald lovag életéről írt munkájában úgy vélte, hogy az egyház védelmezi a szegényeket, a rászorulókat és a védteleneket, és ebben szüksége van fegyveresekre. Nekik erőseknek, de egyben szerénynek kell lenniük, akik a katonai gyakorlatokban képzettek, de egyben a betű tudományához is érteniük kell. A vallásos lovag alapelve, hogy „jobb, ha a merészeket fegyverrel nyomják el, mint ha a merészek nyomják el igazságtalanul a védteleneket”.¹⁷⁹ Először természetesen a békés megoldást kell a lovagnak keresnie, és könnyen meg kell békélnie korábbi ellenségével (így a jóval győzve le a gonoszt), azonban, ha az ellenség nem hajlandó a békés megoldásra, akkor a lovag fegyveres fellépése Isten szemében is jogos. A lovagnak nyíltan kell küzdenie, a megtévesztéstől és az orvtámadásoktól mentesen, mindig a közjót kell figyelemben tartania, és sohasem a saját javát. Ekkor Isten védelemben fogja részesíteni. Az igazságosság erényének kell vezetnie tetteit, ám annak szigorát az egyszerűségnek és a kedvességnek kell enyhítenie.¹⁸⁰

A keresztény lovag, az *athleta Christi*¹⁸¹ által vívott „új típusú harc”-ban¹⁸² a keresztény kegyesség és az igazságosság erénye áll előtérben, azonban szükség van a világi lovagság némely olyan erényére is, mint a bátorság. A keresztény bátorságot azonban nem az indulat és a harag működteti, hanem a keresztény értékek védelme és érvényesítése. A lovag addig rendelkezik a keresztény bátorsággal, amíg a lovag hisz Istenben és Isten erejében, ekkor Isten megsegíti, és győzelemre vezet. A bátorságnak ehhez a változathoz nem kapcsolódik a lovagi dicsőség és hírnév üldözése sem, mivel a harcot Szent Odo nem önmagában tartja értékesnek, hanem csak praktikusán, amennyiben segít az igazságosság fenntartásában, amelynek azonban nem a harc az egyetlen módja, hanem vannak békés megoldások is. A sikeres harc dicsősége nem is a lovagé, hanem Istené, aki győzelemre segíti a lovagot. Összességében az *athleta Christi* Szent Odó-i eszményében a lovagnak egyféle keresztény rendőri szerepet kell betöltenie.¹⁸³

¹⁷⁹ Saint Odo of Cluny (1958): *Life of St. Gerald of Aurillac*. In John of Salerno: *Life of St. Odo of Cluny* – St. Odo of Cluny: *Life of St. Gerald of Aurillac*. London – New York: Sheed and Ward. 89–180. Itt: I.7. 99.

¹⁸⁰ Saint Odo of Cluny 1958: I.5–8. 97–101.

¹⁸¹ Saint Odo of Cluny 1958: II.1. 133.

¹⁸² Saint Odo of Cluny 1958: I.8. 10.

¹⁸³ Vö. ERDMANN 1977: 88.

Szent Odo elképzeléseit a későbbiekben Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) és Salisbury János (1115–1180) dolgozta ki részleteiben. Szent Bernátnak a 12. század első felében írt munkája, *A templom lovagjainak ajánlott könyv az új lovagság dicséretéről* már a címében is hordozza Szent Odo elképzelését, miszerint a lovagság régi – világi – formája mellett új lovagi eszmény felállítására van szükség. Az új lovagság kétfelé áll szüntelen harcban, a hús és a vér ellenében, illetve a gonoszság szellemei ellenében. A földi ellenséggel szemben testi erővel kell szembeszállni, a gonoszság ellen azonban a lélek erejével kell küzdeni. Hagyományosan az előbbi a régi lovagság feladata volt, az utóbbi pedig a szerzeteseké. Az új lovagság egyesíti magában a két fegyvert, mert „[m]inden tekintetben rettenthetetlen és gondtalan az a lovag, aki egy időben ölti testére a vasat, és lelkére a hit páncélját. E két fegyverzet oltalmában sem démontól, sem embertől nem fél.”¹⁸⁴ A bátorságot Szent Bernát szerint is a Krisztusban való hit biztosítja: „Örvendezz, ó, bátor vitéz, ha életben maradsz, és győzol az Úrban, de még inkább örvendezz és mondj dicséretet, ha meghalsz, és csatlakozol az Úrhoz!”¹⁸⁵ Az ilyen bátorsággal vállalt harcban a harc szándéka Krisztus szándéka, amely biztosítja a lovag számára a dicsőséget, amely akkor a legnagyobb, ha a lovag a csatatéren meghal az Úrért.¹⁸⁶

Az új lovagság Szent Bernát szerint képes olyan szándékkal harcolni, amely miatt később nem kell bűnbánatot gyakorolnia, sőt képes annyira tiszta szándékkal harcolni, amely a megváltást is biztosítja számára. A korábbiakhoz képest nagyon megváltozott a katonáskodás és a megváltás viszonya: amíg a korábbi elképzelés szerint a katonáskodás bűnbánat nélkül meggátolja a megváltást, addig a 12. századi elképzelések szerint éppen a megfelelő céllal végrehajtott katonáskodás képes biztosítani a megváltást a leginkább. A II. Orbán pápa (1088–1099) által 1095-ben meghirdetett első keresztes hadjárat a Szentföldre hirdetett fegyveres zarándoklat volt, amellyel az abban részt vevők számára el lehetett érni a korábbi bűnök megbocsátását.¹⁸⁷

Szent Bernát azonban nem csupán részleteiben gondolta tovább Szent Odo elképzelését, hanem az új lovagság fennállásának és hatékonyságának

¹⁸⁴ Clairvaux-i Szent Bernát (1999): *A templom lovagjainak ajánlott könyv az új lovagság dicséretéről*. In VESZPRÉMY László (szerk.): *Az első és a második keresztes háború korának forrásai*. Budapest: Szent István Társulat. 167–208. Itt: 169.

¹⁸⁵ Clairvaux-i Szent Bernát 1999: 170.

¹⁸⁶ Clairvaux-i Szent Bernát 1999: 169–171.

¹⁸⁷ ERDMANN 1977: 331.

biztosításához új erényeket is fontosnak tartott számukra. Szerinte az új lovagság tagjainak fegyelmezettnek kell lenniük abban az értelemben, hogy szigorúan kell engedelmeskedniük¹⁸⁸ előjáróik parancsainak életük minden területén. A lovagoknak közösségben kell élniük, feleség és gyerek nélkül, és az egész közösségnek szíve-lelke kell hogy legyen az előjáró akarata.¹⁸⁹ Szent Bernát művét a templomos lovagrend szabályzataként alkotta meg.

Az új lovagság 12. századi másik nagy teoretikusa Salisbury János volt, aki *Policraticus* című műve 6. könyvében a vallásos lovagságot a római legiók mintájára képzelte el.¹⁹⁰ Salisbury János továbbviszi Szent Odo elképzelését a vallásos lovagság rendőri szerepéről, részleteiben kidolgozza Szent Bernát elképzelését a fegyelmezettség szükségességéről, és megfogalmazza annak az igényét, hogy az új lovagságot társadalmi hivatalnak, hivatásnak tekintsék. A lovagi hivatást az alapozza meg szerinte, hogy a bizonyos tulajdonságokat figyelembe véve kiválogatott lovagok kiképzést kapnak elméleti és gyakorlati katonai ismeretekből, esküt tesznek, hogy szigorúan engedelmeskedve teljesítik kötelességüket, azaz végrehajtják Isten ítéletét. Kötelességeik keretében meg kell védeniük az egyházat, le kell rombolniuk a hitetlenséget, tisztelniük kell a papságot, meg kell védelmezniük a szegényeket, fenn kell tartaniuk a közösség békéjét, illetve vérüket, és ha kell, életüket kell adniuk társaikért.¹⁹¹

Salisbury János munkájában már a 13–14. századi szerzők gondolataira előre mutató elemet is találunk. Amíg ugyanis Szent Bernát szerint a lovagoknak csak a rend előjárójának kell engedelmeskedniük, addig Salisbury János úgy véli, hogy a lovagok éppúgy hűséggel és engedelmeskedéssel tartoznak Istennek, mint világi fejedelmüknek és a közjónak.¹⁹²

A 13–14. századi szerzők, Raimundus Lullus (1233–1315) és Geoffroi de Charny (1306–1356), a vallásos lovagság ideálját és erényeit már nem önmagában, a világi lovagsággal szembeállítva képzelték el, hanem sokkal inkább ötvözték a kettőt. Úgy vélték, a kettő kiegyensúlyozást igényel.

Raimundus Lullus a *Llibre qui es de l'ordre de cavalleria* (Könyv a lovagi rendről) című írásában foglalkozott a lovagi erényekkel. Lullus szerint Isten megteremtette az embert, hogy ő ismerje, szeresse, félje, szolgálja és becsülje Öt.

¹⁸⁸ Vö. BODA 2021a: 161–165.

¹⁸⁹ Clairvaux-i Szent Bernát 1999: 178–179.

¹⁹⁰ John of Salisbury (2007): *Policraticus*. New York: Russell & Russell. 103–144.

¹⁹¹ PAINTER 1940: 69–71.

¹⁹² John of Salisbury 2007: 79–81.

A jó szándék, a hűség, az igazság és az erény (a jóság) azonban eltűnt az emberekből, és helyettük a durvaság, a sértés, a hűtlenség és a gonoszság vált uralkodóvá. Ekkor Isten az igazságosságot félelemmel igyekezett visszaállítani, ezért az embereket ezredekre osztotta, amelyek mindegyike kiválasztotta a leginkább hűséges, erős, nemes, tanult és képzett embert maga közül. A szolgálathoz a kiválasztottak számára az emberek odaadták azt az állatot, amelyik a legstrapabíróbb, a legkitartóbb, a leghűségesebb, a legbátrabb és a leginkább jó kiállású volt, a lovat. Végül a kiválasztottak kiválaszthatták azokat a fegyvereket, amelyek a legnemesebbek, és a leginkább védenek a haláltól. A kiválasztottakat a lovak (*cheval*) után lovagoknak (*chevalier*) nevezték, akik erényeikkel és fegyvereikkel az emberek szeretete és félelme által képesek visszahozni az emberek közé a jó szándékot, az erényt és az igazságosságot.

A lovagoknak sok alattvaló urának kell lenniük, ezért világi birtokokkal kell rendelkezniük. Alattvalóik közül apródot választhatnak maguknak, aki számára a loagnak át kell adnia a céhes ismeretekhez hasonló – bár annál magasabbra értékelt – lovagi „tudományt”, amely a lovaglásban, a lovakról való gondoskodásban, az asztalnál való megfelelő étkezésben, illetve a lovag felfegyverzésében, ellátásában és általában szolgálatában áll: „az illik hozzá, hogy szolgáljon, hogy ő legyen az első alattvaló, mielőtt úr lenne. Másként nem fogja ismerni az uralkodás nemességét, amikor majd lovaggá válik.”¹⁹³ Ennek a tudománynak a szabályait könyvekből (mint például Lullus könyve) és a gyakorlatban is tanítani kell, elveitől a lovag nem térhet el.

A lovagi tudomány által a lovagoknak a félelem segítségével kell az erényt előmozdítaniuk. Azonban nem azáltal, hogy félelmet keltenek, hanem hogy jó példával előljárva félelmet mutatnak a rossz elkövetésével, az árulással és a pártoskodás kirobbantásával szemben (a papságtól ezzel szemben Isten tiszteletét és a Neki való odaadást tanulják az emberek). A lovagok feladata, hogy fegyverrel védjék meg a keresztény hitet (a papoknak az írással és az érvek segítségével kell ezt tenniük), illetve hogy kormányozzák, és megvédjék az általuk uralt területet. A lovagoknak Isten ezért dicsőséget ad ezen a világon és a túlvilágon is. Az evilági dicsőség részben abban áll, hogy a lovagok a becsülettel rendelkező lovagokat szolgálják, akik pedig minden lovagok urát, a császárt (aki pedig Istent). Az evilági becsület így alapvetően más lovagok és Isten elismeréséhez kötött, és nem a lovag büszkeségén alapuló becsületéhez, mint a világi lovagság

¹⁹³ Raymond LULL (1970): *The Book on the Order of Chivalry*. In David HERLIHY (szerk.): *The History of Feudalism*. London–Basingstoke: Palgrave Macmillan. 305–344. Itt: (2.) 312.

esetében (amely Lullus szerint lovagi bűn).¹⁹⁴ Az evilági dicsőség miatt a lovagok feladata az is, hogy világi urukat segítsék és megvédjék.

Lullus szerint a lovagoknak képezniük kell magukat a harci játékokban és a vadászatban. Ezáltal éppúgy megerősödnek testi képességeikben, mint lelki képességeikben, azaz olyan erényekben, mint a bátorság, a becsület, a bölcsesség (gyakorlati okosság), a hűség, illetve az igazságosság, a jó szándék, az alázatosság, a remény, a kegyelem és az irgalom. A képességeknek ez a három csoportja a fizikai képességeké, a harcos/világi lovagi erényeké és a spirituális erényeké. A spirituális erények a lovag feladatává teszik az elesettek és a rászorulókat (nők, gyerekek, özvegyek, árvák, betegek, a földeken dolgozó parasztok, az utakon közlekedők) védelmezését, illetve a bűnözők (tolvajok, rablók) büntetés céljával való felkutatását is. A lovagságot ugyanis az Úr azzal a céllal hozta létre, hogy általa megbüntesse a bűnösöket. Ezen képességeken és erényeken túl, Lullus szerint, a lovagi léthez hozzátartozik még a nemesként való születés és a nemes megjelenés is.¹⁹⁵

Érdemes kiemelni, hogy Lullus kombinálta is a harcos és a világi lovagság erényeit a spirituális erényekkel. A bátorságot és a becsületet mint a harcos és spirituális erények kombinációját kimondottan fontosnak tartotta. A bátorsággal való cselekvés céljaként ugyanis részben keresztény ideálokat jelölt meg (a hit védelme, az elesettek és a rászorulókat védelme), részben azonban világi célokat (a saját terület védelme és rendőri feladatok ellátása). A bátor tettekért pedig hírnév és dicsőség (becsület) jár a lovagnak, részben másvilági, részben azonban evilági.

Geoffroi de Charny a *Livre de chevalerie* (A lovag saját könyve) című munkájában foglalkozott a lovagi erényekkel. Geoffroi számára is a bátorság képezte a lovagi erények kiindulópontját. Úgy vélte, hogy a lovagoknak bátornak kell lenniük, akik a lovagi udvariasság szabályai szerint viselkednek, és kerülnek a gonosz tetteket, ám törekednek a dicsőséggel járó párbajozásra. A bátorság minden esetben Istentől származik, azaz a lovagoknak Istenért kell párbajozniuk. A lovagok a bátor tettekért – a párbajozásért – megbecsülésben részesülnek, amelynek mértéke attól függ, hogy mennyire bátor a tett: egy az egy elleni lovagi

¹⁹⁴ Vö. PAINTER 1940: 80.

¹⁹⁵ LULL 1970: (2.)

torna, csoport a csoport elleni lovagi torna, illetve csata és háború. A csatában való részvétel jár a legtöbb dicsőséggel.¹⁹⁶

A háborús tettek (amelyekért a legnagyobb megbecsülés jár) vagy helyi konfliktusokban, vagy távoli utazással járó konfliktusokban megcselekedett tettek lehetnek. A helyi konfliktusok célja lehet a saját maga, az alattvaló lovag vagy a saját ura becsületének és világi birtokának a védelme. A bátor tettek végrehajtását így befolyásolja a hűség, hiszen a háború vállalásának célja a felfelé vagy a lefelé való hűség fenntartása. A távoli konfliktusokban való részvétel külön nehézséggel jár, az utazással járó fizikai megpróbáltatással (zarándoklat), célja pedig a pénzért vagy egyéb jutalomért (zsákmány, fogoly) való fegyverfogás. A távoli konfliktusban való részvételért is jár a megbecsülés, ha sikeres, és elég hosszú ideig tart a távollét, mivel a siker a bátorság függvénye, amely Isten ajándéka.¹⁹⁷ Isten ugyanis a szerencse képében jelentős mértékben beleavatkozik a világ történeisébe, így a lovagok harcába és a háborúkba is.¹⁹⁸ Az Isten ajándékaként megszerzett megbecsülést minden esetben csak alázatossággal lehet megtartani, azaz Istennek tulajdonítva azt. Ez az alázat biztosítja az evilági megbecsülés mellett a túlvilági dicsőséget, a lélek megváltását.

A bátor, becsülettel bíró és alázatos lovag „érdemes ember”, aki háromféleképpen lehet alázatos: egyszerűségében, amikor nem is tudja milyen rosszat tenni, és csak a jót teszi; Istennek való odaadásában, amikor tesz rosszat, ám azt megbánja, és vezekel; illetve Istennek való hűségében, amikor ismeri és felismeri a rosszat, amelyet azonban Istenhez való viszonya miatt tudatosan elkerül. A lovagi érdem (bátorság és alázat) így a legmagasabb fokon az Isten felé mutatott hűség.¹⁹⁹

Lullushoz hasonlóan Geoffroi is kombinálta a harcos erényeket a vallási erényekkel, azonban fontos különbségek találhatók kettejük elmélete között. A bátorság esetében Geoffroi, Lullussal ellentétben, nem a bátorság tartalmába építette bele a vallási célt (például a hit védelmét), hanem a bátorság okaként Istent határozta meg. Lullus lovagjának világi és vallási célokat is szem előtt tartva, bátran és kegyesen kell harcolnia ahhoz, hogy elérje az evilági és a túlvilági dicsőséget. Geoffroi lovagja számára elegendő, ha a hagyományos értelemben

¹⁹⁶ Geoffroi DE CHARNY (2005): *A Knight's Own Book of Chivalry*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. (3.)–(7.) 47–50.

¹⁹⁷ DE CHARNY 2005: (5.)–(11.) 49–52.

¹⁹⁸ DE CHARNY 2005: (24.) 73–74.

¹⁹⁹ DE CHARNY 2005: (27.)–(29.) 80–81.

bátor és alázatos, mivel ha huzamosabb ideig sikeres, akkor az Úr támogatását élvezi, és elnyeri az evilági és a túlvilági dicsőséget. A becsület esetében Geoffroi számára az evilági becsület nem csupán mások elismerésében található meg, mint Lullusnál, hanem materiális javakban is, pénzben, zsákmányban és rabszolgákban. Végül a hűség erénye Geoffroi számára elsősorban nem mint a lovagi rendhez való hűség fontos, hanem mint Istenhez való hűség.

Geoffroi II. János francia király (1350–1364) kérésére írta meg lovagi erényekről szóló művét, hogy azzal iránymutatást adjon a francia lovagok jelentős részét magába tömörítő új lovagrendnek. Ehhez hasonlóan járt el Clairvaux-i Szent Bernát, aki a templomos lovagrendnek írt, Salisbury János, aki a római légioók mintájára működő hivatást képzelt el, de Raimundus Lullus is, aki a lovagi „tudomány” megteremtésére törekedett. Mindannyian fontosnak tartották, hogy a lovagok egyáltalán ne legyenek hozzákötve világi hatalmasságokhoz (Szent Bernát), vagy hogy ne csak a világi hatalmasságokhoz legyenek hozzákötve, hanem valamilyen – vallási elemeket is hordozó – lovagi társasághoz is. Ez a társaság a mai katonai és rendőri hivatás előképeként működött, amennyiben arra volt hivatva, hogy felvegye a harcot a keresztény hit és a keresztény fejedelem ellenségeivel, illetve hogy védelmezze a békét és különösen az arra rászorulókat, illetve üldözze a bűnözőket.

Katonai erények a középkori Magyar Királyságban

A kora középkori Magyar Királyságban a katonai erények kettős arcot mutattak, egyrészt még magukon viselték a nomád múlt jellegzetességeit, másrészt azonban már elkezdődött a nyugati, illetve keresztény minták átvétele.²⁰⁰ Ez a folyamat a 11. században kezdődött, a 12–13. század fordulójára erősödött fel, és a 14. századra zajlott le teljesen. Így magyar lovagi erényekről már a 11. században beszélhetünk, elsősorban vallásos jellegű lovagi erényekről, a 12. század végétől még mindig erősen vallásos színezetű lovagi erényekről, majd azt követően a 13. század elejétől kezdve a hagyományos világi lovagi erényekről.

²⁰⁰ TÓTH Zoltán (1991): A hadakozó nép. In DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet II.* Szekszárd: Babits Magyar-Amerikai. 247–285.

A lovagi erények első magyar megjelenése I. (Szent) István királyhoz (1000–1038) kötődik. A király 11. század második felében keletkezett nagyobbik legendája azt írja, hogy „miután Krisztus katonája legyőzte az ellenséget, lelki örömmel eltelve elhatározta, hogy minden képességét és minden szándékát az evangélium meleg-ágyává teszi”.²⁰¹ „Ez a férfiú hívó volt, minden cselekedetét Istennek szentelte.”²⁰² A legendában hivatkozott erény, a „Krisztus katonája” (vagy *athleta Christi*) erény valójában összetett erény. Az összetett erény része a természetes bátorság, amely által fel lehet venni a harcot az ellenséggel, illetve a keresztény értékek, a kegyesség és az igazságosság,²⁰³ amelyek által a kereszténység ellenségével lehet felvenni a harcot. Az összetett erény a keresztény élet értékeinek védelmében és előmozdításában mutatott természetes bátorság. A kérdéses ellenségek a magyarországi pogány (vagy a kereszténység más változatát elfogadó) törzsek voltak, amelyeket a király diplomáciával és háborúval a római kereszténység felvételére kényszerített. Mindezt azonban a legenda tanúsága szerint nem saját kedvére és hasznára tette, hanem Isten dicsőségére.

A korabeli elképzelés értelmében – hogy Isten maga irányítja a világ működését, így Ő a személyes oka a nyert és a veszített csatáknak is – a keresztény embereknek nem lehetett harcosi becsülete, nem tudtak saját dicsőségükre cselekedni. Mivel a keresztény harcos által maga Isten cselekszik, ezért minden győztes csataért és háborúért, az evilági dicsőségért is Istené a dicsőség. A következőképpen ír Istvánról a nagyobbik legenda: „Már akkor eltöklelte Isten fia, hogy mindazt, amije van s amit megszerezhet, Krisztusnak ajánlja, kitől adományul nyerte, hogy aki őt az evilági dicsőségre és tiszteletre méltóvá tette, az égi ország lakói közé kegyesen felvenni méltassa.”²⁰⁴ Ez alól két kivétel volt, a vértanúság²⁰⁵ és az egyházzervezés,²⁰⁶ amely azonban szintén Istennel kapcsolatban nyert értelmet.

²⁰¹ Szent István király nagy legendája (1981). In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi. 23–33. Itt: 26.

²⁰² Szent István király nagy legendája 1981: 28.

²⁰³ Szent István király kis legendája (1981). In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi. 16–22. Itt: 20–21.

²⁰⁴ Szent István király nagy legendája 1981: 28.

²⁰⁵ Szent István király nagy legendája 1981: 26.

²⁰⁶ Szent István király nagy legendája 1981: 28.; vö. KLANICZAY Gábor (2000): *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest: Balassi. 122.

Végezetül a keresztény harcosnak hűséget is kellett mutatnia, azonban nem világi vezető mint világi vezető felé, hanem Isten felé. Az *Intelmek*ben István király által a leendő királynak szabott első kötelesség a katolikus hit megőrzése az országban és saját maga vonatkozásában egyaránt: „Mivel királyi méltóságra csakis hívők és a katolikus hittől áthatott személyek emelkedhetnek, ezért parancsaink között a szent hitet tesszük az első helyre. [...] ha azt akarod, hogy királyi koronádat megbecsülés övezze, olyan elővigyázatossággal és körültekintéssel óvd katolikus és apostoli hitedet, hogy példaképül szolgálj mindazoknak, akiket Isten alattvalóiddá tett.”²⁰⁷ Az istenhit, az Isten felé mutatott hűség a bátorság és az isteni dicsőség forrása is, mivel „a hit pajzsával” felvértezve lehet eredményesen küzdeni a pogány és az eretnek ellenséggel szemben.

Az *athleta Christi* keresztény harcosi erényét így a vallásos erények (a kegyesség és az igazságosság) dominálják, benne a harcosi összetevő ugyan jelen van, de háttérbe van szorítva. A 12. század végére a katonai erények harcosi összetevőinek jelentősége megnövekedett. A *Képes Krónika* ekkortájt keletkezett,²⁰⁸ Szent (I.) László királyhoz kapcsolódó részeiben és a király legendájában a bátorság erénye már közvetlen katonai ábrázolásban is megjelent, például a cserhalmi csata (1068) leírásában. A magyarok:

„Pénteken pedig kora hajnalban keltek, mindnyájan megerősítették magukat a szent ostya vételével, majd hadrendbe állítva csapataikat, megindultak a pogányok ellen, hogy megütközzenek. Amikor meglátta ezt a pogány hadsereg vezére, név szerint Osul, aki a kun fejedelemnek, Gyulának a kíséretéhez tartozott, minthogy gögijében roppant fölfuvalkodott volt és túl sokat képzelt magukról, így szólt az övéihez: »Menjenek az ifjak a fegyverforgatásban járatlan magyarok ellen; és vívjanak játékháborút velük!« Azt hitte ugyanis, hogy senki sincs, aki velük harcba szállni merészelne. [...] László az első roham alkalmával négyet megölt a legvitézebb pogányok közül, ám az ötödik, akivel azután ott helyben végeztet, nyíllal súlyosan megsebesítette.”²⁰⁹

A vallási elem jelenléte természetesen tagadhatatlan a passzusban, és a *Krónika* más helyén is, így például, amikor felsorolja László erényeit, akkor csak vallási erényeket sorol fel: kegyes, bőkezű, jótékonykodó;²¹⁰ amelyekhez a király

²⁰⁷ Szent István intelmei fiához, Imre herceghez (2014). In *Szent István király Intelmei és Törvényei*. Ford. Bollók János – Kristó Gyula. Budapest: Szent István Társulat. 13–33. Itt: 21.

²⁰⁸ KRISTÓ Gyula (2002): *Magyar historiográfia I.* Budapest: Osiris. 41–45.

²⁰⁹ SZOVÁK Kornél szerk. (2004): *Képes Krónika*. Budapest: Osiris. [102.] 69.

²¹⁰ SZOVÁK 2004: [131.] 86.

legendája hozzáteszi még az igazságosságot.²¹¹ Ugyanakkor Lászlónak már nemcsak és nem is elsősorban a vallási erények a fontosak, hanem a katonai erények is. Ennek példája a cserhalmi csata végén, hogy László sebesülten is a kun vitéz által elragadott magyar lány segítségére siet, majd üldözés után megöli a kunt, és kiszabadítja a lányt. Ezt úgy kommentálja a *Krónika*, hogy a „király tehát és a dicső hercegek, miután csaknem az összes pogányt megölték, s az összes keresztényt kiszabadították a fogságból, az egész Magyarország szerencsés seregével győzelmi diadalban örvendezve tértek vissza”.²¹² Bár az idézet folytatása hivatkozik arra, hogy Isten a győzelem oka, a szövegben kiemelten szerepel, hogy a hercegek (Géza és László) „dicső”-k, illetve hogy „győzelmi diadalban örvendeznek”. Ezek a tulajdonságok pedig már a katonai becsület erényére utalnak, amelyet azonban azzal a természetes bátorsággal lehet megszerezni, amely a keresztény magyar közösség értékeit óvja. A király latin titulusa így nem is Krisztus katonája (*athleta Christi*), hanem az ország katonája (*athleta patriae*).²¹³

A *Krónika* nemcsak azt emeli ki, hogy mennyire tisztelik és mennyire bíznak Lászlóban saját katonái, hanem azt is, hogy mennyire tisztelik és bíznak benne az ellenség katonái is. Amikor László herceggként Pozsony várát ostromolta, hogy onnan Salamont kiűzze, Salamon kiéheztetett katonái László segítségét kérték: „Salamon katonái pedig kényszerű szükségükben Lászlóhoz mentek. Ő hercegi nagyvonalúsággal és a legjóságosabb bőkezűséggel gyámolította őket, és megengedte, hogy szabadon visszatérjenek az urukhoz.”²¹⁴ A tisztelet oka katonai, illetve pontosabban katonai vezetői jellegű. László ugyanis bőkezűen bánt az ellenség katonáival, ami a bátorság mellett a másik olyan tulajdonság, amellyel a megbecsülést meg lehet szerezni.

A bátorság, a bőkezűség és a becsület (dicsőség, hírnév) világi harcos erény, amely a *Képes Krónika* I. Lászlója esetében még szorosan együtt jár a vallásos erényekkel, de határozottan és önállóan (nem függve a vallásos erényektől) jelen van.

²¹¹ Szent László király legendája (1981). In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi. 80–102. Itt: 97.

²¹² SZOVÁK 2004: [103.] 70.

²¹³ MEZEY László (1980): *Athleta Patriae* – Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása. In MEZEY László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Budapest: Szent István Társulat. 19–56.

²¹⁴ SZOVÁK 2004: [130.] 85.

Világi lovagi erények Magyarországon

Harcos erények Magyarországon

A 12–13. század fordulóján, amikor a László-legenda és a *Krónika* Lászlót érintő kiigazításai is keletkezhetnek, már egy másik katonai etikai hagyomány is megjelent a Magyar Királyságban. Ez a hagyomány a lovagi hadviselés meghonosodásához,²¹⁵ illetve Anonymus *A magyarok cselekedetei* című munkájához kapcsolódik.

Anonymus a magyarok első fejedelmét – Álmost – jellemezve felsorolta erényeit: „Álmos kegyes, jóindulatú, bölcs, derék és jó vitéz volt s szívesen adakozott mindazoknak, akik akkoriban Szkítia földjén vitézkedtek.”²¹⁶ Ebben az erénylistában látszólag egymás mellett szerepelnek a vallási erények (kegyes, jóindulatú) és a harcos erények (derék és jó vitéz, adakozó), azonban a hangsúlyt Anonymus már a harcos erényekre helyezte.

Továbbá az augsburgi kudarcot Anonymus úgy írta le, hogy három vezérrel (Léllal, Bulcsúval és Botonddal) számol, aki a „híres és dicsőséges” Zolta fejedelem vitéze, és aki zsákmányolni ment német területre. A zsákmányolás közben azonban a németek „elvetemült, álnok módon” foglyul ejtették Lélt és Bulcsút, és kivégezték őket. A németek Botondot is „hitvány csellel” szorongatták, ő azonban merészen, bátran és „sebzett oroszlánként” helytállt, és legyőzte a németeket, majd végigpusztította a német területeket.²¹⁷

A magyar vezérek erénye a leírásban a bátorság (merészség, helytállás, oroszlánként való közdelem), amelynek a célja részben talán a kivégzett társak megbosszulása, így a hűség bizonyítása. Ezeket az erényeket erősíti a németek cselekedetei által sugallt erény is, amelyet leginkább furfangnak lehetne nevezni, és a meglevenített korszakban inkább jellemezte a magyarok harcmodorát, mint a németekét. A furfang ugyanis ellentétes a harcosi erényekkel, hiszen a bátorság éppen abban áll, hogy a harcos (oroszlánként) szembeszáll a veszéllyel, és helytáll. A furfang ezzel szemben a veszély kikerülését jelenti, hogy a furfangos ember a veszéllyel nem megküzd, hanem kikerülve áthárítja azt a másik félre.

A 13. század végén Kézai Simon *A magyarok cselekedetei* című munkájában a katonai erények már azok az erények, amelyeket Tacitusnál is megtalálunk.

²¹⁵ FÜGEDI Erik (1986): *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Budapest: Magvető. 39–42.

²¹⁶ Anonymus 1999: (4.) 12.

²¹⁷ Anonymus 1999: (55.) 46.

Kézai szerint a hunok királya, Attila bátor volt, büszke és bőkezű, és a hunok 108 nemzetségéből kiválasztott harcosai is bátrak voltak.²¹⁸ A magyarok, akiket Kézai azonosít a hunokkal, kapitányok vezette hadseregekkel foglalták el a Kárpát-medencét. A kapitány és hadseregének viszonya nagyon hasonlóan tűnik a Tacitus által leírt főember és kíséretének viszonyához. A hetedik sereg vezéréről – Vérbulcsúról – beszélve Kézai azt a történetet meséli el, hogy Vérbulcsú onnan kapta a nevét, hogy miután egy csatában a németek megölték a nagyapját, akkor úgy állt bosszút, hogy a németeket nyárson megsütötte, és némelyiküknek megitta a véré, mint a bort. A bosszúállásnak ez a típusa az abszolút hűség kifejezése.

Ugyancsak értesülünk Kézaitól a harcosok párbajáról, amelynek a célja, hogy a két vezér (vagy az általuk kijelölt) harcos döntse el a csata kimenetelét vagy a konfliktust. Ilyen párbaj történt a kalandozások során Botond és az óriás görög között, amelynek tétje az volt, hogy Bizánc fizet-e adót a magyaroknak, vagy sem.²¹⁹ Egy másik párbajt vívott I. (Szent) István halála után Béla herceg a lengyeleknél a lengyelek képviselőjében a pomeránok vezérével, azzal a céllal, hogy a pomeránok a lengyelek adófizetői maradjanak.²²⁰ A párbajozás a harcosi élet része, mivel a párbajhoz nagy bátorság szükséges, de általa nagy elismerést (becsületet, dicsőséget, hírnevet) is lehet szerezni.

A *Képes Krónikából* ismerünk további párbajokat is, Vecellin nemzetségből származó Márton fia Opos vitéz párbajait. Opos a Salamon, illetve Géza és László herceg közötti konfliktusban kapott szerepet, Salamon oldalán. A *Krónika* szerint két párbajt folytatott le, az egyikben egy Péter nevű vitézt győzött le, a másikban győzelmet aratva visszavonult.²²¹ A párbajokban az az érdekes, hogy az előző két párbajtól eltérően ezek nem csatadöntő párbajok voltak, hanem olyan egyéni párviadalok, amelyek részét képezték a csatának. Az első esetben Opos győzelme után tovább folytatta a harcot az ellenség többi katonája ellen, a második esetben pedig Opos, kiugratva társai közül, megrohmozta a nyitrai vár kapuját, arra rásújtott, ám miután a nyitraiak lándzsával kidobták alóla a lovát, visszavonult. Mivel ezek a párbajok egy polgárháború során lezajlott csata részei, ezért ezek az erkölcsi becsület (dicsőség, hírnév) szerzésével

²¹⁸ KÉZAI Simon (1999): A magyarok cselekedetei. In Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest: Osiris. 87–173. Itt: (8.), (10.) 94–95.

²¹⁹ KÉZAI Simon 1999: (42.) 107.

²²⁰ KÉZAI Simon 1999: (52.) 112.

²²¹ SZOVÁK 2004: [118.], [127.] 77., 84.

és megőrzésével állnak összefüggésben. Viszont Opos párbajainak bemutatásával olyan egyéni harcost és tetteit emelik ki, aki nem főember, egyéni tettei mégis nagy jelentőséggel bírnak. Tetteinek nem csupán a közösség szempontjából való megbecsülésben van jelentősége, hanem abban is, hogy a vitéz maga nagyra értékeli saját tetteit, és büszke azokra. Opos példája így nem csupán az erkölcsi becsület (dicsőség, hírnév) jelentőségét hangsúlyozza, hanem az önbecsülés (büszkeség) jelentőségét is.²²²

A világi lovagság kialakulásának utolsó fázisa a 14. századra tehető (talán ekkor keletkeztek Opos lovag párbajainak leírásai is). I. (Nagy) Lajos (1342–1382) Küküllei János (1320–1393) által írt életrajzában, a *Lajos király krónikájában* találunk utalásokat az ekkor fontosnak tartott lovagi erényekre. Így írt Küküllei művének előszavában:

„Szükséges tehát, hogy ünnepélyesen országló és győzedelmesen diadalmaskodó fejedelmet a magasság hatalmával Isten emelje fel, díszítse a jó hír illatával, ékesítse a katonaság csapatával, hogy kiemelkedő nevének híre elterjedjen szerte a világon, és ami dicséretes tetteiből felszáll az égbe, érdemesüljön Isten dicséretére, és magasztaltassék különféle nációk dicséretei révén. [...] Ismét másutt egy bölcs írja: Miközben a fejedelmek és vitézek bátor, dicséretes és méltán emlékezetes dolgait és haditetteit, a győzelmeket, a véletlen eseteket és eseményeket hagyományozzuk át írásban az utódok emlékezetére, mi mást teszünk mint bizonyos hadi serkentést adunk.”²²³

Küküllei szerint a becsület (dicsőség, hírnév) a legfontosabb fejedelmi és katonai erény, amelyet bátor haditettekkel lehet megszerezni. A bátor haditettek főként a Szent Korona területei által jellemzett országért vívott küzdelemben állnak, és Lajos korában főként a hűtlenné vált területek visszavételét jelentik,²²⁴ illetve a pogányok és az ortodox keresztények ellen vívott hódító és térítő háborúkat. Az ország területeinek urai ugyanis hűséggel és engedelmisséggel tartoznak a királynak, akinek azonban cserébe kegyesnek, azaz bőkezűnek kell lennie velük: a király és seregei a hűtlenné vált urakat az „íránta való engedelmisségre és kegye alá kényszerítették”.²²⁵ Küküllei külön is kiemeli a király kegyességét, amelyen egyrészt a keresztény hithez való bensőséges viszonyát, másrészt

²²² Vö. KURCZ 1988: 183.

²²³ KÜKÜLLEI János (2000): Lajos király krónikája. In KÜKÜLLEI János: *Lajos király krónikája* – Névtelen szerző: *Geszta Lajos királyról*. Budapest: Osiris. 7–40. Itt: 9–10.

²²⁴ KÜKÜLLEI 2000: [1.] 11.

²²⁵ KÜKÜLLEI 2000: [7.] 17.

adakozó hajlamát érti. A király bőkezűsége folytán, amely birtokok adományozásában is kifejezést nyert,²²⁶ nagy tiszteletnek örvendett a „barbároknál is”.²²⁷

A lovagi erények 13–14. századi fejlődése során átalakult a főember és kísérete közötti viszony. Hagyományosan a főember bátorsága és bőkezűsége folytán becsületet (dicsőség, hírnév) vívott ki másokban, akik kíséretként csatlakoztak hozzá, és akik ezért abszolút, „síron túl” tartó hűséggel viszonyultak hozzá. Természetesen a kíséretben is lehettek bátor és becsületet szerző harcosok, azonban ez legfeljebb akkor számított, amikor például a főembert kellett csatadöntő párbajban helyettesíteni. A kíséret tagjainak bátorsága a főembernek szerzett becsületet (dicsőség, hírnév) szolgálta. A 14. századra a főember és kísérete közötti viszony összetettebbé vált, már a kíséret tagjai is lehettek főemberek egy másik kíséret viszonyában. Ennek megfelelően már nemcsak a főember, hanem a kíséret tagjai esetében is fontossá vált a bátorság és a becsület (dicsőség, hírnév), és azzal együtt a becsület új formája, a büszkeség és az önbecsülés is, és nem csupán a hűség. A kíséret tagjai ugyanis a becsület új formája által tudtak kiemelkedni a kíséret többi tagja közül, és szert tenni saját kíséretre.²²⁸

Hűség vagy becsület

A magyar középkori társadalomfejlődés sajátosságából fakadóan a bátorság, a becsület és a hűség erénye között a nyugatihoz képest sajátos viszony alakult ki: a három erény viszonyát nem annyira a hűség alapozta meg, hanem sokkal inkább a becsület. Amíg a hűség alapú erényrendszer esetében valaki először hűséget fogad a hűbérúrnak, majd ezt követően bátor tettekkel és becsülettel bizonyítja hűségét, addig a becsület alapú erényrendszer esetén valaki csak akkor lehet egy kíséret hűséges tagja, ha korábban már bizonyította rátermettségét, azaz bátor tettekkel már becsületet szerzett. Nagy vonalakban a nyugati, elsősorban francia katonai lovagi erényeket inkább az előbbi erényrendszer jellemzi, a magyar (és német) lovagi erényeket inkább az utóbbi.²²⁹

²²⁶ KÜKÜLLEI 2000: [51.] 37.

²²⁷ KÜKÜLLEI 2000: [39.] 34.

²²⁸ Vö. KURCZ 1988: 175–193.

²²⁹ Vö. SZÉKELY György (1969): Könyvrecenzió Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 207. i.) könyvhöz. *Századok*, 103(5–6), 1215–1217. Itt: 1216.; FÜGEDI 1986: 30–31.; KRISTÓ Gyula (1973): *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest: Akadémiai. 132–133.

A magyar lovagi erények sajátosságának oka a magyar társadalomfejlődés sajátosságában keresendő, amely alapvetően különbözött a germán *comitatus*tól és a francia hűbériségtől. A világi lovagság katonai elemként csak lassan nyert teret Magyarországon, társadalmi rendként pedig – Nyugat-Európával szemben – egyáltalán nem találkozunk vele. A lovagokra nyugaton használt kifejezés (*miles*) I. (Szent) István király korától kezdve jelen volt Magyarországon. A kifejezés eleinte (11–12. század) mindenféle katonáskodó elemre utalt (ispáni/királyi katonára, magánúr katonájára és szabad katonára), majd (13. század) a királyi szerviensekre, végül (14. század) a(z udvari) familiárisokra. Ez utóbbi esetben már „udvari lovag” jelentéssel.²³⁰

A keresztény társadalom fejlődését I. (Szent) István tette lehetővé a magántulajdon biztosításával, illetve az egyház és a király intézménye mint legnagyobb birtokosok létrehozásával. Eleinte az ugyanazon a birtokon élők összességét *familiának* nevezték, amely a 11. század végére differenciálódott a földművelő és közműves (jobbágy) családokra és a házi vagy lovas szolgálatot végző *ministrikre*. A *ministrik* utódai a 12. század végén a nemesek, illetve az udvari tisztséget viselők és a nemes jobbágyok lettek. Utóbbiak személyükben fügtek a földesúrtól, és katonai szolgálatot kellett számára (és a földesúron keresztül a király számára) ellátniuk, azonban rendelkeztek birtokkal. A 13. században ők váltak a *familia* egyedüli tagjaivá, amelyből az egységesülő jobbágyok és nemesek kiestek. Ők alkották a földesúr, illetve ha a királyi udvarban éltek, akkor a király kíséretét (a király politikai szövetségeseivel és azok gyerekeivel együtt).²³¹ Nevük a 13. század óta: *familiaris*. A 14. század speciális királyi *familiarisai* voltak az udvari lovagok, akik a király személye körüli feladatokat látták el, illetve teljesítették a király *ad hoc* megbízásait.²³²

A nem egyházi és nem királyi, hanem *magánfamilia* a vérségi alapon szerveződő földközösségek felbomlásából, a királyi várbirtok felbomlásából és a szabadon bocsátott rabszolgákból jött létre a 12–13. századtól. Ezeket a személyeket a királyi hatalom ekkor már nem volt képes befolyása alá vonni és megvédeni, ezért ők függésbe kerültek a világi magánbirtokosoktól, akik számára hadi és udvari szolgálatokat végeztek. Ezek a személyek a védelmet keresve jutottak el a földesúr *familiájába*, ahová hasonló céllal nemesek is becsatlakoztak, a nagybirtokos védelme alá véve saját családjukat és birtokaikat. A földbirtokos

²³⁰ KURCZ 1988: 18–20.

²³¹ FÜGEDI 1986: 175.; KURCZ 1988: 45–60.

²³² FÜGEDI 1986: 191–192.

familiájába tartozó, hadi szolgálattal szolgálók adták a földbirtokos seregét, bandériumát.²³³

Ami közös az egyházi, a királyi és a magánföldsúri *familiarisokban*, az az, hogy alapesetben mindannyian függő helyzetben voltak az egyházi, a királyi vagy a földesúri úrtól, azaz *dominustól*. Ez az alapviszony határozta meg szolgálati kötelességüket. Amennyiben a szolgálatban a *familiaris* bátor tetteivel kitűnt, és nevet szerezve becsületre tett szert, akkor bátorságára és becsületére alapozva a *dominus* adományban részesíthette, amely kisebb részben föld, nagyobb részben valamilyen pozíció volt.²³⁴

A sajátos magyar *dominus-familiaris* viszonyt jól jellemzik a 13–14. századi, ismét csak magyar sajátosságokat mutató²³⁵ adományozó oklevelek. Ezek az oklevelek ugyanis nagy részletességgel felsorolják az adományozott hadi érdemeit, amelyekért cserébe az oklevél kiállítója birtokadományt és/vagy társadalmi felemelést ad jutalmul. A hadi érdemek rendkívül változatosak voltak: vitézül folytatott harc, a határ védelme, megsebesülés, fogságba esés vagy a tulajdonban az adományozóért szenvedett kár (például birtokpusztulás), hozzátartozó hősi halála vagy veszedelme, de a várépítés vagy a várvédelem és a korszerű nehézfegyverzetre való áldozás is.²³⁶

Ilosvai Selymes Péter (1520 k. –1580 k.) őrizte meg az utókornak a 14. század második felében élt Toldi Miklós lovag legendáját, akinek élete jól szemlélteti a mondottakat. A legenda szerint Toldi „nagy erejéről, jó vitézségéről” volt híres, amit a legenda történeti alapokkal rendelkező²³⁷ példákkal támaszt alá. Ilosvai beszámolójában Toldi először legyőzi a vitézeket a baráti, rúd- és követő versengésben; majd egy özvegyasszony iránti szánalomból kiáll párviadalra a cseh Mikola vitézzel, legyőzi őt, és fejét véve megbosszulja rajta, hogy korábban megölte az özvegyasszony két fiát (ezen tette után I. [Nagy] Lajos király *familiarissá* teszi); majd más vitézekkel együtt elfoglalja (és kifosztja) Prágát, és békére kényszeríti a német császárt; később, immáron öregén lovagi párbajban

²³³ SZEKFÜ Gyula (1912): *Serviensek és familiarisok*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 8–36.

²³⁴ FÜGEDI 1986: 134–135.

²³⁵ MÁLYUSZ Elemér (1967): *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest: Akadémiai. 13–14., 68–69., 72.

²³⁶ BOROSY András (1985): Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. *Haditörténelmi Közlemények*, 98(3), 507–540. Itt: 510–525.

²³⁷ MÁLYUSZ Elemér (1924): A Toldi-monda történeti alapja. *Haditörténelmi Közlemények*, 25(1), 3–32.

legyőzi a magyarokat legyőző olasz vitézt, végül megöl három, öt tiszteletlenül kezelő magyar vitézt a királyi udvarban.²³⁸

A lovagiasság erénye és a Szent György Lovagrend

Toldi legendája jól példázza a korábban tárgyalt társadalmi viszonyokat (*familiaritas*), illetve a hadi érdekért cserébe járó adományokat. Ugyanakkor még egy fontos dologra felhívja a figyelmet. Amikor a király magyarázatot kér Tolditól arra, hogy miért ölte meg vitézeit, akkor Toldi így reagál:

„»Király! ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném héttollú botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölkeidet,
Meg nem csúfolnák vitézi vén fejemet.«”²³⁹

A legenda itt azokra a lovagi udvariassági szabályokra hívja fel a figyelmet, amelyeknek a betartása a lovag feladata volt Nyugat-Európában a 13. századtól, és így a harcos erényekhez hozzáadódó új lovagi erényre, a lovagiasságra. A lovagiasság a többi lovag felé mutatott tiszteletben állt, amely Toldi esetében nem teljesült. Így szégyenítik meg Toldit az ifjú lovagok:

„»Ez ember, azt vélem, régenten molnár volt,
És az lisztes zsákot fejéhez verték volt.«
Másik vitéz monda: »Bezzeg nem molnár volt,
Nem látod-é inkább, hogy ez régen halász volt?
Apró halacszkákat merőn ez elnyelt volt,
Halaknak teteme állán kiütött volt.«
Toldit az harmadik megszólította volt:
»Hallád-e te, bátya!« – Toldinak azt mondja volt. –

²³⁸ ILOSVAI SELYMES Péter (1883): Az híres neves Tholdi Miklósnak históriája. In SZILÁDY Áron (szerk.): *XVI. századbeli régi magyar költők művei III. (Régi magyar költők tára IV.)* Budapest: M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. 241–253.

²³⁹ ILOSVAI SELYMES 1883: 385–388. 253.

»Malacot királnak elébb hoztak vala,
Látom, ludat hoztál, az is kedves nála.«²⁴⁰

Toldi nem tűrhette lovagi mivoltának és a lovagság eszményének megsértését, ezért fordult az ifjú lovagok ellen.

A 14. század elején I. Károly (Róbert) király (1308–1342) több lépést is tett a lovagi életforma és a lovagiasság erényének megerősítéséért Magyarországon. Ezek közé tartozik az „udvari lovag” cím és az udvarban nevelkedő királyi apródok intézményének megalkotása, a lovagi becsületbíróság felállítása és egy világi lovagrend, a Szent György Lovagrend alapítása.²⁴¹ Ez utóbbinak ismerjük a szabályzatát, amely szerint a rend általánosságban „a szeretet kötelékéül szolgál” a tagok között, és számos szabályt ír elő a tagok számára. A szabályok egy része a lovagok tagsági viszonyát és összejöveteleit szabályozza; egy másik része az országos keresztény béke védelmét célozza, úgymint az ország, az anyaszentegyház védelmét és a lovagok egymás közötti ellenségeskedésének felszámolását; végül a szabályok harmadik része a lovagok közötti viszonyt szabályozza, úgymint a lovagok egymást érintő rágalmozásának felszámolását, egymás segítségét és pártfogását, az egymás közötti igazságszolgáltatást és a király felé mutatott hűségviszonyt.²⁴² A szabályok második csoportja miatt a magyarországi lovagság ideológiájában is megjelent a rendfenntartó szerep, illetve a hivatásos rendészeti és katonai eszme csírája, a szabályok harmadik csoportja pedig a lovagiasság erényének gyakorlásához szükséges előírásokat helyezi a középpontba.

Összegzés

A nyugat-európai keresztény lovagi erények fejlődésének folyamatos velejárója és csúcspontja az, hogy a lovagok feladata az ideológia szintjén a keresztény béke fenntartása és kieszközlése volt, amely által a középkori lovagi erényekkel és lovagrendekkel megjelent a rendészeti és katonai hivatás csírája.

²⁴⁰ ILOSVAI SELYMES 1883: 365–374. 252–253.

²⁴¹ FÜGEDI 1986: 191–192., 220–221.; VESZPRÉMY László (1994): Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107(1), 3–18. Itt: 3–11.

²⁴² A Szent György Lovagrend alapszabályai (1326. április 24.) (2008). In VESZPRÉMY László: *Lovagvilág Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum. 180–183.

A lovagi erények összetett lovagi ideált testesítettek meg, amely magába foglalta a harcos, a világi lovagi és a keresztény erényeket is. Ezek a középkor végére egymással keveredve jelentek meg. A lovagság ekkor már éppúgy volt harceljárás, társadalmi osztály, rend, mint erkölcsi kódex.²⁴³ Ezek közül azonban talán a harceljárásnak volt különös jelentősége a lovagság megjelenésénél és letűnésénél is. A lovagi erények megjelenésének fontos feltétele volt a hatékonynak bizonyuló lovagi hadviselés megjelenése és fennmaradása. Ehhez hasonlóan a lovagi erények alkonyát a kora újkori háborúkra jellemző új súlyponti fegyvernemek, az új fegyverek és az új harceljárások hozták el.

A lovagi erények minden esetben a természetes bátorságon alapultak, amely által a lovag, részben a vele született indulattal, haraggal, agresszióval, asszertivitással, agilitással, a keresztény értékek védelmében és terjesztése végett vállalta a háború jelentette veszélyeket. A keresztény célok elérésében mutatott bátorságáért megbecsülésben (dicsőségben és hírnévben) részesült, cserébe hűséges maradt. A társadalom változásával a lovagok büszkévé váltak egyéni teljesítményeikre, és lovagrendekbe tömörülve elvárták a többi lovagtól teljesítményeik tiszteletben tartását. Ezek a változások kitermelték a becsület és a hűség új formájának megjelenését. A becsület tekintetében előtérbe került a büszkeségen alapuló önbecsülés, míg a hűség tekintetében a lovagrend felé mutatott hűség, a lovagiasság erénye.

A magyar lovagi erények nagy vonalakban a nyugat-európai erényekhez hasonlóan fejlődtek. Ennyiben a Magyar Királyságban is jelentőséggel bírt a bátorság, a becsület, a hűség, a bőkezűség és a lovagiasság erénye. Ezekre alapozva aztán a lovagi életforma részévé vált a rendfenntartó és a katonai „hívás”.

Ezen hasonlóságok mellett a magyar erények fontos eltéréseket is mutatnak a nyugat-európaiakhoz képest. Idetartozik az, hogy a Magyar Királyságban először a vallásos lovagság jelent meg, és abból fejlődött ki a világi lovagság. Ez annak a következménye volt, hogy a lovagi gondolkodás nyugatról átvett minta volt, ahol a magyar államalapítás korszakában már a vallásos lovagi erények voltak előtérben. Idetartozik azonban az is, hogy egyes lovagi harcos erények – a becsület és a hűség – között más viszony alakult ki a Magyar Királyságban, mint Nyugat-Európában. A magyar lovagi erények becsületközpontú, a nyugat-európai lovagi erények pedig hűségközpontú erényrendszert alkottak. Ez abból eredt, hogy a magyar társadalomfejlődés a nyugat-európaiktól részben eltérő utat járt be.

²⁴³ Vö. KEEN 1984: 2., 16.

A katonai erények a kora újkorban

A középkori lovagi hadművészetet a kora újkorban a zsoldos kompániák és seregek hadművészete váltotta fel. A hadművészetbeli váltás hatással volt a katonai erényekre is, néha indirekt módon, még ha az új erények nem is egyik pillanatról a másikra jelentek meg. Ebben a korban jelentősen átalakult a bátorság, a becsület, a fegyelmezettség és a vezetői erény tartalma és egymáshoz való viszonya. A váltásnak Nyugat-Európában Niccolò Machiavelli volt az úttörője, a Magyar Királyság területén pedig Magyar István és Zrínyi Miklós.

A katonai erények a kora újkori Nyugat-Európában: Niccolò Machiavelli

Niccolò Machiavelli (1469–1527) részben *A háború művészete* (1521) című munkájában foglalkozott a háború mibenlétével, a hadsereg felépítésével, illetve az abban gyakorolt katonai erényekkel. A városi milíciák fontosságát hangsúlyozta, amelyek szervezéséhez a római hadsereg némileg módosított példáját ajánlotta.²⁴⁴ Ez a példa ellentétben állt a Machiavelli által jól ismert, ám kevésbé elismert zsoldosok szerepével. Machiavelli szerint ugyanis a zsoldosok számára a háború vívása az egyetlen mesterség, amelyből igyekeznek folyamatosan nyereségre szert tenni, ennek következtében nem a béke hívei, hiszen akkor nem kapnak fizetséget.

A hadtudós szerint a római példa azonban azt mutatja, hogy a helyes katonai viselkedés a háborúban nem a nyereség keresése, hanem „fáradalmat, veszedelmet és dicsőséget” keresni.²⁴⁵ Amint a katona ezt megtalálja, szívesen és békében tér haza. Az eredeti római elképzelés szerint a dicsőség a közösség elismerése (erkölcsi becsület és közösségi becsület)²⁴⁶ azokért a tettekért, amelyek használnak a hazának.²⁴⁷

²⁴⁴ Niccolò MACHIAVELLI (1978b): *A háború művészete*. In *Niccolò Machiavelli művei I.* Budapest: Európa. 443–624. Itt: 451.

²⁴⁵ MACHIAVELLI 1978b: 456.

²⁴⁶ BODA Mihály (2018b): Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 2. – A bátorság. *Hadtudomány*, 28(2), 18–29. Itt: 24–26.

²⁴⁷ Sallustius (1978): *Catilina összeesküvés*. In *C. Sallustius Crispus összes művei*. Budapest: Magyar Helikon. 10.

Machiavelli azonban nem teljesen ebben hitt. *A fejedelem* (1513) című munkájában az olyan hagyományos erényekről, mint az őszinteség vagy a könyörületesség, az a véleménye, hogy az állam vezetőjének nem mindenképpen kell velük rendelkeznie. Ha azonban általuk meg tudja szerezni az alattvalók megbecsülését (abban az értelemben, hogy az alattvalók félni fognak tőle, de nem fogják gyűlölni, és nem is vetik meg), akkor azt a látszatot kell keltenie, hogy rendelkezik ezekkel az erényekkel. A hagyományos erényeknek így Machiavelli szerint csak eszközértékük van, önértékük nincs.

Az alattvalók megbecsülése szintén nem önmagában értékes Machiavelli számára, hanem csak akkor, ha annak segítségével az állam vezetője meg tudja valósítani az államérdeket.²⁴⁸ Ezt a gondolatot kiterjesztette a katonai vezető megbecsültségére is: félelmetes híre esetén a katonai vezetőnek „nem kell törődnie a kegyetlenség hírével, mert enélkül még soha hadsereget együtt nem tartottak, hadítottat végre nem hajtottak”.²⁴⁹ Így a katona erkölcsi becsületének Machiavelli számára főként eszközértéke van, azaz azért értékes, mert általa lehet a hadsereget irányítani és az ellenséget megfélemlíteni.

A dicsőséget a fáradalmat elviselve és a veszedelmet legyőzve lehet elérni. Ehhez nem annyira rátermett (természetes bátorsággal rendelkező) emberek keltenek, mint inkább azok, akik igyekezettel és gyakorlatozással válnak katonává. A gyakorlatozással „keményre edzett, szívóssá, gyorsá és ügyessé kiképzett férfiakat kell kiállítani”, akiknek azonban meg kell tanulniuk „hadrendben felállni, engedelmeskedni a hadvezér minden szavának és kürtjelének”.²⁵⁰ A rátermett emberek szilaj természetűek és rendbontók, akik „kétségtelenül sokkal gyöngébbek, mint a félénk, ám rendtartó emberek, hiszen a rend elűzi az emberekből a félelmet”.²⁵¹ A szakmai tudást, kiegészítve a szigorú engedelmességgel, mesterséges bátorságnak nevezzük.²⁵²

A kiképzendő embereket az állam vezetőjének az alattvalói közül kell kiválasztani, mert a saját állam hű polgáraiból álló katonaság használható leginkább az ország védelmében vívott háborúkban. Az így verbuvált katonákat a parancsnoknak kisebb és nagyobb egységekbe kell szerveznie, ki kell képeznie, és ezt

²⁴⁸ Niccolò MACHIAVELLI (1978a): *A fejedelem*. In *Niccolò Machiavelli művei I.* Budapest: Európa. 5–86. Itt: (XV.)–(XIX.) 51–64.

²⁴⁹ MACHIAVELLI 1978a: (XVII.) 56.

²⁵⁰ MACHIAVELLI 1978b: 492.

²⁵¹ MACHIAVELLI 1978b: 492–493.

²⁵² BODA 2018b: 23–25.

a szervezettséget fenn kell tartania a háborúban is. A szervezés a katonákat „egységbe” integrálja. Az állam vezetőjének azonban időnként cserélnie kell a parancsnokokat, hogy ne alakulhasson ki „egység” a parancsnok és a katonai állomány között.

A katonai erények a kora újkori Magyar Királyságban

A 16–17. században a Magyar Királyság területén is zsoldos seregek harcoltak a törökökkel, így a Machiavelli által népszerűsített erények itt is előtérbe kerültek. Machiavelli átvett gondolatainak bemutatása előtt a katonai erények változása szempontjából még bemutatom azt a folyamatot, amely a középkorból átvezetett a kora újkorba.

Átmenet a középkor és a kora újkor között

A középkort és a kora újkort a katonai erények változása szempontjából átmeneti kor kapcsolja össze, amelynek része volt a középkori erények elértéktelenedése, majd a középkori erények végvári harcok során való időleges és módosult formában való visszatérése.

A középkori katonai erények elértéktelenedése a kora újkori Magyar Királyságban

A középkori katonai erények közül a Magyar Királyságban a legfontosabb a király és általában az úr felé mutatott hűség volt, amelyet a természetes bátorsággal lehetett bizonyítani, és amelyet az úr oldalán a bőkezű kegyesség ellensúlyozott. Ezen három erény működési dinamikáját az önbecsülés és a büszkeség értelmében már a középkorban gyakorolt becsület erénye nem erősítette, inkább gyengítette, mivel a lovagi önbecsülés a lovag saját maga számára való értékét helyezte előtérbe. A hűség, a bátorság és a bőkezűség erénye ezzel szemben közösségközpontú erény, amely csak akkor működik jól, ha stabil a közösség hatalmi szerkezete, amelyet maga is tovább erősít. Amennyiben azonban több politikai hatalmi központ alakul ki, akkor azok relativizálják azt, hogy ki felé kell hűséget mutatni, illetve ezzel összefüggésben, hogy mi számít bátor

tettnek.²⁵³ Az egymástól különböző hatalmi központok kialakulásának folyamata vezet el az anyagi javak és a saját élet értékének felértékelődéséhez.²⁵⁴ Ezt a folyamatot az önbecsülés (büszkeség) erényének elvárásszintű jelenléte (és elterjedtsége) alapvetően megelőlegezi és támogatja.

Egy olyan háborús-polgárháborús időszakban, mint amilyen a 16. század elejére Magyarországon előállt, nem érte meg bátornak lenni, és az életet kockáztatva meghalni az egyik párt kedvéért, ha a másik oldalon „simábban” el lehetett érni ugyanazt a „bőkezűséget”.²⁵⁵ A korszak egyik krónikása, Szerémi György (1490 k. – 1548 után) a következőképpen örökítette meg a hűség erényének állapotát a korszakban: „[...] Ferdinánd király gróf Salm Miklós nevű vitézét küldte ellene [ti. Szapolyai János ellen]; [...] Ennek a gróf Salm Miklósnak ajándékozta Ferdinánd János király egész birtokát, melyet vajdasága idején bírt; [...] Hogy ezeket a szavakat János király meghallotta [...] mindjárt levelet küldött Salmnak [...] ez volt benne: Jól tudod, barátom és szeretett testvérem, hogy a múltkor ajándékokat adtam neked, két török lovat minden dísszel és ezüstöket. Azelőtt barátom voltál, most már ellenségem vagy; sohasem hittem volna ezt rólad. – Miklós viszont ezt írta: Jól írja öfelsége nekem; így volt s most nálam vannak azok a lovak, amelyek tetszésemre vannak. De semmiképpen sem tudtam kivonni s kimenteni magam Ferdinánd előtt, hogy inkább szolgálók felségednek, mintsem ellensége legyek felségednek. De most szolga vagyok, s uram parancsol nekem.”²⁵⁶

A hosszú távú hűség erénye így csak nehezen volt gyakorolható. Ki bízna meg ugyanis olyan emberben, aki az ellenség árulójaként tett szolgálatot? Hiszen ha egyszer már elkövette az árulást, akkor azt várhatóan még egyszer elköveti.

Kísérlet a középkori katonai erények fenntartására: a vitéztlő rend

A polgárháborús időszakot követő 16. századi várháborúkkal, illetve a békében zajló olyan határmenti harccselekményekkel, mint a lesvetés és a párbaj,

²⁵³ PAINTER 1940: 35–36.

²⁵⁴ SZILAS László (1997): *Argumenta Mortis* (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszlő költészetben és emlékiratokban). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 101(3–4), 217–234. Itt: 232.

²⁵⁵ SZERÉMI György (1979): *Magyarország romlásáról*. Budapest: Szépirodalmi. 63–67., 167–169.

²⁵⁶ SZERÉMI 1979: 168–169.

a középkori katonai erények jelentősége ismét megnövekedett.²⁵⁷ A végvári harcokkal azonban a középkori nemesi/bárai réteghez képest bővült az a csoport, amelytől az erényeket el lehetett várni. A katonai erényeket ugyanis most már a vitézlő rend tagjaival hozták kapcsolatba, akik között a lecsúszott nemesek mellett hajdúk és menekült parasztok is akadtak.

Az egyéni párbaj, a szemtől szembe való kiállás a török harcosokkal természetes bátorságot kívánt a vitézlő rend tagjaitól, ahogyan a győztes párbaj – kielégítve a harcos becsvágyát – emelte önbecsülését, de emelte a harcos erkölcsi elismertségén alapuló erkölcsi becsületét is mind saját bajtársai, mind az ellenség harcosai körében.²⁵⁸ Ennek az életnek a frappáns összefoglalását adja Balassi Bálint *Egy katonaének* (1589) című versében:

„Az jó hírért, névért s az szép tisztességért
ők mindent hátra hadnak,
Emberségről példát, vitézségről formát
mindeneknek ők adnak,
Midőn, mint jó rárók, mezőn széllyel járók,
vagdalkoznak, futtatnak.”²⁵⁹

A végváriak harca azonban csak részben tartotta fent a középkori erényeket, részben ugyanis át is alakította azokat. Az előző fejezetben tárgyalt középkori ideál szerint a természetes bátorságban a vallásos-keresztény értékrendnek volt fontos szerepe, az határozta meg, hogy mely esetekben lehet a katona vakmerő. Ez az értékrend járult hozzá ahhoz, hogy a katonák képesek legyenek ösztönös vakmerőségüket a megfelelő helyre, a kereszténység ellenségei ellen irányítani. A kora újkorban az ösztönös vakmerőség irányítását már nem (csak) a vallásos-keresztény értékrend végezte, hanem a korszakra kialakuló „magyar haza” értékrendje is. Így a végváriak nem (csupán) keresztény emberként voltak

²⁵⁷ BITSKEY István (1999): A vitézség eszményének változatai a régi magyar irodalomban. In BITSKEY István: *Virtus és religió (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)*. Miskolc: Felsőmagyarország. 114–134. Itt: 115–118.

²⁵⁸ TAKÁTS Sándor (1912): A török-magyar lesvetés módja. *Századok*, 46, 729–747.; TAKÁTS Sándor (1979): *Bajvivó magyarok*. Budapest: Móra; TAKÁTS Sándor (2012): *A török-magyar bajviadalok*. Máriabesnyő: Attraktor.

²⁵⁹ BALASSI Bálint (1993): *Egy katonaének*. In *Balassi Bálint legszebb versei*. Budapest: Móra. 5–16. Itt: 12. (5. versszak.)

bátrak, hanem egyben hazájukat (és azon keresztül az egész kereszténységet is) védő, hazaszerető katonákként is.²⁶⁰

A vitézi rendet azonban erényei gyakorlásában messzemenően korlátozta, hogy a bécsi udvar általában tiltotta az erényeket életben tartó életformát, azaz a magyar–török bajvívásokat és egyéb határközeli harccselekményeket. Különösen így volt ez a zsitvatoroki békét (1606) követően, amely előírta mindenféle ellenséges területre való behatolás, várvívás és rabszedés megszüntetését. A bécsi tiltás így tovább erősítette a középkori katonai erények elértéktelenedését.

Hasonló hatással járt a zsoldos katonaság jelenléte Magyarországon, amelyet az udvar a nagyobb hadjáratok alkalmával vagy várvédelem céljából vezényelt ide. A zsoldos elem ugyan már korábban – a 14–15. században – megjelent a magyar haderőben (ekkor főként a mezei hadseregekben), azonban jelentősége, I. (Hunyadi) Mátyás király (1458–1490) hadi vállalkozásaitól eltekintve, csak a 17. században érezte hatását a katonai erények területén. A zsoldosok számára ugyanis egyedül az anyagi juttatás volt lényeges, amelyért cserébe hajlandók voltak használni korábban sok gyakorlással elsajátított harci tudásukat, illetve beléjük nevelt tábori és harci fegyelmezettségüket.²⁶¹ A zsoldos katonaság előtérbe kerülése mellett az újonnan megjelenő 17. századi várháborúk, pontosabban a várkatonai szolgálat szabályozása is hatással lehetett a katonai erények átalakulására.

Az új katonai erények

A zsoldos katonák képességeivel szemben támasztott elvárásokat és a képességek gyakorlására vonatkozó előírásokat hadi szabályzatok és elméleti jellegű munkák fogalmazták meg. Az elméleti munkák közül Nyugat-Európában

²⁶⁰ Vö. NAGYSZOMBATI Márton (1982): Magyarország főuraihoz – akik nem igyekeznek háborúra készülni a török ellen. In *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Budapest: Szépirodalmi. 293–322. Itt: 319. (519. sor.); SYLVESTER János (1982): Elégia a török ellen indítandó háborúról. In *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Budapest: Szépirodalmi. 344–357. Itt: 350. (174. sor.); BENDA Kálmán (1963): A végvári harcok ideológiája. *Történelmi Szemle*, 6(1), 15–18.; PÉTER Katalin (1993): A haza és a nemzet fogalma az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica*, 18, 3–32.

²⁶¹ Vö. PÁLFFY Géza (1995): *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a 16–17. században*. Győr: Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára. 45–47.

kiemelkednek Machiavelli művei, a Magyar Királyságban pedig Magyarai István (1565–1605) és Zrínyi Miklós (1620–1664) munkái. Először a magyar elméleti írásokat mutatom be, majd a magyar hadi szabályzatokat.

A katonai erények Magyarai és Zrínyi elméleti munkáiban

A katonai erények megreformálásának Machiavelli által fémjelzett útját a Magyar Királyságban Magyarai István és a hadtudós Zrínyi Miklós képviselte, előbbi *Az országokban való sok romlásnak okairól* (1602) című művében, utóbbi pedig a *Vitéz hadnagy* (1653) című munkájában.²⁶² Magyarai és Zrínyi szerint új katonai erény a mesterséges bátorság, a szigorú engedelmesség, a szervezést magába foglaló vezetői karizma, valamint az eszközértékkel rendelkező becsület.

Magyarai a bátorságot a vakmerőséggel állította szembe, amikor úgy vélte, hogy a bátorság nem abban áll, „hogy minden rendtartás nélkül fussunk az ellenségre, s legott hátat adjunk neki, ha meglátjuk”, hanem abban, hogy „elrendelvény dolgot, mindhalálig keményen harcolj, megálljad az sárt, hátat ne adj, és ha egyéb benne nem lehet, az sokaság ellen is kemény viadalt tarts”.²⁶³ Ezt a kiképzett és állandó hadsereg keretei között lehet elérni, amelyet „jó vezérre” kell bízni, mert „tudós vitéz ember kell az hadnagysághoz”.²⁶⁴ Magyarainál is megjelenik a bátorságnak a szakmai tudásra és a szigorú engedelmességre támaszkodó formája, azaz a mesterséges bátorság.

A mesterséges bátorság propagátorai általában nagy energiákat fektettek a vakmerőség elítélésébe. Ennek az az oka, hogy a vakmerőség, amely által valaki a veszély tényleges észlelése és felmérése nélkül cselekszik, ellentéte a szigorú fegyelmezettségnek, és így a mesterséges bátorságnak. A mesterséges bátorság és a szigorú fegyelmezettség esetén ugyanis központi jelentősége van a veszélyre való előzetes felkészülésnek (a kiképzésnek), a veszélyes helyzet felderítésének és a betervezettek (a megparancsoltak) mellett való kitarásnak. A kiképzésre alapozott mesterséges bátorság képviselőinek így a vakmerőséget el kellett ítélniük. A vakmerőség azonban az egyik lényeges alkotóeleme

²⁶² MAGYARAI István (1979): *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Budapest: Európa – Magyar Helikon; ZRÍNYI Miklós (1957b): *Vitéz hadnagy*. In *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Budapest: Zrínyi. 158–303.

²⁶³ MAGYARAI 1979: 167.

²⁶⁴ MAGYARAI 1979: 161–173.

a természetes bátorságnak,²⁶⁵ így a vakmerőség elvetése egyben a természetes bátorság elvetése is volt.

Láttuk, hogy Magyari is így járt el, és kicsit részletesebben Zrínyi Miklós is, amikor a veszélyt nem értő embert a bolondhoz, a részeghez,²⁶⁶ illetve az oktalan állathoz hasonlította.²⁶⁷ Zrínyi szerint a vakmerő emberek „nem értik a veszedelmet”, ezért csak verekedni tudnak, de megverni és „elrontani” az ellenséget nem. Ahhoz ugyanis tudást és kiképzést magába foglaló mesterséges bátorság szükséges.

Zrínyi Magyari gondolatát kifejtve részletesebben határozta meg a mesterséges bátorságot is. Szerinte a mesterséges bátorság összetett erény, amely magába foglalja a szaktudást, illetve számos más veleszületett és tanult képességet is. Ezeknek az óra fogaskerekeihez hasonlatos harmonikus együttműködése adja ki a mesterséges bátorságot. Az alkotórészek: „józsanság, vigyázás, szorgalmasság, fáradtság, állandóság, tudomány, [természetes] bátorság, értelem, gyorsaság, experientia”²⁶⁸ és szigorú engedelmesség. Ezek közül a mesterséges bátorság mesterséges jellegét a katonai kiképzés által átadott szaktudás („tudomány”) és az elsajátított szigorú engedelmesség²⁶⁹ képessége biztosítja.

A katonai szaktudás által a katona a „veszedelmet jól látja, esméri és megfontolja”,²⁷⁰ azaz a tanultak alapján felismeri, hogy a veszélyes helyzetben mit kell tenni. Ahogy Zrínyi fogalmaz:

„Lehet oly ember, aki nem érti a veszedelmet, és azért megyen bízvást reá, és azért mondják, hogy nem kell igen eszesnek lenni aki vitéz ember; de én bizony más ítéletben vagyok, és annyival különbnek tartom a vakmerő vitézt az okostul, mint az eget a földtül. A ki bolond, az részeg, bűn is annak a vitéz nevet adni; mi nemcsak az vitéz aki verekedik, hanem az, aki megveri az ellenséget és elrontja; erre pedig tanács kell. Hon veszi hát a bolond a tanácsot?”²⁷¹

A szaktudásnak legalább két része van. Az egyik a katonai szemlélet, amely egyféle katonai okosság, amelynek a segítségével felismerhetők a katonai szempontból fontos helyzetek. A másik részt azok a begyakorolt módszerek alkotják,

²⁶⁵ BODA 2018b: 20–21.

²⁶⁶ ZRÍNYI 1957b: (14.) 198.

²⁶⁷ ZRÍNYI 1957b: (17.) 289.

²⁶⁸ ZRÍNYI 1957b: (6.) 283.

²⁶⁹ ZRÍNYI 1957b: (50.) 224–225.

²⁷⁰ ZRÍNYI 1957b: (17.) 289.

²⁷¹ ZRÍNYI 1957b: (14.) 198.

amelyek segítségével a katonai szempontból veszélyes helyzetekkel együtt járó kockázatot lehet vállalni.

Zrínyi szerint a veszélyes helyzettel együtt járó kockázat vállalásában a katonai szaktudás mellett a fegyelmezettség egyik formájának, a szigorú engedelmeségnek is fontos szerepe van: „Obedientiá[t.] engedelmességet szükség a vitéznek megtartani: jobb hogy veszess parancsolattal, hogy sem nyerj azon kívül. [...] engedetlen néppel az ember nem csak az életet, de tisztességét is elveszti.”²⁷² Különösképpen fontos a szigorú engedelmesség akkor, amikor az ellenség támadását kell feltartóztatni, azzal szemben kell kitartani. A nem engedelmeskedő katonát a parancsnoknak meg kell büntetnie, mert az engedetlenség ragadós.²⁷³

A mesterséges bátorság jellemzésére Zrínyi hoz még egy hasonlatot. Eszerint a bátor embernek három állapot jó természetét kell egyesítenie magában: először a róka körületekintésével kell az ellenséget kikémlelni, megismerni, és kigondolni, hogy miként lehet megtámadni; ezután az oroszlán serénységével kell megtámadni; végül a vadkan kitartásával kell ellenállni az ellenség esetleges támadásának.²⁷⁴

A becsületet tárgyalva Zrínyi azt írta a középkor végén népszerű önbecsülés értelmében vett becsület erényéről: „Hidd el magad, ha szégyent akarsz vallani!”²⁷⁵ Az önbecsülést a túlzott önbizalommal és elbizakodottsággal hozta összefüggésbe, és elvetette. Az önbecsülés helyett az erkölcsi becsületet részesítette előnyben. A szigorú engedelmesség kapcsán említett tisztességet, azaz az erkölcsi becsületet a mesterséges bátorsággal és a szigorú engedelmességgel lehet kiérdemelni, vagy ezek hiányában elveszíteni.²⁷⁶ Az erkölcsi becsületet Zrínyi szerint úgy lehet felépíteni, mint egy láncot létrehozni: fontos, hogy mindjárt először bizonyítsa a katona bátorságát, azonban ez önmagában nem elegendő. Az első eset után, mint lánckarikát lánckarikára fűzve, alkalomról alkalomra kell bátran cselekedni. Ez fog elvezetni a katonatársak és az ellenség elismeréséhez.²⁷⁷

Zrínyi szerint azonban az erkölcsi becsület nem önmagában fontos, hanem azért, mert befolyásolja, hogy az ellenség mit gondol a katonáról, és hogy mennyire fél tőle.²⁷⁸ A becsület így Zrínyi számára a katona és az ellenséges katonák

²⁷² ZRÍNYI 1957b: (50.) 224–225.

²⁷³ ZRÍNYI 1957b: (41.) 218.

²⁷⁴ ZRÍNYI 1957b: (45.) 298.

²⁷⁵ ZRÍNYI 1957b: (19.) 203.

²⁷⁶ ZRÍNYI 1957b: (21.) 204.

²⁷⁷ ZRÍNYI 1957b: (1.) 187–188.

²⁷⁸ ZRÍNYI 1957b: (49.), (81.) 223–224., 251.

viszonyában bírt jelentőséggel. Nem mint önmagában értékes képesség, amely pozicionálja a katonát a közösségben, hanem mint eszköz az ellenség legyőzéséhez. Egy másik helyen Zrínyi azt is elismerte, hogy a vitézi élet és a becsület azért is értékes, mert általa képes a vezető saját embereit példamutatással irányítani.²⁷⁹ A becsület azonban ebben a viszonyban sem önmagában értékes, hanem csak a vezetés eszközeként.

A középkor legfontosabb erényéről – a hűségről – Zrínyi a *Vitéz hadnagyban* nem ír, azonban más műveiben igen. *Mátyás király életéről való elmélkedések* (1657) című munkájában, ahol a jó király tulajdonságairól értekezik, a középkori bőkezűség és hűség erényének összefüggő dinamikáját hangsúlyozza.²⁸⁰ Ezzel szemben elméleti tartalommal is rendelkező epikus művének,²⁸¹ a *Szigeti veszedelemnek* (1651) a hűség megváltozott formája, a haza iránti hűség a központi témája.²⁸² Az eposz ugyanis arra a gondolatra épül, hogy a magyarok, Isten minden korábbi jótéteménye ellenére, elfordultak Istentől, ezért Isten a török veszedelemmel, konkrétan Szulejmán szultán hadával mér büntetést rájuk. Szigetvár védői azonban esküt tesznek, hogy:

„Harcolnunk peniglen nem akarmi okért
Kell, hanem keresztény szerelmes hazánkért,
Urunkért, feleségünkért, gyermekinkért,
Magunk tisztességéért és életünkért.”²⁸³

A harc célja, amely felé a fogadott hűség irányul, ebben a részben főként a keresztény haza és védelme, mellette azonban szerepet kap az úr (király), a család, a tisztesség és a saját élet is. Ezek közül azonban a hazáért való hűség a legfontosabb,²⁸⁴ amely az eposzban magába foglalja azt is, hogy amennyiben nincs lehetőség a haza szabadságának megvédésére, akkor legalább a „híren”, azaz a tisztességen és a becsületen ne essen csorba. Az Isten által támasztott megpróbáltatások során Zrínyiék kitartanak egészen addig, amíg nincs más lehetőségük,

²⁷⁹ ZRÍNYI Miklós (1957a): *Mátyás király életéről való elmélkedések*. In *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Budapest: Zrínyi. 315–357. Itt: 346.

²⁸⁰ ZRÍNYI 1957a: 334.

²⁸¹ BODA Mihály (2020a): Erasmus and Istvan Magyari on the Justification of war. *AARMS – Academic and Applied Research in Military and Public Management Science*, 19(1), 27–36.

²⁸² VÖ. KLANICZAY Tibor (1964): *Zrínyi Miklós*. Budapest: Akadémiai. 155.

²⁸³ ZRÍNYI Miklós (1997): *Szigeti veszedelem*. Budapest: Zrínyi. (Ötödik ének.) 27. versszak. 62.

²⁸⁴ ZRÍNYI 1997: (Ötödik ének.) 79. versszak. 67.

mint elhagyni a várat. Ekkorra azonban a kitartással Isten szemében már bizonyították korábban megfogadott, hazához való hűségüket, amiért számukra isteni jutalom jár: a hírnév értelmében vett becsület, amellyel a magyarok visszaszerzik Isten támogatását (ami azonban a váron már nem segít).²⁸⁵

A katonai vezetői erény Zrínyi szerint három részből áll: „Virtus a vitézség, virtus az állhatatosság, virtus az okosság, egy szóval minden jót teszen az virtus. Ha azért a vagyon kapitányban, sohun nem lesz neki ez világon lehetetlen.”²⁸⁶ A katonai vezetőnek bátornak, kitartónak és elméletben felkészültnek kell lennie.

A speciális vezetői bátorság a beosztott katonák szigorú engedelmességének erénypárja, a szervezésen²⁸⁷ (Zrínyinél: igazgatáson)²⁸⁸ alapuló karizma. A vezetőnek saját és az ellenség helyzetét szemrevételezve és átgondolva kell kiadnia parancsait újra és újra, a helyzet változásának függvényében, elvárva, hogy azokat a beosztottak szigorúan betartsák. Ebben az értelemben Zrínyi szerint a bátorság olyan, mint a sakkjáték: „szemesnek kell lennie az embernek és gondosnak, minden gyalogra, minden lovasra, minden bátyára és minden egyéb fára minduntalan szorgalmatos gondot kell viselni. De mégsem elég ez; valamint az maga fájára ember visel gondot, szintén úgy kell az ellenségére és minden gyalognak s minden legalábbvaló fának igyekezetit penetrálni [kifürkészni] és általjárni kelleit, egyébiránt egy rossz gyalog a királynak sakkmatott fog adni.”²⁸⁹

A parancsnok pozíciója a csatában ezért a veszélytől messze, a sereg háta mögött van. Innen át tudja tekinteni a történeteket, és reagálni tud azokra, és itt nincs veszélyben. Ez azért fontos, mert a parancsnok a sereg „lelke”: ha elveszik, akkor a sereg is csak vergődik.²⁹⁰ A szervezésen alapuló vezetés mellett Zrínyi azonban fontosnak tartja a becsületközpontú vezetést is: amikor a parancsnok „immár látja, hogy mindent cselekedett, az mi egy generálist illet, akkor maga személyével a hadának bátorságot adjon”.²⁹¹ A parancsnoknak Zrínyi szerint így kétféle szerepe van katonái vezetésében, a kora újkorra inkább jellemző szervezés a sereg mögül és a hagyományosabb morális példaadás a sereg előtt.²⁹²

²⁸⁵ ZRÍNYI 1997: (Tizenötödik ének.) 3–4. versszak. 192.

²⁸⁶ ZRÍNYI 1957b: (77.) 248.

²⁸⁷ BODA 2021a: 136–140.

²⁸⁸ ZRÍNYI 1957b: (47.) 299.

²⁸⁹ ZRÍNYI 1957b: (7.) 284–285.

²⁹⁰ ZRÍNYI 1957b: (65.) 240.

²⁹¹ ZRÍNYI 1957b: (34.), (120.) 214., 276.

²⁹² Vö. BODA 2021a: 133–136.

A katonai vezető állhatatosságának és okosságának a háborúra jellemző szerencsefaktor legyőzésében, kihasználásában és kényszerítésében van szerepe. A rossz szerencse esetén nincs más választása, mint kitartani, „nem eltörni a teher alatt”,²⁹³ a jó szerencse esetén pedig okosan kihasználni azt.²⁹⁴ Legalább ilyen fontos azonban, hogy a katonai vezető kitartóan és okosan igyekezzen kényszeríteni is a szerencsét, amire azáltal van lehetősége, hogy szorgalmasan fáradozik, „vigyáz” feladataira, mivel „[e]zekkel kényszerítették az szerencse, hogy ne fusson el előttünk”.²⁹⁵

Katonai erények a 17–18. századi katonai gyakorlatban (a hadi szabályzatokban)

Az erényekről való elméleti fejtegetések egyik próbája az, hogy azok mennyire mennek át a gyakorlatba. A téma szempontjából a leginkább ezt a szemléletet megjelenítő forrástípus a hadi szabályzatok köre, amelyek egyes passzusai konkrétan előírják egyik vagy másik katonai egységnek, hogy miként viselkedjen.

A Magyar Királyságban a hadi szabályzatok már a vizsgált korszak előtt megjelentek. Tóth Zoltán véleménye szerint az első hadi szabályzatként I. (Luxemburgi) Zsigmond király (1387–1437) egy 1427-es dekrétumát lehet azonosítani. Kubinyi András és Pálffy Géza szerint azonban Zsigmond nem hadi szabályzatot, hanem bírói rendtartást bocsátott ki, és a hadi szabályzatok csak később, a 15. században jelentek meg a Magyar Királyságban. Az első fennmaradt magyar hadi szabályzat így a Bártfa város által írt regula – az általa kiállított zsoldos kontingens számára – a 15. század második felében. Ebben a később nagyobb hangsúlyt kapó témák, köztük a szigorú engedelmesség fontossága már megjelent.²⁹⁶

A későbbi, 17–18. századi hadi szabályzatok két típusba sorolhatók: egy részük *edictum*, amely a katonától elvárt erkölcsös életmódot részletezi; más részük *regulamentum*, amely a hadseregszervezéssel általában foglalkozik.²⁹⁷ Ezek közül jelen vizsgálat számára az *edictumok* fontosak, amelyek részletesebben

²⁹³ ZRÍNYI 1957b: (14.) 198.

²⁹⁴ ZRÍNYI 1957b: (22.) 205.

²⁹⁵ ZRÍNYI 1957b: (Második discursus.) 161.

²⁹⁶ PÁLFFY 1995: 65–67.

²⁹⁷ HAUSNER GÁBOR (2013): *Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. 79.

és rendszerezetebben írják körül az elméleti szövegek által is említett szigorú engedelmességet és szervezési karizmát, kitérnek (indirekten) a mesterséges bátorságra, előtérbe állítják a hűséget, illetve ezekkel az erényekkel összefüggésben a becsületet.

Hűség, szigorú engedelmisség és becsület. Az időben legkorábbi, vizsgált hadi szabályzat *Bocskai István haditörvénye* (1606), amely bevezetésképpen felvázolja azt a helyzetet, amelynek a megoldására a fejedelem megalkotta: „az hadaknak sok külömb-külobbféle forgandó állapotja miatt semmi jó rendtartás az vitézlő nép között nem lehetett, kihez képest sem ő felségének, sem ő felsége után való generálisoknak és kapitányoknak módjok és autorítások nem lehetett, sem az vitézlő népnek rendtartásába sem az oly dolgoknak lecsendesítésébe, kik miá az sok hallhatatlan panaszok mind őfelségét szüntelen érték.”²⁹⁸ A rendtartást kívánó helyzet: nincs a hadsereg vezetőinek tekintélye a vezetéshez, és a renitens katonákat sem lehet büntetéssel helyes viselkedésre készíteni.

Ennek megfelelően a hadi törvény is két részre osztható: az első felében kiköti az istenhit,²⁹⁹ illetve az ország és a fejedelem iránti hit fontosságát (hűséget) mint legfontosabb erényeket, amelyeket ha valaki nem gyakorol, akkor meg kell büntetni, hogy „tisztességét és fejét veszítse el”. A hűség Isten, az ország és a fejedelem felé így alapvető elvárás, amelynek gyakorlása hozza meg a megbecsülést a katona számára. A 17. század más hadi szabályzatai ezzel szemben eltérnek Bocskai hűségfogalmától, amennyiben az ország felé mutatott hűségről nem ejtenek szót, hanem helyette a személyes hűséget hangsúlyozzák a herceg, a nádor felé, az istenhit pedig nem kap akkora hangsúlyt.³⁰⁰

A hadi törvény második felében a büntetési tételek szerepelnek, párba állítva a kisebb „törvényteleniségekkel”. A hadi törvény megkülönbözteti a katonai vezető elleni vétkeket („valaki kapitányára avagy hadnagyára támad szidalommal” vagy fegyverrel), a civilek elleni vétkeket (civilek házába való önkényes beszállásolás, tulajdonuk elvétele, sarcolás, erőszakoskodás) és az egyház elleni vétkeket (templomba való betörés, sirrablás). Végül a hadi törvény második fele azzal az általános előírással zárul, hogy „[e]zen kívül is ha valami oly mód nélkül

²⁹⁸ Bocskai István haditörvénye (1606) (1923). *Hadtörténelmi Közlemények*, 24(1), 162–165. Itt: 162.

²⁹⁹ I. Rákóczi Györgynél istenfélelem szerepel. Lásd I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata (1894). *Hadtörténelmi Közlemények*, 7(1), 143–148. Itt: 143.

³⁰⁰ Hadi szabályzat a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 148–152. Itt: 148.; Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből (1894). *Hadtörténelmi Közlemények*, 7(1), 407–411. Itt: 407.

való dolgok esnének az vitézek között, az kapitányok az ő magok becsületére el ne szenvedjék”.

A hadi törvény összességében átalakulóban lévő hadsereg képét mutatja. A korban jelentőséggel bíró vallási erénynek kiemelt helye volt (istenhit), és a világi erények közül ennek megfelelően a hűség (az ország és a fejdelem felé) volt a legfontosabb. Emellett a becsületnek volt még jelentősége, amelynek az elvesztéséhez vezető vétkeket és büntetéseket a hadi törvény tételesen felsorolja.

Ezek a szabályok a katonákat elválasztják a katonai vezetőktől és a civilektől, így a hadi törvény egy lépést tesz a professzionális hadsereg létrehozása felé. Ezek és az ehhez hasonló szabályok állandó részét képezik az összes későbbi hadi szabályzatnak. A záró klauzula ezzel szemben arra utal, hogy a hagyományos katonai viselkedés és becsület szabályaira is lehet még támaszkodni, amelyeket nem kellett felsorolni, hanem csak „mód”-ként utalni rájuk. Ebbe a „mód”-ba talán beleérthetjük a természetes bátorságot is.

Egy, a magyar lovasság és hajdúk számára 1616-ban kiadott hadi szabályzat ehhez hasonlóan a hűség (és a becsület) szerepét hangsúlyozza, és meg is erősíti azzal, hogy felsorolja a hűtlenség (az árulás) eseteit: az ellenséggel való hírközlés és beszélgetés, az ellenség parancsainak követése, az ellenséghez való átszökés.³⁰¹ A becsület tartalmát ugyanez a hadi szabályzat részben a „vitézlőe rend szerint”-i, azaz természetes bátorságon alapuló harcban határozza meg, részben azonban már a szigorú engedelmségben.³⁰² Engedelmeskedni a katonai vezetőknek kell, amire ezen szabályzat szerint fel is kell esküdni.³⁰³

A Rákóczi-harcokat követő 18. századi, Habsburg-császári/-királyi hadi szabályzatok jellegükben nem mutatnak eltérést a 17. századiaktól.³⁰⁴ Bennük

³⁰¹ Hadi szabályzat a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból 1891: 150.

³⁰² Lásd I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata 1894: 143.; I. Rákóczi György 1645-iki hadi szabályzata (1911). *Hadtörténelmi Közlemények*, 11(1), 155–161. Itt: 156.; Bujdosó magyarok hadi szabályzata, 1676–78 (1894). *Hadtörténelmi Közlemények*, 7(1), 569–571. Itt: 569.; Apafy Mihály erdélyi fejdelem hadi edictuma 1682 aug. hó 5-éről (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 291–296. Itt: 294.; Apafy Mihály szebeni edictuma 1686-ból (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 721–724. Itt: 721.

³⁰³ Lásd Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből 1894: 407.

³⁰⁴ Hadi articulusok 1734-ből (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 569–576.; Mária Terézia hadi czikkei és esküformái 1742-ből (1893). *Hadtörténelmi Közlemények*, 6(1), 557–568.; Hadi czikkek és katonai eskü, melyek gróf Nádasdy Ferencz lovas tábornok, horvát bán által a császári királyi udvari hadi tanács elő terjesztettek (1768) (1892). *Hadtörténelmi Közlemények*, 5(1), 415–420.

karakteresen megjelenik a császár és a király felé mutatott hűség mint a katonával szemben támasztott alapvető elvárás, ennek biztosítására a katonának esküt kell tennie, amelynek a mintaszövege bele is került a szabályzatokba. A hűség mellett a szigorú engedelmesség a másik kimagaslóan fontos katonai erény, amelyekhez kapcsolódik a katona becsülete.

Mesterséges bátorság. Bethlen Gábor fejedelem tábori parancsolata (1614) is a katonákkal szembeni legfontosabb elvárásként a fejedelem felé mutatott hűséget említi, majd nagyon röviden kitér a katonai vezetőkkel és a civilekkel szembeni vétkek tilalmára. Ami leginkább említésre méltó azonban a tábori parancsolatban, hogy tiltja a természetes bátorság erényének gyakorlását, és ezzel indirekten elköteleződik a mesterséges bátorságnak: „Seregben, se mezőn, se úton, se szálláson senki haragban kardot ne vonjon, más ellen.”³⁰⁵ A haragból való kardvonás arra a vakmerőségre, indulatra, szilajságra utal, amely a természetes bátorság egyik alapvető jellemzője.³⁰⁶ Ennek tiltása a kiképzéssel elsajátítható mesterséges bátorság jelentőségének növekedésére utal.³⁰⁷

A természetes bátorság gyakorlásának visszaszorítása a cél a párbajok megtiltásával is. A párbaj ugyanis annak a becsületnek a védelme, amelynek az eredete a veszély természetes vállalása, azaz a természetes bátorság. *Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből* olyan módon tiltja a párbajt, hogy a párbajozni kívánók társait eltiltja a párbajozók támogatásától, és őket azok szétválasztására szólítja fel. Ha ennek nem lenne hatása, akkor pedig büntetést helyez kilátásba azoknak, akik „az egyenetlenségben konokul megmaradtak”.³⁰⁸

A 18. századi hadi szabályzatok a 17. századiakhoz hasonlóan tiltják a természetes bátorság megnyilvánulásait, többek között az ahhoz kapcsolódó becsület védelmére alkalmas párbajt (bajvívást).

„*Vigyázás*”. *I. Rákóczi György 1634-ben készült hadi szabályzata* a katonai vezetők számára előírja, hogy viseljenek gondot a maguk seregére, azaz legyenek kemények, de igazságosak is, és „vigyázzanak” az alárendeltekre, hogy azok ne hogy elsökjének („el ne lopja magát”),³⁰⁹ illetve hogy végrehajtsák a kiadott parancsokat, például: a katonák a táborba szállást követően még két óráig ne

³⁰⁵ Bethlen Gábor tábori parancsolata (1986). In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás a magyar hadügy írásából*. Budapest: Zrínyi. 226–227. Itt: 226.

³⁰⁶ BODA 2018b: 18–29., 20–22.; és Platón 1984: 375b. 122–123.

³⁰⁷ Lásd I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata 1894: 145.

³⁰⁸ Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből 1894: 409.; lásd Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682 aug. hó 5-éről 1891: 293.

³⁰⁹ Ebben az értelemben még I. Rákóczi György 1645-iki hadi szabályzata 1911: 160.

nyergeljenek le.³¹⁰ A „vigyázás” több alkalommal is előkerül még a strázsák kötelességeinek tárgyalásánál, például: a strázsák viseljék gondját a tábornak, „híven igazán” járjanak el,³¹¹ illetve amikor a menetben lévő hadsereg ellenséggel találkozik, azt megtámadni önkényesen nem lehet, hanem csak az a kapitány hagyhatja el a helyét, aki az „arra való vigyázásra” van rendelve.³¹² Szintén a „vigyázás” kifejezést használja az 1665-ben a Kővár vára számára kiadott hadi ediktum, abban az általánosabb értelemben, hogy a várra való „szorgalmas vigyázásban” szükség van a kiadott rendtartásra (az ediktumra),³¹³ és Apafy Mihály szebeni ediktuma is, amikor a strázsák feladatait tárgyalva írja elő, hogy „[a]z kinek hol rendelt helye vagyon, éjjel nappal szorgalmasan vigyázzon, mert ha gondviseletlensége miatt oly fogyatkozás esik, meghal érte.”³¹⁴ A 18. század vizsgált hadi szabályzataiban is előfordul a „vigyázás” kifejezés, ám csak egyszerű, a strázsák konkrét feladataként.³¹⁵

A „vigyázás”-ról ezek alapján azt mondhatjuk, hogy az a parancsban vagy a rendtartásban kiadott feladat ügyelő, (oda)figyeléssel, gondossággal való végrehajtását jelentette. A „vigyázás”-nak két formája volt: a szigorúan engedelmeskedő beosztott katonák feladat-végrehajtása, illetve ezzel összefüggésben a parancsnok által a feladatok megszervezése (részben a hadi szabályzatok és rendtartások kiadása által), kiadása a katonának, és a végrehajtás szigorú ellenőrzése. A „vigyázás” ennnyiben magába foglalta a fegyelmezettség és a vezetői karizma kora újkorra jellemző formáit, a szigorú engedelmességet és a szervezőképesség értelmében vett karizmát. A „vigyázás” ezért a katonák és a katonai vezetők között fennálló és a kora újkorra jellemző katonai hierarchikus viszonyként is értelmezhető.

³¹⁰ Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadi ediktuma 1682 aug. hó 5-éről 1891: 296.

³¹¹ Lásd Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 428–432. Itt: 431.; Teleki Mihály utasítása a huszti vár kapitánya és várnagyai számára, 1669-ből (1893). *Hadtörténelmi Közlemények*, 6(1), 292–296. Itt: 293–294.

³¹² I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata 1894: 143–148.

³¹³ Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből 1891: 428.

³¹⁴ Apafy Mihály szebeni ediktuma 1686-ból 1891: 722–723.

³¹⁵ Hadi articulusok 1734-ből 1891: 561.

Összegzés

A magyar katonai erények kora újkori paradigmaváltása nagyrészt párhuzamosan haladt a nyugat-európai trenddel. Voltak azonban eltérések is.

Machiavelli szerint a szakmai tudásból és a szigorú engedelmességből álló mesterséges bátorság a legfontosabb katonai erény, amelynek a gyakorlását az állam védelme érdekében az állam felé mutatott hűség segíti. A mesterséges bátorsággal rendelkező katonákat a kiképzés egységessé alakítja, akiket a parancsnok szervezőképessége segítségével vezet az állam védelmében. Ez akkor lehet sikeres, ha a saját beosztottak és az ellenség is féli a katonák (a parancsnok) nevét, és ennyiben a katona (a parancsnok) eszközjellegű erkölcsi becsülettel rendelkezik.

A kétféle magyar forráscsoportban, Magyarai és Zrínyi munkáiban, illetve a vizsgált hadi szabályzatokban a magyar katonai erények megjelenése széles átfedést mutat. A szigorú engedelmesség és a szervezőképességhez kötődő karizma, illetve a „vigyázás” hangsúlyozása, továbbá a mesterséges bátorság előtérbe állítása a természetes bátorsággal szemben mindkét forráscsoportra jellemző. Ami különbségként mutatható fel, az a hűség és a becsület szerepe. A hűség Zrínyinél a haza iránt mutatott hűség, ezzel szemben a hadi szabályzatok hűsége a fejedelem és a király felé irányul (Bocskaii kivételével). A becsület Zrínyinél főként eszközjelleggel szerepel mint az ellenség megfélemlítésének és a saját haderő vezetésének eszköze; ezzel szemben a hadi szabályzatokban megbecsüléssel járó tettek a hűség és a szigorú engedelmesség jegyében elkövetett tettek, amelyek pozicionálják a katonát a hadseregben. Összességében azonban elmondható, hogy az elméleti irodalom és a katonai gyakorlathoz sokkal közelebb álló hadi szabályzatok erényképe nagyon közel áll egymáshoz, ám nem azonos.

Magyarai és Zrínyi elképzelései az erényekről, illetve azok megjelenése a magyar hadi szabályzatokban nagyon hasonló Machiavelli elképzeléseihöz. A magyar szerzők időben később fogalmazták meg gondolataikat, így azok a felgyülemlett tapasztalatoknak köszönhetően gazdagabbak Machiavelli gondolatainál. A kora újkori katonai erények nyugat-európai és magyar változatai között a legfontosabb különbség abban áll, hogy amíg katonai vezetői erényként nyugaton a szervezést azonosították, addig a Magyar Királyságban emellett – „vigyázás” – épp annyira fontos volt a hagyományosabb becsületközpontú vezetés is. Ezek az eltérések azonban, szembeállítva a hasonlóságokkal, elenyészőek, így végeredményben biztos állíthatjuk, hogy a katonai erények kora újkori paradigmaváltása hasonlóan zajlott le Nyugat-Európában és a Magyar Királyságban.

Vákát

A katonai erények a 19. században

A fontosabb katonai erények, a bátorság, a becsület, a hűség, a vezetői erény (karizma) és a fegyelmezettség, a történelem civilizált korszakaiban nagy jelentőséggel rendelkeztek a hadseregek és a katonák számára. A katonai erények tartalma azonban az emberi élet feltételeinek, ezen belül a társadalmi és a politikai környezetnek a változásai során szintén változásokon ment keresztül. Ilyen jelentőséggel bíró változás zajlott le a 19. század során is. A változás során a bürokratikus állam zsoldos hadseregét felváltotta a nemzeti állam (vagy nemzeti birodalom) állandó tömeghadserege, és kialakult a szekuláris katonai hivatás(rend).³¹⁶

A katonai erények a 19. századi Nyugat-Európában

A 19. század egész Európában a nemzeti politikai törekvések (forradalmak és egyesítési mozgalmak), illetve az ipari forradalmak kora volt, amikor a bürokratikus állam zsoldos hadseregét felváltotta a nemzeti állam állandó tömeghadserege. A politikai és a társadalmi változások³¹⁷ magukkal hozták a hadsereg átalakulását, és azzal együtt a katonáktól és a katonai vezetőktől elvárt erények változását is. Változás figyelhető meg a bátorság, a becsület, a hűség, a karizma és a fegyelmezettség tartalmában egyaránt. Az alábbiakban ezeknek az erényeknek a változását mutatom be, szem előtt tartva, hogy azok korábbi formái nem tűntek el, csak jelentőségük csökkent az újonnan megjelenő erényformákkal szemben.

³¹⁶ BODA Mihály (2018a): A hivatás és a katonai hivatás története és elemei. *Hadtudomány*, 28 (3–4), 135–155. Itt: 139–140.; BODA Mihály (2016a): Az akarattól a tettig. A parancsteljesítés erkölcsi indokai. *Hadtudomány*, 26(3–4), 16–28. Itt: 22.

³¹⁷ KÖVÉR Tibor – GYÁNI GÁBOR (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris. 113–127.

A bátorság: a hazaszeretet szerepe

A katonai bátorság a háború és a csata előidézte veszélyes helyzet, illetve az azzal együtt járó kockázat és félelem kezelésének erénye.³¹⁸ A kora újkorban a bátorság legfontosabb formája a mesterséges bátorság volt. A kiképzés, a gyakorlatozás és a tábori élet során elsajátított mesterséges bátorság a veszélyes helyzet kezelésének feladatát azzal oldja meg, hogy általa a katonák megtanulják, hogy mit kell tenniük a veszélyes helyzetben, és szigorúan engedelmeskedve előjáróiknak képesek is azt megtenni. A mesterséges bátorság így az azzal rendelkező katona számára megszünteti a helyzet veszélyességét.

Abban az esetben, amikor nincs idő a megfelelő kiképzésre és gyakorlatozásra, ám mégis szükség van hadseregbe, valamilyen más módon szükséges kezelni a veszélyt. A hazaszereteten alapuló bátorság a veszélyes helyzet által a katonákban előidézett félelem érzését elnyomja egy másik, erősebb érzés, a hazaszeretet érzésének segítségével. Carl von Clausewitz (1780–1831) *A háborúról* című munkájában úgy vélekedett, hogy alapvetően kétféle bátorság van: a személyes bátorság, amely a veszéllyel egyénileg találkozó katona jellemzője, és a felelősségvállalás bátorsága (amely a valaki felé való elszámolással áll kapcsolatban). A személyes bátorságnak ismét két típusa van: az egyik esetben a bátorság a közömbösség tartós állapotából ered, a másik esetben „pozitív tényezőkből: becsvágyból, hazaszeretetből vagy másfajta lelkesedésből fakad. Az ilyen bátorság nem tartós, inkább érzelmek hullámlása, érzelmi megnyilvánulás.”³¹⁹ A hazaszereteten alapuló bátorság esetében így nem arról van szó, hogy a katona ne érzékelne a veszélyt. Érzékeli azt, azonban az nem tudatosul benne azon a szinten, hogy irányítsa is a viselkedését. Cselekvéseit ugyanis a hazaszeretet erősebb érzése irányítja.³²⁰

A becsület és a hűség: a nemzet szerepe

A becsület egy közösség által nagyra értékelt (megbecsült) cselekvésforma melletti kitartásnak az erénye,³²¹ míg a hűség a becsület jelentette kitartás egyetlen

³¹⁸ BODA 2018b: 18–20.

³¹⁹ Carl von CLAUSEWITZ (1961): *A háborúról*. Budapest: Zrínyi. 76–77.

³²⁰ BODA 2018b: 25.

³²¹ BODA 2018c: 17–21.

közösség érdekében való gyakorlása.³²² A kora újkorban a becsületet a szigorú engedelmisséggel végrehajtott tettek eredményezték. Ezeken belül a becsületnek volt eszközértékkel rendelkező formája, amelyben a becsület (hírnév) az ellenség és a saját katonák megfélemlítésének (és utóbbi esetben vezetésének) eszköze volt. Volt azonban önértékkel rendelkező formája is, amely esetében a viselkedést a katonai közösség, azaz a többi katona és a katonai vezetők megbecsülték. A becsületnek ezt az utóbbi formáját erkölcsi becsületnek nevezzük. A hűség a kora újkorban az állam vagy a haza szervezete és területe felé mutatott ragaszkodást jelentette.

A 19. században a becsület és a hűség erényét tekintve az olyan jelentősebb nyugat-európai katonai szerzők, mint Von Clausewitz és Ardant du Picq (1821–1870) munkáiban csak az erények korábbi formáira találunk direkt hivatkozást. Von Clausewitz szerint a sokat próbált és győzelemre törő hadseregnek van harci erénye, amely „a pusztító tűzben is megőrzi szokott rendjét [...] és amelyet e kötelességére és erényére egyetlen gondolat: fegyverének becsülete emlékeztet”.³²³ Ez a becsület a szigorúan engedelmeskedő hadsereg erkölcsi becsülete. Du Picq még visszább ment az időben. Becsületből való cselekvésnek ugyanis az olyan korábbi tettekhez való ragaszkodást és a tettek megismétlését hívja, mint amilyenek „az elégséges indok nélkül indított hadjáratok”, amelyek értelmetlenek, de „becsületből” mégis végre kell hajtani azokat. A becsületnek ezt a formáját mint idejétmúlt, „nevetséges és hangzatos frázist” Du Picq elvetette.³²⁴

Ezeknek a szerzőknek a hadseregről alkotott képe alapján azonban körvonalazható a becsület és a hűség új típusa is. Von Clausewitz szerint a háború nem csupán az államokat irányító királyok ügye, hanem az állami politika folytatása más eszközökkel. A politikába azonban beletartozik a külpolitika és a belpolitika is. A belpolitika jelentőségének hangsúlyozását látjuk Von Clausewitz „csodás hármasságról” alkotott elképzelésében. Eszerint a háborúban nem csupán a (kül)politika irányítói (az „államvezetés”) és a katonák („a hadvezér és a haderő”) kapnak szerepet, hanem egy belpolitikai elem, „a hadat viselő nép” is: a „háborút kiváltó szenvedélyeknek már ott kell izzania a nép lelkében”.³²⁵ Du Picq szerint a tömeghadseregnek ahhoz, hogy erős legyen, racionálisan szervezettnek kell lennie és társadalmi intézménnyé kell válnia. A szervezettség

³²² BODA 2019: 35–39.

³²³ VON CLAUSEWITZ 1961: 201.

³²⁴ ARDANT DU PICQ (1921): *Battle Studies*. New York: The Macmillan Company. 223–224.

³²⁵ VON CLAUSEWITZ 1961: 58.

biztosítja a katonák együttműködését és bajtársiasságát, azaz egymás felé mutatott hűségét. A társadalmi intézményként működő hadsereg fő szervezőereje a hadsereg csapatszellem, *l'esprit de corps*-ja. Ennek a társadalomban is megtalálható nemzeti érzés az alapja.³²⁶

Von Clausewitz és Du Picq elképzeléseinek az az alapmotívuma, hogy a háború az egész nemzeti társadalom ügye. A katonák tetteinek értéke és hűsége ez alapján az egész nemzeti társadalom vonatkozásában értelmezhető. A becsületet eredményező megbecsültség a nemzeti társadalomért harcoló katonának jár. Ugyanez a katona, ragaszkodva a megbecsültséghez és a nemzeti társadalomhoz, hűséget mutat nem csupán az állam és a haza (szervezete és területe) felé, hanem a nemzeti társadalom felé is. A becsületnek és a hűségnek ez a formája a közösségi becsület és a közösséghez való hűség.³²⁷

A katonai vezetői erény: a gondoskodás

A katonai vezetői erény a karizma, amelyben kiemelt szerepet kap a döntéshozatal és a határozottság az alárendelt katonák vezetésében, a katonai feladatvégrehajtásra jellemző kiszámíthatatlan körülmények között.³²⁸ A kora újkori vezetői erény a szervezés erénye (szervezőképesség), amely által a katonai vezető éppúgy képes megszervezni a rá bízott katonák ellátását, menetét, mint a csatában és a hadjáratban kívánt manővereiket. A vezető a szervezéssel képes csökkenteni a kiszámíthatatlanságot.³²⁹

A 19. században a hadsereg nemzeti integrációjával a vezetői erény a gondoskodás erényévé vált. A korszak kiemelkedő hadtudósa, Helmuth von Moltke (1800–1891) szerint: „tisztjeink élete fáradtsággal, nélkülözéssel és önmegtadással teli élet, amely fizetségét csak saját öntudatában találja meg. A katonához fűződő kapcsolatuk viszont olyan szép, hogy soha nem mondanánk le róla az altiszti kar javára. A századparancsnok valóban atyja a legénységnek. Minden egyes embere helyzetét pontosan ismeri, ügyel erkölcsi fejlődésére,

³²⁶ DU PICQ 1921: 224–225.

³²⁷ BODA 2018c: 24–26.; BODA 2019: 43–44.

³²⁸ BODA Mihály (2016b): Bátorág és távolság. *Hadtudomány*, 26(különszám), 44–58. Itt: 53–54.

³²⁹ BODA 2021a: 129–150.

vezeti a katonai kiképzést, felügyel anyagi ellátására és minden módon gondoskodik róla.”³³⁰

Ennek értelmében a hadsereg egység, olyan, mint egy nagy család,³³¹ amelyben a katonai vezetők az „atyák”, a beosztott katonák pedig a „fiúk”. A katonai vezetői erény jelen típusa is erre a „családi” viszonyra épül, amelyben a katonai vezető a szó szorosabb értelmében vezeti beosztottjait, nem csupán a csatában, hanem a békében is.

A kérdéses viszony alapja az összeccsiszolódás a hosszabb együtt eltöltött idő során, a hadsereg és az egység közös értékrendjének égisze alatt, amelynek az érvényre juttatásában a katonai vezetőnek nagyobb tapasztalata van, mint a beosztott katonának. A tisztnek ezért a békében ügyelnie kell a beosztott katona erkölcsi fejlődésére, vezetnie kell kiképzését, felügyelnie kell anyagi ellátását, és minden módon gondoskodnia kell róla. A tiszt gondoskodó vezetése a beosztott katonákban bizalmat ébreszt. A bizalom kialakulásával a beosztott katonák elfogadják vezetőjüként a tisztet, és követik. A vezetői gondoskodás a beosztott katona hadseregbéli és potenciális háborúbéli tevékenységének elvárt keretei között értelmezendő. Nem a katona személyes érdekeinek kielégítése vagy „hangulatjavítása” a fő cél, hanem az, hogy jó, a háborúban hatékonyan harcoló katonává váljon.

Moltke szerint azonban a gondoskodás nem jelent mindent ellenőrző felügyeletet is egyszerre. A kiszámíthatatlanság és a helyzet gyors változása miatt ugyanis sokszor nincs idő arra, hogy a beosztott és előretolt helyzetben lévő katona jelentést tegyen, és megvárja a katonai vezető parancsát. „Ahol az alsó vezetők parancsokra várnak, sohasem fogják a kedvező körülményeket kihasználni. Csak ha valamennyi szintű parancsnokot önálló cselekvésre teszünk képessé és erre szoktatunk, nyerjük el a lehetőségét annak, hogy nagy tömegeket adott esetben könnyedén mozgassunk.”³³² A békeidőbeni gondoskodásnak így azt a célt is szolgálnia kell, hogy az alárendeltek képesek legyenek a felmerülő problémák önálló megoldására. Ebben a hadtudomány alaptételei és általános szempontjai nyújtanak számukra alapot.

³³⁰ Helmuth VON MOLTKE (1985): Hadtudományi írások (Részletek). In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi. 331–384. Itt: 365–366.

³³¹ Vö. Ted WETHUSING (2003): A Beguiling Military Virtue. *Journal Of Military Ethics*, 2(3), 195–212. Itt: 206–207.

³³² VON MOLTKE 1985: 364.

A fegyelmezetség: a szocializáció

A fegyelmezetség a parancsoknak való engedelmeskedés erénye a katonai feladat-végrehajtásra jellemző kiszámíthatatlan körülmények között.³³³ A fegyelmezetség kora újkori típusa a szigorú engedelmesség volt, amely a kapott parancs szigorú – szó szerinti – végrehajtásában állt.

A 19. században a fegyelmezetség új formája került előtérbe, a szocializáción alapuló fegyelmezetség. Moltke szerint a: „fegyelmet [...] nem lehet begyakoroltatni: élménnyé kell válnia. [...] Távolról sem a büntetés az egyetlen eszköz, amivel a fegyelmet fenntarthatjuk. Ehhez odatartozik a katona egész nevelése [...] Az a nevelés, amit a katona az iskola elvégzése után kap, fontosabb mint amit ott tanult, azaz a rendszeretet, pontosság, tisztaság, engedelmeség, hűség, röviden a fegyelemhez való szoktatás.”³³⁴

A katonai szocializáció eredményeképpen fegyelmeztévé váló katonák számára a fegyelmezetség sokkal magától értetődőbb viszonyulás a parancsokhoz és a szabályzathoz, mint a kizárólag esküvel fogadott szigorú engedelmesség. Ennek az az oka, hogy a szocializáció során a katonákban olyan képességek és erények alakulnak ki, illetve a katonák olyan értékeket ismernek meg és tesznek magukévá, amelyek a szocializációval együtt járó belsővé válással (interiorizálódással) támogatják fegyelmezetségüket. Az alapvető különbség a szocializáción alapuló és a szigorú engedelmeskedésen alapuló fegyelmezetség között a belsővé válásban (interiorizációban), illetve annak hiányában keresendő.

A szocializáció jelen esetben fontos mozzanata abban áll, hogy annak során a katonák olyan értékeket sajátítanak el, amelyeket közösen tisztelnek közvetlen társaikkal és/vagy a nagyobb alakulatok tagjaival és tisztjeikkel. A közös értékek szoros közösséget hoznak létre a szocializációt megelőzően egymáshoz csak lazán kapcsolódó emberekből, és ezzel biztosítják a köteléket közöttük. A tisztekkel közös értékek elsajátítása azzal jár, hogy a beosztott katonák megbíznak vezetőjükben, és ezért fegyelmezetten hajtják végre az utasításokat.³³⁵ A fegyelmezetség ebben az esetben azt jelenti, hogy a katona bízik abban, hogy a katonai vezető megfelelő utasítást ad ki, azaz biztonságban érzi magát a parancsnok vezetése alatt, vagy optimista – azaz pozitív érzelmi alapállása

³³³ BODA 2021a: 151–180.

³³⁴ VON MOLTKE 1985: 366–367.

³³⁵ Vö. VON MOLTKE 1985: 365.; DU PICQ 1921: 115.

(attitűdje) van – azt illetően, hogy a katonai vezető utasítása a beosztottat illetően jó szándékon, a helyzetet illetően pedig hozzáértésen alapszik.³³⁶

A katonai erények Magyarországon

Bátorság: az istenfélelem szerepe

Nyugat-Európával szemben Magyarországon nem kapott kiemelkedő figyelmet a hazaszereteten alapuló bátorság, bár nem volt ismeretlen. Kossa Béla főhadnagy *Az erkölcsi erélyről* című írásában úgy fogalmazott, hogy: „az oly sereg, melynek erkölcsi erélye [...] *csak* magasztos eszmék iránti lelkesedésen alapszik, az a sereg a nélkülözések és veszély közepette illúzióvesztetten csakhamar és könnyedén szétesik”.³³⁷ Kossa megállapítását érthetjük úgy, hogy a magasztos eszmékre (például a haza és a hazaszeretet eszméjére) alapozott bátorság is fontos, azonban önmagában nem elegendő, hanem szükség van másra is.

Ezt a másik dolgot Habrovsky Sándor ezredes *A tisztnek a katonai szellem ápolására való befolyásáról* című munkájában az istenfélelemben jelölte meg: „az istenfélés a katona további erkölcsi nevelésére a legterjedelmesebb alapot képezi. [...] a mindenható istent ismeri és ájtatos alázattal és tiszteletteljes félelemmel hajol meg ama lény előtt, melyet fel nem foghat, de melynek – akaratától tudja hogy életsorsa függ. Ezen egy felsőbb, megfoghatatlan és láthatatlan akaratnak hódoló alárendeltség forrása a sereget éltető folyamnak, a katonai engedelmességnak. A hit elvei az embert feladatainak teljesítésére ösztönzik, az élet viszontagságai között támogatják, bátorságát felélénkítik, a veszélyben megnyugtatják.”³³⁸

Habrovsky természetesen nem szentháborús ideológiát propagált, hanem arra a legmagasabb értékre (Isten) hívta fel a figyelmet, amely megelőzi és rangot is ad a haza és az uralkodó³³⁹ értékének. Ennek az érzelmi alapon álló

³³⁶ Vö. BALÁZS Zoltán (2003): *A politikai közösség*. Budapest: Osiris. 64–65.; Lawrence C. BECKER (1996): Trust as Noncognitive Security and Motives. *Ethics*, 107(1), 43–61. Itt: 46.

³³⁷ KOSSA Béla (1899): Az erkölcsi erélyről. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 26(5), 544–561. Itt: 557.

³³⁸ HABROVSKY Sándor (1877): A tisztnek a katonai szellem ápolására való befolyásáról. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 4(2–3), 144–150., 233–240. Itt: 146.

³³⁹ Vö. A Szent Szövetség okmánya 1815. szept. 26. (1921). In HORVÁTH Jenő (szerk.): *Nemzetközi szerződések. Második rész (Anglia és a Szent Szövetség 1815–1848)*. Budapest: Magyar Külügyi Társaság. 53–55.

tisztelete – az istenfélelem – az, ami a katonában elnyomhatja a veszélyes helyzet okozta félelem érzését.

A becsület és a hűség: a társadalom szerepe

A szigorúan engedelmeskedő katonák megbecsülésének tovább élő jelentősége mellett a 19. századi Magyarországon is fontossá vált a tágabb közösség megbecsülése, illetve az ebbe az irányba mutatott hűség. Habrovszky a következőképpen vélekedett erről:

„Sohase feledjük, hogy mi tisztak az engedelmesség zászlói vagyunk, és hogy az engedelmességgel becsületünket, nemkülönben a seregét és az államát emeljük.”³⁴⁰

„A fiatal katonának magaviselete annál nagyobb biztonságot nyer, minél jobban halad elő kiképzése, és némi serkentés mellett végre nyilvánuland nála az önbecsülés is [...]

[...] folytatólagos iparkodás neki az előjárók részéről, tiszteletet, bajtársai részéről pedig tekintélyt szerzend és biztosítand, és hogy ebben becsületét kell keresnie; – hogy a katona, kinek minden perczen készen kell lennie arra, hogy vérét és életét királya és hazája jóllétéért feláldozza a nélkül, hogy ezért jutalmat vagy kitüntetést várna, az államban minden állás között az elsőt foglalja el, s hogy királya és hadura által, ki hasonlóképen egyenruhát visel, kitüntettetik s polgártársai által tiszteltetik. [...]

Ha az egyes katonában a becsület- és kötelességérzet felébredt, akkor azt a tiszt a közbecsületre, a »közszellemre« vigye át [...] A közszellem által minden egyes, a maga becsületét az egésznek becsületében leli.”³⁴¹

„A közszellem azon közös törekvésben áll, hogy az egésznek javát fenntartani és előmozdítani igyekezzünk, és a [...] közszellem soha sem becsli túl magát és másoknak kitűnősége által serkentetik. [...] A kölcsönös tiszteletből, a közös egyenlő kötelességekből és egyenlő törekvésből származik a sereg tagjainak ama fegyvertársi barátságos érzülete, melyet szűk körben bajtársiasságnak szoktunk nevezni.”³⁴²

³⁴⁰ HABROVSZKY 1877: 235.

³⁴¹ HABROVSZKY 1877: 236.

³⁴² HABROVSZKY 1877: 237.

„Azonban valamennyi a fenttebbi elemzésben említett katonai erénynek csak a királyunk és a hazánk iránti szeretet és hűség adja meg a szent pecsétet.”³⁴³

Habrovsky elképzelései részben megegyeznek a nyugat-európai elképzelésekkel. Az ő számára is fontos maradt a szigorúan engedelmeskedve szerzett becsület, és mellette megjelent az egyes katonák közötti hűséget meghatározó bajtársiasság, illetve a hadsereghez való hűséget megalapozó közszellem (csapatszellem) is. A közszellem szervezte hadsereg az állam („társadalom” értelemben) legfontosabb része, így a katonák nem csupán a hadsereg többi tagjának megbecsülését érdemlik ki, hanem az állam („társadalom”) minden tagját is. Cserébe a katonáknak a hűség erénye által akár az életüket is fel kell áldozniuk a királyért és az államért („társadalomért”).

A hadsereg társadalmi beágyazottságát így Magyarországon is megtaláljuk. Ez azonban a dualista – nem egy nemzetre alapozó – állam felépítésének köszönhetően nem járt együtt a nép szenvedélyes támogatásával vagy a nemzeti érzés hangsúlyozásával. A beágyazottság csupán az uralkodó vezette dualista államba („társadalomba”) való intézményi beilleszkedést jelentette.

A vezetői erény: a gondoskodás

Magyarországon a 19. században az uralkodó katonai vezetési stílus a gondoskodásra alapozott vezetés volt. A vezetési stílus egyik fontos propagálója Asbóth Lajos ezredes (1803–1882) volt, aki *A hadvezér és a hadtudomány alapelvei az újabbkori hadjáratok történetével felvilágosítva* (1863) című munkájában fogalmazta meg idevonatkozó nézeteit.

Asbóth szerint a katonai célok kivitelezésének legfontosabb eszköze a hadsereg, amelynek anyagi és szellemi erejét is fejleszteni kell. Az anyagi erőknél (fegyvereknél) a szellemi erők fontosabbak: a hadsereget szabályozó fegyelem és a hadsereg egységét biztosító akarat.³⁴⁴ Az egységet biztosító akarat a katonai vezető saját akarata, amelyet a hadsereget alkotó katonáknak önszántukból kell elfogadniuk azon az alapon, hogy elismerik a vezető „szellemi tehetségeit”. Ennek az elismerésnek a ténye jelzi, hogy a vezető kiérdemli a sereg „szeretetét, hű ragaszkodását s tiszteletét [...] hogy minden alárendeltje benne nem csak

³⁴³ HABROVSKY 1877: 240.

³⁴⁴ ASBÓTH Lajos (1863): *A hadvezér és a hadtudomány alapelvei az újabbkori hadjáratok történetével felvilágosítva*. Pest: Heckenast Gusztáv. 2.

a szigorú parancsnokot, de a gondos atyát is tiszteli”.³⁴⁵ Az elismerés azt is jelzi, hogy a katonai vezető képes biztosítani a belé vetett bizalmat, amely a „számtalan és soknemű eshetőségek, váratlan körülmények s előre ki nem számítható tényezők mellett” is fennmarad.³⁴⁶

Az 1870-es és ’80-as években a *Ludovika Akadémia Közlönyének* az oldalain a témában állást foglaltó szerzők pontosították és kidolgozták Asbóth álláspontját. 1877-ben a már korábban is idézett Habrovszky úgy írt, hogy a „tiszt a katona irányában – kötelességszerű gondoskodás mellett – komoly, tetszést nem hajhászó részvétet nyilvánítson”.³⁴⁷ 1878 második felében az „egy tiszt” néven író szerző négy részből álló tanulmány sorozatot tett közzé *A tiszt szolgálati és társadalmi állása feletti élettani elmélkedések* (I–IV.) címmel. A szerző hangsúlyozta, hogy a hadsereg egységét biztosító tényezőnek közvetlenül nem a katonai vezető akaratának, hanem a közszellemnek és a bajtársiasságnak kell lennie. A közszellem hordozója (a hadsereg „lelke”) a katonai vezető és a tisztikar, amelynek élén „a haza első harczosa”-iként az uralkodó család tagjai állnak. A tanulmány sorozat szerzője szerint a közszellem által vezetett tisztek a természetes családi kapcsolatokhoz hasonló szellemi rokonságban, speciális családi kapcsolatban állnak egymással.³⁴⁸

A szerző továbbá úgy vélekedett, hogy a közszellemet a tiszteknek az alárendeltekben ápolniuk kell, mégpedig a kimondott elvárásokon túl a magánéletben nyújtott példával is. A tiszt élete ugyanis, akár a nyilvános, akár a magánélete, példaként szolgál mások, így a civil társadalom számára is, de főként a beosztott katonák számára.³⁴⁹

Ezzel összhangban egy 1880-as anonim tanulmány szerzője szerint: „A tiszt feladata a hadsorbba lépő honpolgárait jó indulattal fogadni és a közös dicső cél felé vezetni, őket valódi honvédökké nevelni, bennök a hazaszeretetet élesíteni és fenntartani, és oda igyekezni, miszerint ők képesek legyenek és akarják is kötelességüket a golyózáporban és a veszélyek közepette is bátorsággal

³⁴⁵ ASBÓTH 1863: 9.

³⁴⁶ ASBÓTH 1863: 8.

³⁴⁷ HABROVSZKY 1877: 235.

³⁴⁸ Egy tiszt (1878b): A tiszt szolgálati és társadalmi állása feletti élettani elmélkedések II. *Ludovica Academia Közönye*, 6(10), 709–717. Itt: 713–717.; Egy tiszt (1878c): A tiszt szolgálati és társadalmi állása feletti élettani elmélkedések IV. *Ludovica Academia Közönye*, 6(12), 862–874. Itt: 867–873.

³⁴⁹ Egy tiszt (1878a): A tiszt szolgálati és társadalmi állása feletti élettani elmélkedések I. *Ludovica Academia Közönye*, 6(9), 637–650. Itt: 640.; Egy tiszt 1878b: 710.

és áldozatkészséggel teljesíteni.”³⁵⁰ A tiszteknek az ilyen szakmailag hatékony, jó szándékú és gondoskodó bánásmódja nem azonnal, ám egy idő elteltével biztosan kialakítja a beosztott katonákban a tiszttel szembeni bizalmat, amely által a katona optimista lehet a tiszt szakmai hozzáértése és jó szándéka felől.³⁵¹

A közszellem tartalmát a korszakra jellemző katonai erények és erkölcsi értékek adták, ezek a bajtársiasság által mentek át a tisztek és a katonák közötti viszonyba. „A tisztikart egy egységes erkölcsi testületté összefűző kötelék idézi elő ama szellemi rokonságot, mely a bajtársiasság fogalma által nyer valódi kifejezést és mely a tisztekre egymás között különös és viszonyos köteleességeket ró.”³⁵² A bajtársiasság így nem csupán egy alegység integrációját biztosító érték, hanem a hadsereg nagyobb egységeinek az integrációját biztosító közszellem gyakorlati megvalósulása a tisztek és a katonák között.

A gondoskodás mellett az önállóság biztosítására is találunk példát a korszak magyar hadtudományi írásaiban. Kiss Károly ezredes (1793–1866) a 19. század 30–40-es éveinek fordulóján a *Hadi alapszabályok gyűjteménye* és a *Hadtudományi Aphorismák* (1839) című írásában foglalkozott a katonai vezetés önállóságának kérdésével. Kiss szerint a katonai vezető feladata az „egynéhány kevés változatlan elveken”³⁵³ nyugvó stratégiai és taktikai szabályok ismerete, mert csak ezeknek az alkalmazásával győzheti le az „ellenséges fegyver szerencséjét”.³⁵⁴ Emellett azonban az is, hogy „semmi kedvező pillanatot hasznávetlen nem hágy, az esetek’ minden változását nyugodtan, és saját tehetségében meggyőződéséből eredő, a’ legcélrányosabbat mindig megválasztani tudó, és azt végrehajtani is értő bátorsággal, lelki nyugalommal bevárja”.³⁵⁵ Ez a kettős feladat Kiss elképzelésében a stratégia és a taktika közötti különbségen, illetve a kettő közötti összefüggésen alapul. Kiss szerint ugyanis minden hadi tevékenység két részre oszlik, a hadi tevékenység céljára és a cél gyakorlati megvalósítására, azaz a stratégiára és a taktikára.³⁵⁶

A kettős feladatellátáshoz fontos, hogy a katonai vezető „személyében minél inkább egyesüljenek az akarati és végrehajtási elvek. Minél többet lát ő a saját

³⁵⁰ A tiszt (1880). *Ludovica Academia Közlönye*, 8(10), 471–482. Itt: 480.

³⁵¹ PETZRIK István (1908): Parancsnok. *Magyar Katonai Közlöny*, 1, 1309–1316. Itt: 1312–1313.

³⁵² Egy tiszt 1878b: 710.

³⁵³ Kiss Károly (1839): Hadi alapszabályok gyűjteménye. *Tudományos Gyűjtemény*, 23, 33–44., 80–91. Itt: 33.

³⁵⁴ Kiss 1839: 37.

³⁵⁵ Kiss 1839: 83–84.

³⁵⁶ Kiss 1839: 31.

szemeivel, tesz a saját erejével; minél inkább ura ő hadseregének, függetlenül jutalmaz, és büntet, annál magasabb fokon áll serege fölötti hatalma, annál nagyobb sikerű következményekre tarthat ő számot.”³⁵⁷ Ennek természetesen az az egyik feltevése, hogy a katonai vezetőnek szabadnak és függetlennek kell lennie. A szabadságot és az önállóságot Kiss kétféleképpen is értelmezte. Az ellenségtől és az ellenség parancsnokának szándékaitól való szabadságként, illetve a hadszíntéren jelen nem lévő saját politikai és katonai vezetők parancsaitól való szabadságként.

Az ellenséggel szembeni szabadság a „stratégiai szabadság”, amelynek az elve abban áll, hogy „heveességtől elne hagyjuk magunkat ragadtatni, és tegyük mindig az ellenkezőjét annak, mire bennünket az ellenség kényszeríteni látszik”.³⁵⁸ Ez az elv a hadviselés egyszerű és „változtathatatlan” elvének tűnik,³⁵⁹ azonban tagadása és ellentétének elfogadása nem példa nélkül való. A 17. században Raimondo Montecuccoli (1609–1680) úgy vélekedett a kérdésben, hogy a hadviselés általános szabálya az, hogy „az ellenség harcrendje elleni legjobb ellenszer szándékosan azt tenni, amit az ellenség eltervezett. Mivel bárki alkalmazkodik is a szükségeshez, szándékosan és így rendezetten alávétve magát, azt a saját előnyére, és az ellenség hátrányára teszi.”³⁶⁰

A saját politikai vezetőkkel és katonai felettesekkel szembeni szabadság a katonai vezető függetlensége,³⁶¹ amelynek keretében a katonai vezető a háború természetét és a körülményeket ismerve³⁶² a helyszínen szabadon eldöntheti, hogy milyen cselekvést tart hasznosnak az „egész javára”.

Alárendeltjei tekintetében a katonai vezetőnek Kiss szerint főszabály szerint a számukra jelentőséggel rendelkező részleteket kell csak elárulnia a háború folytatásáról,³⁶³ azonban kivételesen előfordulhat, hogy „az alsóbb hadvezér is magára hagyatva ideiglen függetlenné lesz”. Ezekben az esetekben a beosztott katonai vezetőkkel nem szabad „mint gépekkel bánni”, hanem célokat kell

³⁵⁷ Kiss 1839: 87.

³⁵⁸ Kiss 1839: 36.

³⁵⁹ Vegetius például hasonló véleményen van: „Önmagunk ellenségévé válunk ugyanis, ha követjük őt abban, ami a saját érdekében tett [...]” Vegetius (1963): *A hadtudomány foglalata*. In HAHN István (szerk.): *A hadtudomány ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi. 751–866. Itt: 836.

³⁶⁰ Raimondo MONTECUCCOLI (1975): Concerning Battle. In Thomas M. BARKER: *The Military Intellectual and Battle*. Albany: State University of New York Press. 73–173. Itt: 123.

³⁶¹ Kiss 1839: 41.

³⁶² Kiss 1839: 82.

³⁶³ Kiss 1839: 41.

meghatározni számukra, és parancs helyett a katonai fővezéri szándékot kell tudomásukra hozni.³⁶⁴

A fegyelmezettség: a szocializáció

A 19. századi magyar hadtudományban megtaláljuk a szigorú engedelmességen és a szocializáción alapuló fegyelmezettséget is. A két fegyelmezettség típus hívei között a 19. század második felében még vita is kibontakozott.

Mészáros Lázár altábornagy (1796–1858) 1823-ban a katonai kötelességekről szóló, kérdés-felelet formájában megfogalmazott könyvet állított össze százada altisztjei és közhuszárai számára. Ebben a következőképpen fogalmaz: „Miként tartozik fogadni az alattvaló főbbvalójának parancsát? Az alattvaló szentnek tartson minden parancsot, attól semmi szín, kifogás alatt ne távozzék, s különösen legkisebb ellenmondást se merészeljen!”³⁶⁵ A század végén Wasmer Gusztáv százados a *Huszár kötelesség* (1895) című munkájában szintén kérdés-felelet formájában foglalta össze a huszárok kötelességeit. A függelem, fegyelem és fegyelmezettség témakörhöz érve a következőképpen fogalmaz (K = kérdés; F = felelet): „K. Miben áll a függelem? F. Föltétlen engedelmesség melylyel minden katona elöljárójának tartozik. K. Hogy érti ezt? F. Ha egy parancsot kapok úgy azt rögtön és lehető legjobban teljesítem.”³⁶⁶ Az idézetek azt mutatják, hogy a 19. században fegyelmezettségen értettek szigorú engedelmességet is. A szigorú engedelmesség fontosságát jelzi a meghatározások tartalma, illetve az is, hogy maguk a megfogalmazások is a szigorú engedelmességet megalapozó katonai szabályzatokba illeszkedtek bele.

Az 1870-es évektől azonban, az oktatás és a nevelés társadalmi felértékelődésével párhuzamosan megjelent a katonai szocializáció révén kialakított fegyelmezettség igénye is. Schnetzer Ferenc vezérkari százados a következőképpen vezette le ezt az igényt a harcéljárás megváltozásából:

„A csata okozta nyomasztó lelki állapotokat csupán a benső erő győzheti le [...] Ezen erő a hadseregeket összeforrasztó fegyelem.

³⁶⁴ Kiss 1839: 89.

³⁶⁵ Mészáros Lázár (1986): *Huszárok kézikönyve (részletek)*. In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás a magyar hadügy írásából*. Budapest: Zrínyi. 459–485. Itt: 461.

³⁶⁶ Wasmer Gusztáv (1895): *Huszár kötelesség*. H.M. Vásárhely: A „Hungária” könyvnyomdá nyomása. 10.

Ezen fegyelmet a régiebb időkben a merev formák közötti vak engedelmes-ségre alapították. [...]

A vonal- és oszlopharcászat ezen időszakában a gyakorlótéri kiképzés egyértelmű volt a harc végrehajtásával. A harczra képzés tehát igen egyszerű volt. [...]

A szigorú büntetésekkel egybekapcsolt idomítás biztosította a csapattesteken belül a tevékenység egyidejűségét és egyformaságát [...] A testi cselekvéseknek általa követelt s meg is valósított egyöntetűsége révén kitörölte az egyes harcos lelkéből az egyéniség öntudatát, mert az egyeseknek amiként testükkel úgy lelkükkel is bele kellett olvadniuk s eltűnniök a zárt tömegben [...]

A modern gyalogsági harc vívőjévé a rajvonal lett, melynek sajátosságai arra kényszerítették, hogy egész új jelenségeket vegyünk figyelembe [...]

[...] Ezen új általános eszköz a nevelés. A katona lelki tulajdonságainak felébresztése és fejlesztése által a nevelés megteremti azon benső fegyelmet, mely az egyes embert túlségítette a gyengeség azon pillanatain, melyekben a parancsnok akarásával reá közvetlen befolyást nem gyakorolhat.”³⁶⁷

A szövegből leginkább a nevelés és az idomítás szembeállítását érdemes kiemelni.

A korszak más hadtudományi gondolkodói a katonai nevelést minden további nélkül azonosították az „idomítással”. Például Újhegyi Béla csendőr százados úgy fogalmazott, hogy: „míg az ujonczok oktatása, a külön szabályok által irányított módszer alkalmazása mellett, a különféle szabályzatok elméleti és gyakorlati betanítása által eszközöltetik, a katonai nevelés, mely az illetők szellemi valójának kellő átidoításával foglalkozik”.³⁶⁸ Bár Újhegyi külön nem hangsúlyozta, azonban feltételezhetjük, hogy az általa elképzelt katonai oktatási és nevelési rendszerben az idomítás, legalább részben, a szabályok elméleti és gyakorlati, büntetéssel szankcionált betanításában áll. Ezzel a katonai nevelésre vonatkozó elképzeléssel helyezkedett szembe Schnetzer, amikor felhívva a figyelmet a háború és a hadseregszervezés jellegének megváltozására, az egyéniséget háttérbe szorító idomítás helyett az egyéniséget előtérbe helyező, szó szerint értett nevelést szorgalmazta. Schnetzer a katonai nevelés fontos megkülönböztető jellegzetességeként tartotta számon – másokkal együtt – a katonák erkölcsi

³⁶⁷ SCHNETZER Ferencz (1904): Nevelés, iskolázás, szoktató gyakorlás és idomítás. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 32(3), 358–370. Itt: 359–360.

³⁶⁸ ÚJHEGYI Béla (1879): A fegyelem és a függelem. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 7(5), 381–395. Itt: 392.

nevelését.³⁶⁹ Az erkölcsi nevelés a katonák és a hadsereg szellemiségének kialakítását és fenntartását szolgálta.

A nevelés előtérbe kerülésével fontossá vált a katonai vezető és a beosztott katona közötti viszony tisztázása. Domaniczky István őrnagy szerint, amíg az idomítás a beosztottakból önálló akarattal nem rendelkező és gondolkodni nem képes gépeket, emberautomatákat hoz létre, addig a nevelés arra koncentrál, hogy a beosztott katonák bízzanak a katonai vezetőben, ugyanis ezáltal biztosítható az áldozatkészség a harctéren. Ez a bizalom Domaniczky szerint a beosztottak a katonai vezető hozzáértését és jó szándékát illető optimizmusára, illetve a katonai vezető által a beosztottai felé tanúsított gondoskodásra épül.³⁷⁰

Összességében a gyakorlati képzés szempontjából alkalmazandó fegyelmezettségfogalom a korszakban megosztottnak tekinthető. Az ebben a kérdésben egymással szemben álló szerzők azonban egy dologban egyetértettek: egyaránt úgy vélték, hogy a fegyelmezettséget a hadsereget átítató társadalmi kapcsolatokra kell alapozni. A fegyelmezettség szigorú engedelmességformáját képviselő Újhegyi szerint a katonák esküvel fogadják a parancsoknak és a törvényeknek való engedelmeskedést. Mivel azonban a parancsok a legfőbb hadúrtól, azaz az uralkodótól, a törvények pedig részben az uralkodótól származnak, ezért a katonák végeredményben az uralkodónak tartoznak szigorú engedelmességgel, „mint bármilyen rendi állású állampolgár”.³⁷¹ Végkövetkeztetését tekintve ezzel összhangban áll a katonai szocializációelmélet hívének, Geiszner Károly őrnagynak a véleménye is. Geiszner szerint az erkölcsi nevelés része, hogy a katonák a szolgálatot „magasztos és szép hivatásnak tekintsék, mely kötelességökké teszi a hazának szolgálni és magukat az uralkodó akaratainak alávetni”.³⁷² Ebben az értelmezésben az erkölcsi nevelés eredményeképpen felerősített hazához való hűséggel összefüggésben lehet az uralkodóval fennálló társadalmi kapcsolatokra helyezni a fegyelmezettség hangsúlyát. Így akár a szoktatással kialakított szigorú engedelmesség (a parancsoknak és a törvényeknek), akár az erkölcsi nevelés és a katonai szocializáció által felerősített hazához való hűség alapozza is meg

³⁶⁹ SCHNETZER 1904: 361.; GEISZNER Károly (1876): Katonai elmélekdedések és észrevételek. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 4(4), 323–335. Itt: 331.

³⁷⁰ DOMANICZKY István (1883): Idomítás vagy nevelés. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 11(12), 963–985. Itt: 973., 980.

³⁷¹ ÚJHEGYI 1879: 381–383.

³⁷² GEISZNER 1876: 334.

a fegyelmezettséget, a 19. század végi Magyarországon az uralkodóhoz fűződő közösségi/társadalmi kapcsolatokra való hivatkozást nem lehetett elkerülni.

Összegzés

A 19. században a hadseregek a bürokratikus államok zsoldos hadseregeiből a nemzetállamok (vagy inkább nemzeti birodalmak) állandó tömeghadseregévé váltak. A változás legfontosabb jellemzője Nyugat-Európában a hadsereg társadalmi integrációja, illetve a hadsereg nemzetivé tétele volt. Magyarországra mint az Osztrák–Magyar Monarchia részére – lévén a Monarchia többnemzetiségű politikai entitás volt – ezzel szemben csak a társadalmi integráció volt jellemző, jelentősebb nemzeti felhangok nélkül.

A hadsereg és a társadalom viszonyának megváltozásával együtt változott a katonával szemben támasztott erkölcsi elvárások, erények is. Nyugat-Európában a kora újkorra jellemző mesterséges bátorságot, erkölcsi becsületet, államhoz és hazához való hűséget, szervezésen alapuló vezetést és szigorú engedelmségen alapuló fegyelmezettséget a 19. században felváltotta a hazaszereteten alapuló bátorság, a tágabb közösségi becsület, a társadalom felé mutatott hűség, a gondoskodáson alapuló vezetés és a szocializáción alapuló fegyelmezettség.

A hadsereg integrációjában jelentkező magyar sajátosságok az erények esetében is fennálltak. Így a nemzeti társadalomba való integráció helyett az Istent képviselő uralkodó (aki egyben a legfőbb katona is volt) által vezetett társadalomba való integráció került előtérbe az erények tartalmának meghatározásában. A bátorság tekintetében ezért a hazaszeretetet nem kapott nagy hangsúlyt, hanem helyette inkább az istenfélelem és az előljáró (az uralkodó) tisztelete került a középpontba. A becsület esetében fontos megbecsülés a tágabb közösségből érkezett, amiként a katona hűséggel is a tágabb közösség felé tartozott. A tágabb közösség legfontosabb jellemzője azonban az uralkodó személye volt. A becsület így valójában az uralkodó általi megbecsülésből származhatott, és a hűségnek az uralkodó felé kellett irányulnia. Ebben azonban a katonák a társadalom elé állított mintát alkottak. A vezetői erény és a fegyelmezettség esetében nagyobb egyezés volt a magyar és a nyugati szakírók véleménye között. Mindkét fél-nél a gondoskodás volt a vezetői erény (amely megengedi az önálló feladatvégrehajtást is), illetve a szocializációra épülő engedelmség a fegyelmezettség új formája. Mivel azonban mind a gondoskodás, mind a szocializáció és az azzal

kialakított bizalom esetében központi szerepe volt a társadalmi értékrendszernek, így ezek az erények is inkább az uralkodót helyezték a középpontba. Összességében az mondható, hogy az Isten-király-haza dualista katonai szentháromság (amely a társadalom felől nézve „szentnégyességgé”, azaz „Isten-király-haza-hadsereg”-gé bővült) alapjaiban határozta meg a korszak katonai erényeinek tartalmát, és megkülönböztette azokat a nyugat-európai erényektől.

Vákát

A katonai erények a két világháború között

A katonai erények 19–20. század közötti változásának két különösen fontos oka volt: az első világháborús hadművészetben és a háború utáni hadtudományi gondolkodásban beállott változás, illetve a nacionalizmus társadalmi-politikai ideológiája természetében bekövetkező módosulás.

Az első világháború számos olyan új hadművészeti kérdést vetett fel, amelynek az elméleti kidolgozása csak a két világháború közötti időszakban történt meg. Ilyen kérdések voltak: az összefüggő védelem rövid idő alatt való áttörése; a motorizált páncélos járművek és a repülők hatékony felhasználása; az új harcászati megoldások; a harcászati és hadászati tervezési szint közötti hadművelleti szint; illetve a háború és a háterszág (társadalom) viszonya.³⁷³

Ezeknek a kérdéseknek a felmerülése azzal függött össze, hogy a németek 1860-as és '70-es években elért hadászati sikerei követendő példát állítottak az európai államok számára a hadviselésből. Az elképzelés és a gyakorlat szerint a nagy létszámú és gazdagon felfegyverzett hadseregeket az állam vasúti szállítással vonultatta fel az ellenséggel szemben kialakított több száz kilométeres arcvonalon, és egymással párhuzamosan indította meg velük a támadást.³⁷⁴ Azért, hogy az átkarolást lehetetlenné tegyék, a hosszú arcvonalakat tovább nyújtották és megerősítették. Ezeknek a vonalaknak az áttörésére a hagyományos módszerekkel nem volt lehetőség, hanem új technikai, hadművészeti és társadalomszervezési-politikai eszközöket kellett keresni. Az új eszközök voltak a motorizált harcjárművek és a repülők,³⁷⁵ a roham-, raj- és hullámharcászat,³⁷⁶ a hadművelleti tervezés (a harcászati és hadászati tervezés

³⁷³ SZABÓ László (1976): Katonai elméletek és nézetek a két világháború között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23(1), 96–111. Itt: 96–97., 104.

³⁷⁴ TÖMÖSY Jenő (1936): A vezér szuggesztív hatása a hadseregre. *Magyar Katonai Szemle*, 6(9), 1–15. Itt: 9.

³⁷⁵ John Frederick Charles FULLER (1985): A gépesített háború. In KOCIS Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi. 449–520.; Giulio DOUHET (1985): A légi uralomról. In KOCIS Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi. 577–628.; MAYER-CSEJKOVITS Károly (1928): A jövő háborúja. *Magyar Katonai Közlöny*, 16(1), 58–72. Itt: 62–65.

³⁷⁶ KLOSKA Tamás (2015): Rohamharcászat az első világháborúban. *Hadtudományi Szemle*, 8(4), 46–83.; LEÖCHEY Kálmán (1920): A hullámharcászat. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(5), 345–349.; MAYER-CSEJKOVITS 1928: 67–72.

mellett),³⁷⁷ illetve a társadalom összes erőforrásának mozgósítását lehetővé tevő totálháború-koncepció.³⁷⁸ Ez utóbbi fogalom már a nacionalizmus jellegének megváltozásával is összefüggött.

A nacionalizmus a kereszténységet felváltó társadalmi-politikai ideológia, amely a (nemzeti) közösséghez tartozást és annak élményét, illetve az önfeláldozás indokát és hajlamát kínálja az embereknek.³⁷⁹ A 19–20. század során a nacionalizmus több formában jelent meg,³⁸⁰ amely formák többek között abban különböztek egymástól, hogy a közösséghez való tartozás mellett mennyire követelték meg az önfeláldozást a nemzeti közösségért, illetve hogy mennyire hangsúlyozták bizonyos csoportok kizárását a nemzeti közösségből.

A nacionalizmus a francia forradalom és a 19. század szülötteként először liberális formában vált népszerűvé. A liberális nacionalizmus kiállt az egy nemzetben egyesített emberi egyének jogaiért, többek között a közösségi önkormányzás jogáért is. Ezzel nem csupán az egyének jogait védte, hanem a közösségek jogait is, amelyek keretei között az egyének kormányozhatják magukat.³⁸¹ A nacionalizmusnak ez a formája jellemezte a 19. század forradalmait, szabadságharcait és nemzetegyesítési kísérleteit.

A francia forradalom alatt a liberális nacionalizmus mellett nagyon gyorsan – a jakobinusokkal – megmutatkozott a nacionalizmus radikálisabb oldala is. Ebben nem (csupán) az egyének emberi jogait hangsúlyozták, hanem az egyéneknek a nemzet felé fennálló kötelességeit is. A radikális nacionalizmusban a nacionalizmus egyféle világi vallásként mutatkozott meg, amelyben a legnagyobb tisztelet nem Istent, hanem a nemzetet illeti meg. A francia forradalmat követően a nacionalizmus fejlődése a konzervatív nacionalizmus közvetítésével

³⁷⁷ Mihail Nyikolajevics TUHACSEVSZKIJ (1969): A háború új kérdése. In *Szemelvények a szovjet katonai teoretikusok és katonai írók műveiből (1917–1940)*. Budapest: ZMKA Hadművészet Története Tanszék. 5–28.; Gregorij Szamoljovics ISSZERSZON (1969): A hadművelési művészet fejlődése. In *Szemelvények a szovjet katonai teoretikusok és katonai írók műveiből (1917–1940)*. Budapest: ZMKA Hadművészet Története Tanszék. 29–80.

³⁷⁸ Mihail Vasziljevics FRUNZE (1959d): Az arcvonala és a hátszín a jövő háborúban. In *M. V. Frunze válogatott művei II*. Budapest: Zrínyi. 171–182.; Erich LUDENDORFF (1935): *Der totale Krieg*. München: Ludendorffs Verlag GmbH; MAYER-CSEJKOVITS 1928: 65–67.

³⁷⁹ Marvin PERRY (1984): The evolution of modern European nationalism. *Journal of East and West Studies*, 13(2), 23–41. Itt: 24.

³⁸⁰ Lásd H. VARRÓ RÓZSA (1979): *Élővilág és társadalom*. Budapest: Kossuth. 24–139.; GYURGYÁK János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest: Osiris. 19–385.

³⁸¹ PERRY 1984: 27.

csak a 20. század első felében ért el ismét ebbe az állapotba, ekkor azonban már egész Európában.

Nyugat-Európában a liberális nacionalizmust a 19. század második felében a konzervatív nacionalizmus váltotta fel, amely nem az emberi jogokat, hanem a nemzeti érzést és az azt közvetítő nemzeti múlt és nemzeti kultúra jelentőségét hangsúlyozta. A konzervatív nacionalizmus célja már nem a nemzetek felszabadítása volt, hanem sokkal inkább a saját nemzetállami keretek között élő nemzeti kisebbségek asszimilálása. Az asszimiláció ugyanakkor nem volt ellenséges a nemzeti kisebbségekkel szemben (a magyar esetben inkább a sorsközösséget hangsúlyozta).³⁸²

A 20. század első felében a nacionalizmus radikalizálódott. A radikális nacionalizmus az egyént teljesen alárendelte a szakralizált nemzeti közösségnek, és megkövetelte tőle a nemzetért való önfeláldozást. A nemzeti közösséget egységes totalitárius rendszerbe szervezte, és kizárta belőle a sokszor ellenséggként értelmezett nemzeti és más kisebbségeket.³⁸³

A két világháború között a radikális nacionalizmusnak a társadalom és a hadsereg kapcsolatáról alkotott képét militarizmusnak nevezték. A militarizmusnak több jelentése is volt a korszakban. Értettek rajta katonai diktatúrát; a katonaságnak kiváltságokat biztosító társadalmi rendszert; illetve a katonai szempontok minden téren való figyelembevételét. Utóbbi értelem magába foglalta a katonaságnak a társadalomra gyakorolt befolyását, és többek között azt az elvárást, hogy a társadalom minden polgárával sajátíttassa el a speciális katonai erényeket.³⁸⁴ A militarista gondolkodás szerint ezekre az erényekre a civileknek azért volt szüksége, hogy a hadseregbe kerülve már olyan előképzettséggel rendelkezzenek, amely megkönnyíti kiképzésüket, tanításukat és nevelésüket.

A társadalom és a hadsereg viszonyának kérdésében a militarizmus szemben állt a konzervatív nacionalizmussal, mivel amíg a konzervatív nacionalizmus a hadsereget arra használta, hogy a nemzeti értékeket a társadalom tagjaival elsajátíttassa, azaz a hadsereget felhasználta a társadalom céljai érdekében, addig a militarizmus a társadalmat használta arra, hogy a hadsereg céljait megvalósítsa.

³⁸² Vö. PERRY 1984: 30.; SZABÓ Ildikó (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle*, 15(1), 201–248. Itt: 204–214.

³⁸³ Vö. PERRY 1984: 32.; SZABÓ 2006: 214–231.; GYURGYÁK János (2012): *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris.

³⁸⁴ SIMSAY Lajos (1923): A militarizmus. *Magyar Katonai Közlöny*, 11(7–8), 389–398. Itt: 390.; HORVÁTH Géza (1925): A militarizmus. *Magyar Katonai Közlöny*, 13(7–9), 641–644. Itt: 642–643.

A katonai erények a két világháború között Nyugat-Európában

Az első világháború eredményezte technikai újítások jelentősen átalakították a háborúról kialakult 19. századi képet. A háború új formájára sokan a „jövő háború”-jaként hivatkoztak. Amiként a jövő háborújában megváltoztak a háború céljai és eszközei, úgy megváltoztak azok a katonai erények is, amelyek segítségével ezt a háborút megvívni tervezték.

A jövő háborúja

A 20-as években a jövő háborújáról való gondolkodás meghatározó katonai gondolkodója volt a brit John F. Ch. Fuller (1878–1966), aki *A gépesített háború* (1942) című művében foglalkozott a kérdéssel, illetve a német Hans von Seeckt (1866–1936), aki *Egy katona gondolatai* (1929) című könyvében írt a témáról.

Fuller szerint, ahogyan korábban a gőz felhasználása forradalmat indított el a hadviselésben, úgy a belső égésű motorok alkalmazása is forradalomhoz vezet. Ez az új forradalom, azaz a repülő, a gépkocsi (páncélgépkocsi, harckocsi), illetve ezek mellett a vegyi harcanyagok felhasználása új katonai doktrína megalkotását teszi szükségessé.³⁸⁵

Az új doktrína szerint a hadsereg két részből áll, magas képzettségű (elit), kisebb létszámú, ám hivatásos és folyamatosan a mozgósítás állapotában lévő állományból és alacsonyabb képzettségű, nagyobb létszámú, sorozott és szükség esetén mozgósítható állományból. Az elit hadsereg is két részre tagolódik, a motorizált gerillákra és a harckocsik, valamint a páncélelhárító csapatok jelentette gépesített első vonalra. Összességében a hadseregnek így alapvetően három része van, a motorizált gerillák, a harckocsik és a páncélelhárító csapatok jelentette gépesített erők, valamint a megszállt feladatokat ellátó gyalogos műszaki és csendőralakulatok (amelyekhez negyedikként csatlakozik még a légi-erő). Fuller a támadásban a gyalogágnak minimális szerepet szánt (a gyalogság „az erődítmények királynője” lesz),³⁸⁶ kizárólag a harckocsik számára nehéz terepen látta a helyüket.³⁸⁷ Ennyiben szerinte az új haderő hasonlítani fog

³⁸⁵ FULLER 1985: 449.

³⁸⁶ John Frederick Charles FULLER (1923): *The Reformation of War*. London: Hutchinson & Co. 163.

³⁸⁷ FULLER 1985: 453., 489.

az ókori makedón király, Nagy Sándor (Kr. e. 336–323) hadseregére, amely könnyűlovasságból, nehézlovasságból és páncélos falanxból, illetve könnyű fegyverzetű egyéb csapatokból állt.³⁸⁸

Az új fegyveres erők alkalmazásának célja Fuller szerint nem a fizikai pusztítás, hanem a morális pusztítás, a demoralizálás. A motorizált gerillák és a repülők legfontosabb tulajdonsága, hogy az ellenség fegyveres erejének harci szellemére, illetve az arcvonal mögött a polgári lakosság kitartására egyaránt képes hatást gyakorolni.³⁸⁹ A háború során így nem (megerődített) arcvonalakban kell majd gondolkodni, hanem megerődített területekben és az azokon található nagy erődtípusokban.³⁹⁰

Fuller elméletének kiindulópontjához nagyon hasonlított Hans von Seeckt elképzelése, azaz Von Seeckt is az elit csapatok szerepét hangsúlyozta a gépesített háborúban, azonban részben más következtetéseket vont le ezekből a kiindulópontokból, különösen a szükséges erények területén.

Von Seeckt szerint a háborúk története a technológiai fejlődés által az ember és az anyag vetélkedésének története is. Ennek a jelenségnek az egyik megjelenési formája a támadás és a védelem dinamikája, azaz hogy egy új támadótechnológia megjelenését kis idő múlva követi az azzal szembeállítható védelmi technológia. A technológiai fejlődés a támadás fejlődésével mindig az anyag hatalmát terjeszti ki az ember felett. Az első világháborúban „mozgásra képtelen, majdnem védtelen embertömeget állítottak az anyag brutális hatalmával szembe. Minél inkább növeljük a harcosok tömegét, annál bizonyosabb az anyag győzelme, mert ennek határa sokkal tágabb, mint a leggazdagabb emberi tartalék.”³⁹¹

A jövő háborújában ezért főként, de nem kizárólag a békében is fennálló hivatásos hadseregre kell támaszkodni, amely kisebb, de nagy értékű (elit), mozgékony (lovasság, gépesített csapatok), elsőrangú és a legmodernebb fegyverzetrel ellátott és tehetséges parancsnokok által vezetett (műszaki kiképzésben is részesült) haderő. Von Seeckt ezt a haderőt fedező vagy működő hadseregnek is nevezte. Ennek a haderőnek a részét képezi a légierő, amelynek bevetése megelőzi a hivatásos hadsereg támadását. Amíg a hivatásos hadseregek küzdenek egymással, addig meg kell kezdeni az ország védelmének felállítását, azaz a tömeghadsereg mozgósítását. Ahhoz, hogy ez a véderő fel tudjon állni, tisztekből

³⁸⁸ FULLER 1985: 453., 460.

³⁸⁹ FULLER 1985: 454.

³⁹⁰ FULLER 1985: 469.

³⁹¹ Hans VON SEECKT (1929): *Egy katona gondolatai*. Budapest: Pallas. 82.

és legénységből összeállított „kiképző mag” szükséges, amely az ország egész fegyverviselésre képes fiatalságának kiképzési tanfolyamokat tart. A kiképzésnek, amelynek főként nem katonai, hanem általános testi és szellemi kiképzésnek kell lennie, az egész ifjúságra ki kell terjednie. Számukra nem szükséges a legmodernebb fegyverzet biztosítása, mivel annak megvásárlása és tárolása rendkívül költséges, és a gyors elavulási tendencia miatt gyorsan és sokszor kellene cserélni. A mozgósított állomány számára meg kell állapítani a fegyver típusát, amelyet a szükséges helyzetben, és csak akkor, tömegtermeléssel kell előállítani a megfelelő mennyiségben. Ehhez a gyárak békeüzemről hadiüzemre való átállítása szükséges. Mind az ifjúsági nevelés, mind a gyárak átállítása nagyban függ az állami kényszertől és az állami támogatástól,³⁹² amellyel az állam csak akkor képes rendelkezni, ha centralizálja a társadalom erőforrásait.³⁹³

Összességében Fuller és Von Seeckt szerint a jövő háborújában a gépesítés komolyan megváltoztatja a háború jellegét, a hadsereg korábbi felépítését és az arcvonal háterszázghoz való viszonyát. A jövő háborúja a gépek háborúja lesz, amelyben a gyalogságnak nem lesz fontos szerepe, és amelyet főként a hivatásos-elit katonák fognak vívni az ellenséges területeken (és nem arcvonalon). Von Seeckt Fullerral szemben ezen túlmenően jobban hangsúlyozta a háterszág szerepét. Ezt a szerepet a háterszág csak akkor tudja ellátni, ha az állami hatalom a szükséges mértékben megszervezi a társadalom erőforrásait.

A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség

A két világháború közötti korszak szerzői a megváltozott háborúképhez részben megváltozott katonai erényeket kapcsolnak. A két világháború közötti korszakban egyszerre erősödtek meg a korábbi időszak (19. század) erényei és jelentek meg a következő, 20–21. századéi.

A katonai erényekkel a korszakban behatóbban foglalkozott Fuller *The Foundations of the Science of War* (1926) című könyvében, Charles A. J. M. de Gaulle *Út a hivatásos hadsereghez* (1934) című munkájában és Von Seeckt *az Egy katona gondolatai* (1929) című könyvben.

Fuller kiemelt helyen tárgyalta a bátorság erényét, amely a veszélyes helyzet kockázatosságának vagy az abból fakadó félelemnek a kezelése a cselekvés

³⁹² VON SEECKT 1929: 84–90.

³⁹³ VON SEECKT 1929: 103–104.

során. A veszélyes helyzet kezelésére többféle lehetőség van, azaz többféleképpen lehet bátornak lenni. A természetesen bátor cselekvés a gyakorlati okosság által korlátozott vakmerő tett, a mesterségesen bátor tett a veszélyes helyzetre előre felkészült és betanult viselkedés, a hazaszereteten alapuló bátorság a hazához való érzelmekből táplálkozó cselekvés, a morális bátorság pedig a morális (uni-verzális emberi) értékekre támaszkodó akaraterő kitartása.³⁹⁴

Fuller a bátorság típusai közül említésszerűen tárgyalta a természetes és a mesterséges bátorságot, illetve hosszasan a hazaszereteten alapuló bátorsághoz hasonló „bajtársiasságon” alapuló bátorságot. A természetes bátorságot, amelynek fontos eleme a veszéllyel tisztában nem lévő, ezért félelmet sem érző vakmerőség, alapvetően a „kétségbeesett mániákus” tulajdonságának tartotta, „aki nem gondol arra, hogy védje magát, következképpen számtalan és ostoba kockázatot vállal, és bolondként leli halálát”.³⁹⁵ Fuller szerint a félelem szükséges a háborúhoz, amely anélkül csak a mániákusok harca lenne, ugyancsak az ő véleménye, hogy a bátorság elfogadható formája az, amely a „bajtársiasság”-on alapul.

Fuller szerint a katonai erények alapját a természetes – biológiai – képességek, az ösztönök alkotják. A háborúhoz háromféle ösztöntípus szükséges, az önmegőrzés (*self-preservation*), a magabiztosság (*self-assertion*) és az önfeláldozás (*self-sacrifice*). Ezek közül egy-egy ösztönnek van jelentősége a háborúban, ilyen a félelem, a bátorság és a „bajtársiasság” ösztöne. A „bajtársiasság” (*comradeship*) idézőjelben való használatával arra utalok, hogy Fuller bevett jelentésénél tágabb értelemben használta ezt a kifejezést.³⁹⁶ Fuller esetében a „bajtársiasság” magába foglalja a hazaszeretetet, a vezetők tiszteletét, a társakban való bizalmat (ez a bajtársiasság) és az önbecsülést is. Bennük az a közös, hogy egyaránt az önzés meghaladását teszik lehetővé,³⁹⁷ közülük azonban – a nacionalizmusnak a korban felvázolt szerepe miatt – a hazaszeretet tekinthető alapvetőnek (azaz a katonai vezetők és a társak felé irányuló szeretet, és a katona saját maga felé irányuló szeretetének is részben a hazát és a nemzetet érintő értékekkel kell összefüggésben lennie).

³⁹⁴ BODA 2021a: 69–81.

³⁹⁵ John Frederick Charles FULLER (1926): *The Foundations of the Science of War*. London: Hutchinson & Co. 117.

³⁹⁶ BODA 2021a: 122.

³⁹⁷ FULLER 1926: 123–124.

A félelem, a bátorság és a „bajtársiasság” úgy viszonyul egymáshoz, hogy a félelem és a „bajtársiasság” egyensúlya eredményezi a bátorságot. Ahogy Fuller fogalmazott (a „bajtársiasság”-ra a „morál” kifejezéssel utalva): „az akarat a félelem és a *morál* által kiegyensúlyozott, ezért mindkettő lényeges az akarat fenntartásához. Amikor a félelem és a *morál* kiegyensúlyozza egymást, akkor az akarat aktusa racionálisan irányított. Nem kíséreljük meg a *morállal* megsemmisíteni a félelmet, hanem inkább ellenőrzés alá vonjuk.”³⁹⁸

Fuller szerint a katona (és minden más emberi lény is) alapvetően fél. A félelem megzavarja az akaratot, ami megbénítja az értelmet, azért, hogy ezzel megvédje a biológiai testet: a félelem pánikot okoz, amely megfutamodáshoz vezet. A félelemnek kétféle formája van, a fizikai félelem, amikor a katona valami jelen lévő veszélytől fél, és a morális félelem, amikor valami képzelt, jelen nem lévő veszélytől. A fizikai félelem a fizikai eszközök és azok katonai kiképzéssel begyakorolt működtetésének segítségével kezelhető, azaz a mesterséges bátorsággal. A morális félelem ezzel szemben a katonai kiképzéssel elsajátított „bajtársiasság” segítségével vonható irányítás alá.³⁹⁹

A „bajtársiasság”-on alapuló bátorság így részben a hazaszeretetből, részben azonban az értelem-ből-akaratból (racionalitásból) ered. Ez a bátorság így nem csupán érzelmi elköteleződést foglal magába a haza és a nemzet jelentette értékek felé, hanem értelmi-akarat elköteleződést is. A bátorság segítségével a félelem az érzelem által elnyomható, az értelem-akarat által pedig uralható. A kettős elköteleződés ezeket összesítve öntudatos fellépést tesz lehetővé az értékek mellett és a félelemmel szemben. A nemzeti öntudatra építő bátorság az erkölcsi bátorság.

A hősiesség a bátorság végletes formája, amikor a katona a becsületért, a hazáért vagy az emberiségért áldozza fel önérdekét, végső esetben életét is.⁴⁰⁰ A hősiesség Fuller esetében is összekapcsolódik a bátorsággal, illetve a bátorság alapját is képező erénnyel. Fuller elméletében ugyanis a hősiesség is, a bátorsághoz hasonlóan, a „bajtársiassággal” hozható összefüggésbe. A „bajtársiasság” ugyanis az önfeláldozás ösztöntípusának egy formája, amely által a katona kész

³⁹⁸ FULLER 1926: 121.

³⁹⁹ FULLER 1926: 121–122. De Gaulle hasonló véleményen van, ugyanis szerinte a bátorság és a becsület hagyományos formáinak helyét az ügyesség és a hazaszereteten alapuló bátorságnak kell átvennie. Lásd Charles André Joseph Marie DE GAULLE (1985): *Út a hivatásos hadsereg felé*. In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi. 629–695. Itt: 632–636.

⁴⁰⁰ BODA 2021a: 83–96.

feláldozni érdekeit és akár életét is a hazáért, a vezetőért, bajtársaiért és a becsületért.⁴⁰¹ Ezen célok közül a legfontosabb a hazáért való önfeláldozás.

A becsület erényének jelentőségét Fuller nem hangsúlyozta, aminek az lehet az oka, hogy elsődleges jelentésében a természetes bátorsághoz kötődik, amelyet azonban Fuller elutasított. A becsület erénye azonban más formáiban szorosan kapcsolódik a bátorság más formáihoz. A katonai becsület a legfontosabb katonai értékhez, a bátorsághoz való ragaszkodás erénye. Az ebben az értelemben vett becsületet valamilyen közösség megbecsülésén keresztül lehet elsajátítani. A becsületnek ennek megfelelően olyan típusai vannak, amilyen közösségektől a katona megbecsülésben részesülhet. Ez az önbecsülés, amennyiben valaki a saját maga teljesítményére büszke; az erkölcsi becsület, amikor a katonatársak megbecsülése a fontos; a közösségi becsület, amikor a társadalom megbecsülése lényeges; és a morális becsület, amikor az emberiség megbecsülésének van jelentősége.⁴⁰² Fuller „bajtársiasság”-ról alkotott elképzelései úgy értelmezhetők, hogy számára éppúgy fontos a nemzeti közösség megbecsülése, az előljárók és a katonatársak megbecsülése, mint az önbecsülés. Ezek közül azonban a nemzeti közösséggel való kapcsolat kiemelkedő jelentőséggel rendelkezik, ezért a becsület különböző típusai visszavezethetők a nemzeti közösségi becsületre.

Végezetül a hűségről. Fuller a hűségről hasonlóan keveset írt, ám itt az ok abban keresendő, hogy az igen közel áll a „bajtársiasság”-hoz. A hűség erénye az ahhoz a közösséghez való ragaszkodást foglalja magába, ahonnan a katona bátorságáért megbecsülésben részesül. Ez a közösség állhat – a katona saját személyén túl – a katonai hivatás kedvezményezettjeiből (a civilekből) és a többi katonából (idetartozik a bajtársiasság idézőjelek nélkül), a haza jelentette nemzeti közösségből vagy a morális (univerzális emberi)⁴⁰³ elvek definiálta emberi közösségből.⁴⁰⁴ Fuller a „hűség” kifejezést a vezetők tiszteletére használta, azonban a fogalomhoz sorolta még a hazához való hűséget (a patriotizmust), a katonatársakhoz való hűséget (a bajtársiasságot) és a katona önmagához való hűségét is, azaz mindazt, amire a „bajtársiasság” kiterjed.⁴⁰⁵ Ezek közül azonban

⁴⁰¹ FULLER 1926: 117., 120., 123–124.

⁴⁰² BODA 2021a: 97–111.

⁴⁰³ A „morál” kifejezés itt a fulleri használattól eltérően az univerzális emberi értékekre utal, például az emberi jogokra. Fulleri értelemben a „morál” a nemzeti társadalom értékeit foglalja magába. Ez utóbbiakra a tanulmány az „erkölcsi” kifejezést használja.

⁴⁰⁴ BODA 2021a: 113–128.

⁴⁰⁵ FULLER 1926: 123–124.

a hazához való kapcsolat kiemelkedő jelentőséggel bír, így a hűség különböző típusai visszavezethetők a hazához való hűségre.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az alcímben jelzett katonai erények mindegyike megtalálható Fuller elméletében, és mindegyik erénynek a „bajtársiasság” mint a hazához (nemzethez) való érzelmi és értelmi – összességében öntudati – kapcsolat nyújt alapot. Fuller számára azonban a bátorság a legfontosabb erény, amelynek egy speciális formáját írja körül. Ezt a bátorságot erkölcsi bátorságnak nevezhetjük, mert tartalma részben a nemzeti értékrendszerhez való ragaszkodást foglalja magába, illetve mert a ragaszkodás az érzelmeken és az értelemen-akaraton is – az öntudaton – alapul. Az erkölcsi bátorság nagyon hasonlít a 19. századi hazaszereteten alapuló bátorságra, mivel mindkettőben fontos a társadalomhoz, a nemzethez és a hazához való ragaszkodás, azonban a hazaszereteten alapuló bátorság esetében a ragaszkodásnak csupán érzelmi alapja van. Az erkölcsi bátorság hasonlít a 20–21. századi morális bátorságra is, amely a morális (univerzális emberi) értékek mellett való kitartás, azonban az értékek természetében különbözik attól. Az erkölcsi bátorság így átmenetként értelmezhető a 19., illetve a 20–21. századra jellemző bátorságformák között. A hősiesség, a becsület és a hűség Fuller által képviselt változatai szintén átmeneti erényeknek tekinthetők.

A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség

A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség két szorosan összetartozó erény. A parancsnok akkor képes sikeresen vezetni alárendeltjeit, ha ő maga rendelkezik a vezetői erénnyel, illetve ha alárendeltjei rendelkeznek a fegyelmezettség erényével. Az egyik erény hiánya már súlyosan akadályozza a sikeres feladatvégrehajtást.

A katonai vezetői erény szerepe, hogy általa a parancsnok a kiszámíthatatlan helyzetben a kockázat csökkentésével képes az alárendelt állománnyal a katonai célt sikeresen elérni. A fegyelmezettség erényének célja ezzel összefüggésben, hogy az alárendelt katona – az adott kiszámíthatatlan helyzetben – képes legyen a parancsok vezetése alatt részt venni a katonai cél sikeres elérésében. Mindkét erénynek több formája van, amely a katonai vezetői erény esetében a becsület, a szervezés, a gondoskodás, illetve a morális integráció és a koordináció, a fegyelmezettség esetében pedig a becsület, a szigorú engedelmesség, a bizalom, illetve

a professzionálisan autonóm feladat-végrehajtás erényeihez és képességeihez kapcsolódik.⁴⁰⁶

A katonai vezetői erénnyel és a fegyelmezettség erényével a korszakban Fuller, De Gaulle és Von Seeckt egyaránt foglalkozott. Fuller különbséget tett a hivatásos csapatok és a megszálló csapatok vezetése és fegyelmezettsége között. A megszálló csapatok vezetése az adminisztráció szervezését, fegyelmezettsége pedig a szigorú engedelmességet foglalja magába.⁴⁰⁷ A hivatásos csapatok esetében a közös morális (fulleri értelemben, azaz „bajtársi”, a hazaszeretet magába foglaló) elem a legfontosabb a vezetésben és a fegyelmezettségben is. Mivel azonban a vezetőnek és az alárendeltnek a parancsteljesítésben eltérő szerepe van, ezért a morális elem is különbözőképpen érvényesül a két esetben. A parancsral a vezető kifejezi akarátát, de nem közvetlenül, hanem közvetve, a morális indokokra épülő cél megfogalmazásán keresztül. Az alárendelt katona engedelmeskedik a parancsnak, azonban nem mechanikusan, hanem – Fuller szerint – olyan lényként, aki képes saját magát vezetni, és ekként a parancsok indokát és célját sajátjaként képes felfogni és elfogadni. Az alárendelt nem közvetlenül a vezetőnek vagy az ő parancsának (akaratkifejezésének) engedelmeskedik, hanem a parancs által közvetített indokolt célnak. Fuller szerint a „vezetés morális célja olyan közel hozni egymáshoz az ő [vezető] és a katona indokait, hogy a kettő egyé váljon, és egyetlen mentális erőként hasson. Ezt a tábornok és beosztottjai akarátának a háború morális szférájában való együttműködése teljesíti be.”⁴⁰⁸

A vezető az indokkal alátámasztott céllal lelkesíti alárendeltjeit. A lelkesítés nem fanatizálás, amikor „az egyik lélek megvilágítja a másikat”, hanem az értelem segítségével végrehajtott motiválás, amelyben „az értelem és a szív egysége” nyilvánul meg.⁴⁰⁹ A vezető, aki nagyobb rálátással bír a jelentőséggel rendelkező indokokra, a megfelelő célok kijelölésével „házigazdaként” gondoskodik alárendeltjeiről, a békében és a csatában egyaránt. Cserébe az alárendelték bizalommal vannak a vezető felé, hogy ő hozzáértően és jó szándékkal vezeti őket. Ez a morális egységen alapuló, vezetőbe vetett bizalom „a pánik elleni

⁴⁰⁶ BODA 2021a: 129–180.

⁴⁰⁷ FULLER 1985: 454–455.

⁴⁰⁸ FULLER 1926: 125.; vö. BODA 2016a: 25–27.

⁴⁰⁹ FULLER 1926: 115.

varázslat”. Az alárendeltek erre tekintettel engedelmeskednek a vezetőknek, fegyelmezettségük a bizalmon alapszik.⁴¹⁰

A békebeli gondoskodási folyamat, amelynek során kialakul a bizalom és a morális egység vezető és vezetett között, a katonai szocializáció folyamata. Ebben kiemelt jelentősége van a haza és a nemzet jelentette értékeknek, amelyek képesek biztosítani a nemzeti öntudatot, a parancsnok és az alárendelt morális egységét, „az értelem és a szív egységét”.

Fuller a hivatásos csapatok esetében elzárkózott a túlzott vezetői szervezés propagálásától. Szerinte a vezetőknek olyan eredeti egyéniségnek kell lennie, aki képes önállóan tervezve, de mások által előre nem látható módon sikereket elérni, azaz az ellenség vezetője számára is váratlan húzásokat tenni, és őt a saját tervének feladására bírni. Az eredeti egyéniség képes a dolgokat sajátosan, de világosan és határozottan értelmezni, és képes bizonyítani vezetői nagyságát, valamint lelkesedést kiváltani az embereiből.⁴¹¹

A vezetőknek rugalmas tervekkel kell alkotnia, amelyeken adott esetben lehet változtatni, illetve biztosítani kell az alárendelt vezetőknek az önállóságot. Ez utóbbi abban áll, hogy parancsaiban csak a hadművelet főbb céljait jelöli meg, és a végrehajtás módját az alárendelt vezetőkre bízta. A végrehajtást tekintve Fuller külön hangsúlyozta az alternatív célok kijelölésének szükségességét, amellyel bizonytalanságban lehet tartani az ellenséget, illetve szabad mozgásteret lehet fenntartani a saját csapatok számára. Amikor harcra kerül a sor, akkor a vezetők helye a döntő pontokon van.⁴¹²

De Gaulle hasonlóan gondolkodott a vezetés kérdéséről, mint Fuller, számára is fontos volt a hazaszeretet (öntudati) összekapcsoló ereje, és a vezetői önállóság hangsúlyozásával ő is decentralizáltan értelmezte a vezetést. Ezzel együtt azonban inkább az önállóságot hangsúlyozta,⁴¹³ kiegészítve azt a hazaszeretettel.⁴¹⁴

De Gaulle a háborút kis csoportok önálló, rövid (lépcsőzetes) és meglepetésszerű előretöréseként fogalmazta meg,⁴¹⁵ amelyhez speciális vezetési képességek szükségesek. Úgy vélte, hogy a katonai vezetésnek van állandó, soha nem

⁴¹⁰ FULLER 1926: 125–126.

⁴¹¹ FULLER 1926: 127–128.

⁴¹² FULLER 1985: 455–456.

⁴¹³ Vö. DE GAULLE 1985: 636.

⁴¹⁴ A 19. században a francia Ardan du Picq már hangsúlyozta a hazához való hűség és a hazaszeretet fontosságát. Lásd BODA Mihály (2021c): A katonai erények változása a 19. században Nyugat-Európában és Magyarországon. *Hadtudományi Szemle*, 14(3), 89–104. Itt: 93–94.

⁴¹⁵ DE GAULLE 1985: 650., 653.

változó magja,⁴¹⁶ van bürokratikus része és van a parancsnok személyiségéhez kapcsolódó része. A bürokratikus vezetés szükségessége abból származik, hogy a jövő háborúja a gépek háborúja lesz, amelyben nem annyira az embereket kell lelkesíteni, mint ismerni a használt eszközök teljesítményét, bevetésük műszaki feltételeit, és nyilvántartani a rendelkezésre álló eszköz- és lőszerkészletet.⁴¹⁷ Fontos azonban, hogy emellett a katonai vezetőnek olyan személyisége legyen, amely lehetővé teszi számára az önállóságot a célok követésében és az eszközök kiválasztásában, a gyors döntések meghozatalát és a határozottságot. Ez a vezetési filozófia a katonai vezetés decentralizálását foglalja magába.⁴¹⁸

Von Seeckt – De Gaulle-lal ellentétben – főként a fegyelmezettséggel foglalkozott. Szerinte a technológiai fejlődés és a gépesítés is igényli az eszközökkel való bánás hozzáértő fegyelmezettségét,⁴¹⁹ a fegyelmezettség azonban a katonai léttel szoros összefüggésben lévő erő. Mivel a hadművészet az ellenség megsemmisítésére törekszik, ezért minden katonának számolnia kell azzal, hogy őt is megsemmisíthetik. „Az életért és a halálért való felelősség az, ami a katonának sajátosságát, komolyságot és önértéket kölcsönöz. Nemcsak a maga életéért felelős [...] hanem felelős egyszersmind bajtársainak és végül az ellenfélnek életéért is, akinek megölésére nem szabad elhatározása, hanem hivatása készíti.”⁴²⁰ A katonák a hadseregben egyesülve a közös célért vállalják ezt a felelősséget. A katonai felelősség a hadseregben a bajtársiasság erőnyeként, illetve a gondoskodás és a bizalom erőnyeként jelenik meg. A bajtársiasság az egyenlő katonák közötti felelősségvállalás, amelynek tartalma a „mindenki mindenkiért” követelménnyel fejezhető ki. Az alárendelt és a főlérendelt katonák között a felelősségvállalás a főlérendelt oldalon a nemzeti célok elérése érdekében való vezetői gondoskodásban testesül meg, az alárendelt oldalon pedig a főlérendeltbe vetett bizalom erőnyén alapuló fegyelmezettségben.

Von Seeckt eddig nagyjából követte Fuller fegyelmezetségre vonatkozó elképzeléseit, azonban ezt követően már szembement azokkal. Úgy vélte ugyanis, hogy a parancsnoklás és a fegyelmezettség akkor könnyű, ha „értelmesen parancsolunk és bizalommal engedelmeskedünk”. A fegyelmezettség azonban nem

⁴¹⁶ DE GAULLE 1985: 657. A vezetés állandó részét tekintve Fuller is egyetért. Lásd FULLER 1985: 457.; FULLER 1923: 27–55.

⁴¹⁷ DE GAULLE 1985: 657–658.

⁴¹⁸ DE GAULLE 1985: 658–663.

⁴¹⁹ VON SEECKT 1929: 82–83.

⁴²⁰ VON SEECKT 1929: 98–99.

képzeltető el kényszer nélkül: „Minél önkéntesebb a fegyelem, annál jobb; de csak az a fegyelem állja ki a veszély órájában a próbát, amely szokássá és természetszerűvé vált.”⁴²¹ Von Seeckt így a szocializáción és a bizalmon alapuló fegyelmezettséggel szemben előnyben részesítette a rászoktatáson és a drillen alapuló szigorú engedelmisséget.

Összességében Fuller és De Gaulle hasonló képet alkotott a vezetésről és fegyelmezettségről, amelytől némileg különbözik Von Seeckt elképzelése. Fuller és De Gaulle számára a vezetői erény és a fegyelmezettség részben a 19. századi gondoskodás és a bizalom erénye, részben azonban a 20–21. századi morális (univerzális emberi értékek köré szerveződő) integritás és professzionális autonómiáé. A két háború közötti erények – a haza és a nemzet jelentette értékek indokolta gondoskodás az alárendeltről és az önálló vezetés, illetve az ugyanezen értékek alapján álló bizalom a feljebbvalóban és az önálló feladatteljesítés (legalábbis az alsóbb vezetők esetén) – átmenetet képeznek a 19. század és a 20–21. század erényei között. Az átmeneti erényeket erkölcsi integritásnak és szocializált autonómiának nevezhetjük. Ezzel szemben áll Von Seeckt elmélete, amelyben a fegyelmezettség a szigorú engedelmisség, illetve a bizalom kombinációjának tekinthető, amelyek közül azonban Von Seeckt a szigorú engedelmisséget tekinti alapvetőnek.

A katonai erények a két világháború közötti Magyarországon

A két világháború között a magyar katonai etikai gondolkodásnak több szempontból is különös jelentősége volt. Az erkölcsi értékeknek nagy fontosságot tulajdonítottak a jövő gépháborújában,⁴²² a világháborút lezáró békét követően életbe lépett számbeli korlátozások közepette (mint a minőségbiztosítás zálogának),⁴²³ illetve a nemzet erkölcsi megújulásának folyamatában (amelyben

⁴²¹ VON SEECKT 1929: 100.

⁴²² RAICS Károly (1920a): Férfierények a csapatvezetés szolgálatában. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(2), 65–90. Itt: 66.

⁴²³ RAICS 1920a: 76.; MÁTÉ TÖRÖK Gyula (1936): Nemzeti hadügyi hitvallásom. *Magyar Katonai Szemle*, 6(12), 1–10. Itt: 2.

a hadseregnek kell élen járnia).⁴²⁴ Az erkölcsi szempontból ideális katonára leventeként⁴²⁵ vagy a vitézi cím segítségével hivatkoztak.⁴²⁶

A két világháború közötti magyar katonai etikai gondolkodás azonban nem volt teljesen egységes, hanem durván a 20-as, a 30-as és a 40-es években kifejtett elképzelések bizonyos tartalmakban különböztek egymástól. Amíg a 20-as évek elképzelései követték a nyugati, főként Fullerhez kapcsolódó hadtudományos elméletet, de a hadtudós Zrínyi Miklós nézeteit is feldolgozták – párhuzamot látva a 17. századi és az első világháború utáni magyar hadseregépítés között –,⁴²⁷ addig a 30-as évek közepétől a magyar faji (etnikai, népi, nemzeti) öntudatot alkotó képességek és harcmódbeli jellegzetességek felderítése volt a legfőbb cél. Végül a háborútól terhelt 40-es években mindkét korábbi megközelítés háttérbe szorult, és a gyakorlati célok, a háborúban való aktuális részvétel támogatása került előtérbe. Az alábbiakban nem foglalkozom a korszakon belüli dinamikával, hanem inkább a korszak olyan jellemzőire koncentrálok, amelyek szembeállítják azt a megelőző és a következő korszakokkal. A katonai erények bemutatása előtt most is először a jövő háborújának elméletére térek ki.

A jövő háborúja

A két világháború között Magyarországon is nagy érdeklődést váltott ki a jövő háborújának kutatása. Mayer-Csejkovits Károly nyugalmazott ezredes a 20-as évek végén, Magyarosy Sándor ezredes pedig a 30-as évek elején járta körül a kérdést.

Mayer-Csejkovits szerint az első világháború nem csupán fegyveres mérkőzés (párbaj) volt két állam hadserege között, hanem „az állami élet minden ágazatára kiterjedő élet-halálküzdelem” és a „hadigépek mérkőzése”.⁴²⁸ Ez azért fontos, mert ugyan ez a háború lezárult, azonban közel a következő háború. A következő háború – a jövő háborúja – „zivatarszerűen indul meg olyan rajtaütéssel, amelyeket *hivatásos békehadseregek* mindazon hadigéptömegekkel hajtanak

⁴²⁴ RAICS 1920a: 87.; MÁTÉ TÖRÖK 1936: 3.

⁴²⁵ PAPP György (1920b): Levente-szellem a hadseregben. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(3), 186–190.

⁴²⁶ DARÓCZY Zoltán (1921): A vitézi intézmény. *Magyar Katonai Közlöny*, 9(9), 591–604.

⁴²⁷ GYALOKAY Jenő (1921): Zrínyi Miklós tanítása a vitézségről és a fegyelemlről. *Magyar Katonai Közlöny*, 9(12), 808–819.

⁴²⁸ MAYER-CSEJKOVITS 1928: 58–59.

végre, amelyeket már békében beszerezni és készenlétbe helyezni tudtak.⁴²⁹ Ennek az a célja, hogy az ellenséget meglepje és felkészületlenül érje, hogy még a mozgósítás befejezése előtt támadja meg, és pánikot keltve a hadseregben és a civil lakosságban erkölcsi összeomlást idézzon elő.⁴³⁰ Az erkölcsi összeomlásban az államvezetés meggyengül, forradalmi mozgalmak ütik fel a fejüket (ahogy a magyar példa is mutatta), a politikai vezetés megszűnik, és a fegyveres belhatalom megbízhatatlanná válik.⁴³¹

A korszerű fegyverek egyik fontos tulajdonsága a pánik-előidéző képességük. A jövő háborújának új eszközeként ezért fontossá válik a propaganda. A propaganda egyik része annak megmutatása a saját állampolgároknak, hogy a háború az érdekükben áll, mivel a háborúban nem csupán a fegyvereknek van jelentősége, hanem a harcoló nemzetek hangulatának, teljesítőképességének és áldozatkészségének is.⁴³² A propaganda másik része pedig annak bizonyítása a világ számára, hogy a háborúban való részvétel igazságos, és megfelel a nemzetközi jognak. Ez utóbbi egyben rombolja az ellenség erkölcsi erejét és lelki felkészültségét is, ami kihatással van az ellenség háborús teljesítményére, mivel belpolitikai alap nélkül nem lehet külső háborút vívni.⁴³³

A háború zivatarszerű kezdeti szakaszát megrohanásnak vagy „guerillaszerű, de stratégiailag döntési lehetőségeket nyújtó” harcnak lehet nevezni.⁴³⁴ Ehhez a békeidőben is fennálló kisebb létszámú, de ütőképes és hivatásos elit hadseregbe van szükség. A megrohanás a megtámadott államnak nem csupán a szomszédos területeire terjed ki, a gépek – a repülőket, a harckocsikat, a kerékpáros és motorizált osztagokat, a kémiai harceszközöket és a messze hordó ágyúkat – tömeges alkalmazása ugyanis megnöveli a hadi zóna kiterjedését. A kis országok esetében így megszűnik a front és a hátszág közötti megkülönböztetés.

A megrohanás és a gépmérkőzés azonban csak a kezdete lesz a háborúnak, mivel az állam teljes lakosságának (a nőknek és a gyerekeknek is), illetve teljes anyagi és erkölcsi erejének bevetésével fog küzdeni. A kisebb elit hadseregbe csak azért van szükség, mert az államnak nincs lehetősége arra, hogy lehetséges

⁴²⁹ MAYER-CSEJKOVITS 1928: 68.

⁴³⁰ MAYER-CSEJKOVITS 1928: 64.

⁴³¹ MAYER-CSEJKOVITS Károly (1929): A jövő hadviselése és annak eszközei. *Magyar Katonai Közlöny*, 17(1), 23–42. Itt: 24.

⁴³² JÓZSEF Ákos (1936): A propaganda. *Magyar Katonai Szemle*, 6(1), 1–14. Itt: 2.

⁴³³ MAYER-CSEJKOVITS 1929: 25.; MAGYAROSY Sándor (1932): A jövő háborúja. *Magyar Katonai Szemle*, 2(1), 1–31. Itt: 29.

⁴³⁴ MAYER-CSEJKOVITS 1928: 69.

teljes fegyveres erejét korszerű elit hadsereggé nevelje, felszerelje, és kiképezze. A fegyveres erők így két csoportba oszthatók: az elit csapatokra, amelyek kiegészülnek megszálló, hátvéd- és mozgósítást-biztosítást ellátó rendészeti alakulatokkal; illetve tömeghadseregre, amelynek sem kiképzése, sem felszerelése nem éri el az elit csapatok színvonalát. A jövő háborúját az elit hadseregek összecsapása vezeti majd be, azonban ha a megrohanás kudarccal végződik, akkor a háború egy idő után átalakul tömeghadseregek megsemmisítő vagy felőrlő állóharcává.⁴³⁵

A jövő háborúját megelőző kül- és belpolitika legfontosabb szerepe a támadószándék elrejtése, illetve az ország gazdasági felkészültségének biztosítása. Az előbbi akadályozza az ellenség mozgósítását (nem ad rá okot), de egyben azzal a következménnyel jár, hogy „állandó háborús veszedelem” fog fennállni.⁴³⁶ Az utóbbi által kell a politikának biztosítania, hogy a hadsereg ütőképes maradjon, és a lakosság ne éhezzen, ugyanis mindkettő könnyen erkölcsi összeomláshoz vezethet.⁴³⁷ A gazdasági felkészülésnek van közvetlen külpolitikai jelentősége is, ugyanis célja az is, hogy az ellenséget elzárja a világpiactól, és így okozzon gazdasági és erkölcsi összeomlást (ez azonban kétélű fegyver, hiszen mindkét felet érinti).⁴³⁸

„Férfierények” a két világháború között

A korszak katonai etikai gondolkodásának fontos jellemzőit már 1920-ban megfogalmazta Raics Károly ezredes *Férfierények a csapatvezetés szolgálatában* című cikkében. Raics szerint a modern, hadigépekkel vívott háborúnak „az emberi lélekre gyakorolt, sokszor bizony *megrendítő hatásával*” kell számolni, amelyet egyedül a „férfierények” segítségével lehet egyensúlyozni. A „férfierények” nem mások, mint a katonák számára jelentőséggel bíró szellemi és erkölcsi képességek. Raics szerint a gépküzdelem lelkiekben megrendítő hatását egyedül a „kitartás és a kötelességérzet” képes ellensúlyozni. Fontos azonban, hogy a kitartást és a kötelességérzetet ne feszítsük túl: „igen veszedelmesnek látszik azonban a győzniakarás legfőbb elvén *kivül a többi* harcászati elvhez is

⁴³⁵ MAYER-CSEJKOVITS 1928: 70.; MAGYAROSY 1932: 23.

⁴³⁶ MAYER-CSEJKOVITS 1928: 68.

⁴³⁷ MAYER-CSEJKOVITS 1929: 26.

⁴³⁸ MAGYAROSY 1932: 27.

túl *mereven* ragaszkodni”.⁴³⁹ Az elvek merev alkalmazása helyett az önbizalmon alapuló önállóságnak kell előtérbe kerülnie, amely képességek összhangban vannak a magyar „nemzeti jellemmel” és a meglepetésen alapuló mozgó gépharc alapvető feltételeivel. A parancsnoki önállóságot azonban a katonai cél sikeres eléréséhez még ki kell egészítenie a beosztott katonák előjáróik felé mutatott bizalmának, illetve a bizalmon alapuló csapatszellemmel és fegyelmezettségnek. A csapatszellelem központi értéke az ősök által bírt történelmi haza értéke, amelynek a visszaszerzését Raics „becsületbeli kötelességnek” tartotta,⁴⁴⁰ és érte önfeláldozást várt.⁴⁴¹ Raics gondolatmenetében a katonai erények számos formája kapott szerepet. Nézzük ezeket az erényeket részletesebben!

A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség

A bátorság három formájának hangsúlyozását találjuk meg a korszakban, a természetesét, a mesterségesét és a hazaszereteten alapuló bátorság speciális formáját, amelyet erkölcsi bátorságnak nevezhetünk.

A természetes bátorsággal rendelkező katonára Máday István egyetemi tanársegéd úgy hivatkozott mint a valódi harcosra és a kedv katonájára: „A *valódi harcos* [...] ravasz, sőt álnok; bátor és könnyelmű; meggondolás nélkül mindent kockára tesz, hacsak némi reménye van reá, hogy ellenségét egy csapással semmisítse meg. Nem szereti a könnyű győzelmet; sőt keresi az akadályokat, hogy a legyőzésük alkalmával érzett diadalérzést minél gyakrabban tapasztalhasa.”⁴⁴² Máday szerint a kedv katonájával áll szemben a kötelesség katonája, akire az erkölcsi bátorság a jellemző. A kötelesség katonája ugyanis a nemzeti kultúra – a haza – értékeit elsajátítva „kitart állomáshelyén, akkor is, ha életébe kerül”.⁴⁴³ A természetes bátorsággal rendelkező kedv katonája inkább a támadásban, és így a mozgó harcban, valamint a rohamharcászatban állja meg a helyét, az erkölcsi bátorsággal rendelkező kötelesség katonája pedig inkább a védekezésben és az állóharcban teljesít jól. Máday szerint ugyan a jó katona

⁴³⁹ RAICS 1920a: 66.

⁴⁴⁰ RAICS 1920a: 67–75.

⁴⁴¹ RAICS Károly (1920b): Nevelés,-és rászoktatás vagy drill I. *Magyar Mars*, 1(1), 7–12. Itt: 7–8.

⁴⁴² MÁDAY István (1926): A kedv s a kötelesség katonája. *Magyar Katonai Közlöny*, 14(7–8), 520–528. Itt: 522.

⁴⁴³ MÁDAY 1926: 524.; lásd BERKÓ István (1930): A bátorság és a hősiesség. *Magyar Katonai Közlöny*, 18(5), 448–457. Itt: 450–451.

bátorsága mindkét bátorságot magába foglalja, azonban amíg a kötelesség katonáját „mindenre” meg lehet tanítani, például a támadásra is, megtanítva neki, hogy a támadásnál felmerülő veszélyes helyzetekre miként reagáljon, addig a kedv katonáját a kitartásra nem lehet oktatni. Végeredményben Máday az erkölcsi bátorság mellett tette le szavazatát.

Az erkölcsi bátorság hasonlít a hazaszereteten alapuló bátorágra, mert a hazához kapcsolódó értékeket használja, hogy kezelje a veszélyes helyzet előidézte félelmet. Különbözik is azonban attól, mert az erkölcsi bátorságban az érték mellett való értelmi-akaratú kitartás is jelen van a hazaszereteten alapuló bátorásra jellemző érzelem, a hazaszeretet mellett. Az erkölcsi bátorság nem tisztán az érzelmek, nem tisztán az értelem-akarat következménye, hanem a kettő által együtt eredményezett faji (nemzeti) öntudat következménye.

A vizsgált korszakban az erkölcsi bátorság részét képezte a haza és az öntudat fogalma mellett az is, hogy a katona „kész legyen önmagát feláldozni” hazájáért.⁴⁴⁴ A haza szolgálatára szentelt élet így a legmagasabb értékű életet jelentette. Haza alatt a korszakban a történelmi Magyarországot értették.

Az erkölcsi bátorság és általában a bátorság azonban alapesetben nem követeli meg az élet feláldozását, hanem csak a veszélyes helyzetben a félelem kezelését. Azon, hogy az erkölcsi bátorságot ebben a nagyon fokozott formában definiálták, inkább a hősiességet értették, de a hősiességnek sem az alapváltozatát, hanem a fokozott formáját. A hősiesség alapesetben ugyanis a bátorság fokozott formája, amely szintén nem feltétlenül jár együtt a halállal.⁴⁴⁵ Így az erkölcsi bátorságot a két világháború között olyan fokozott hősiességgént jellemezhetjük, amelynek a meghatározásában benne van a halálra szánt élet.⁴⁴⁶ Berkó István szavaival:

„A harcosokat nem csak a bátorság viszi a kényszerítésébe, hanem még valami fontos erő is. Ez a fontos erő a hősiesség. A hősiesség ugyanis más valami, mint a bátorság, noha körülbelül testvéreknek is lehetne mondani. A bátorság tudniillik egyéni hajlam [a természetes bátorság, de nem a hazaszereteten alapuló bátorság – B. M.]; a hősiesség pedig a kötelességnek minden áron, még az élet árán is, hűség teljesítése.”⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ RAICS 1920b: 7.

⁴⁴⁵ BODA 2021a: 84.

⁴⁴⁶ TÖMÖSY Jenő (1937): Magyar harcmód – lelki készség. *Magyar Katonai Szemle*, 7(4), 81–86. Itt: 86.

⁴⁴⁷ BERKÓ 1930: 449.

A magyar katonatiszt (egyik) korabeli definíciója szerint a magyar tiszt a „nemzeti eszme örök vezérharcosa s ha kell, vértanúja is”.⁴⁴⁸

A bátorság felcserélése a fokozott hősiességgel a konzervatív nacionalizmus és a militarizmus közötti váltást is jelzi. Amíg a korábbi elképzelések szerint a hadsereg van a társadalomért, azaz a család és az iskolák mellett besegít a nemzeti öntudat kialakításába, addig a két háború közötti időszakban már a társadalom tagjaiban kellett olyan erényeket kialakítani, amelyekre aztán lehet építeni a hadseregben, ahol tisztként a nemzet élharcosává válhat az állampolgár. Ennek az elképzelésnek az volt az alapja, hogy a katonai szempontból is fontos nemzeti tulajdonságok – a feltételezések szerint – már biológiai szinten jelen vannak a magyar állampolgároknak, csak elő kell hozni azokat. Ezt megtenné a háború is, akkor azonban már késő lenne, így jobb, ha a társadalom a megfelelő módon neveli tagjait.⁴⁴⁹ A társadalom és a hadsereg viszonya megváltozásának egy másik, szélsőségesebb jele, hogy némely szerző szerint a „*legfelsőbb katonai vezetésnek uralnia kell és befolyást kell nyernie az államvezetés többi szerteágazó területére*”.⁴⁵⁰ A hadsereg lesz a cél, a társadalom az eszköz, és „[h]azánk az új kor új Spárta-állama lesz” – mondja egy szerző,⁴⁵¹ vagy „[a] hadseregszellem nemzeti közkincs” – jegyzi meg egy másik.⁴⁵²

A militarista gondolkodásban a becsület és a hűség annyira nyilvánvalóan szükséges erény, hogy túl sok szó nem is esik róla. A becsületet, azaz a bátor tettek ismételt végrehajtásának erényét két formában említik néhol mégis: mint önbecsülés, amely az önállósághoz szükséges és azzal együtt járó erény,⁴⁵³ és mint közösségi becsület. Utóbbi ahhoz az elképzeléshez kapcsolódik, hogy „[a] hadseregszellem nemzeti közkincs”, ezért a katonák a nemzeti társadalomban megbecsülést érdemelnek. A hűség szintén ez utóbbi elképzeléssel összhangban kap szerepet, amikor azt hangsúlyozzák, hogy „[a] laktanyákba nem bezárjuk

⁴⁴⁸ MÁTÉ TÖRÖK 1936: 1.

⁴⁴⁹ PÁLOS János (1936): Magyar harcmód – magyar kiképzés. *Magyar Katonai Szemle*, 6(10), 13–29. Itt: 14–21.

⁴⁵⁰ RÉCZEY Ferenc (1938): A hazaszeretet és nemzeti öntudat új formái. *Magyar Katonai Szemle*, 8(1), 91–96. Itt: 96.

⁴⁵¹ MÁTÉ TÖRÖK 1936: 9.

⁴⁵² SAÁD Ferenc (1939): A tiszt mint a hadseregszellem hordozója. *Magyar Katonai Szemle*, 9(6), 86–91. Itt: 87.

⁴⁵³ RAICS 1920a: 73.; BINDER Ferenc (1921): A csapattiszt befolyása a győzelemre vagy a vereségre. *Magyar Katonai Közlöny*, 9(2), 65–77. Itt: 74–75.

az embereket, hanem az arra érdemeseket oda beengedjük, hogy alkalmuk legyen megmutatni fajtájuk és hazájuk iránt érzett hűségüket”.⁴⁵⁴

Ez azt jelenti, hogy amennyire a kora újkorban elkülönült egymástól a hadsereg és a civil társadalom,⁴⁵⁵ úgy a két világháború közötti időszakra ez az elkülönülés – az ideológia szintjén – teljesen megszűnt. Ennek következménye, hogy a két világháború között a katonákat egymáshoz, illetve a hadsereghez kapcsoló, ám a civilek társadalmától elválasztó erények nem kaptak nagy hangsúlyt. Ilyen erény a mesterséges bátorság (amely a sajátos katonai szaktudás elsajátítása útján kezeli a veszélyes helyzetet), az erkölcsi becsület (amely a katonatársak megbecsülésére épít) és a hivatáshoz való hűség csapatszellem- és bajtársiaságváltozata. Ez utóbbiak tárgyalása ugyan előfordul a két világháború között is, sőt a csapatszellem (közszellem, jó szellem változatban is) nagy hangsúlyt is kap, tartalma azonban nem speciálisan katonai értékrendszer, hanem a civil társadalommal közös faji-nemzeti értékrendszer.⁴⁵⁶

A most tárgyalt erényekről – a bátorságról, a hősiességről, a becsületről és a hűségről – a korszakban azt feltételezték, hogy velük a hadseregben szolgálók rendelkeznek, és hogy azokat védjegyként a hadseregben szokásos viselkedésmód, a katonai fegyelmezettség elsajátításával lehet megszerezni.⁴⁵⁷ Következésképpen a fegyelmezettség ezekhez az erényekhez képest alapvetőbb erénynek mutatkozik.

A katonai vezetői erény és a fegyelmezettség

A két világháború közötti korszakot egy vesztes háború és két forradalom vezette fel, amely utóbbiakban az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregének belső rendje komoly kritikát kapott a katonaszökevények és a vörös katonák

⁴⁵⁴ SAÁD Ferenc (1938): A tisztikar szellemé. *Magyar Katonai Szemle*, 8(7), 104–108. Itt: 108.

⁴⁵⁵ BODA Mihály (2021b): A katonai erények paradigmaváltása a késő középkor és a kora újkor között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 134, 613–638. Itt: 613.

⁴⁵⁶ Néhány kivétel azért van, főleg a 20-as évek elejéről. Például Binder Ferencnek a csapattiszt katonai hivatásért rajongó szeretetének fogalma. BINDER 1921: 71–74.

⁴⁵⁷ BERKÓ 1930: 454.; BERKÓ István (1932): A jószellemért. *Magyar Katonai Szemle*, 2(11), 70–81. Itt: 71.; PAUER Kálmán (1943): Néhány szó az erkölcsi nevelésről. *Magyar Katonai Szemle*, 13(6), 508–510. Itt: 509.; ERŐDI HARRACH Tamás (1944): Nevelés, kiképzés, módszerek. *Magyar Katonai Szemle*, 14(4), 66–72. Itt: 67–68.; PAPP György (1920a): A legénység nevelésének eszközei. *Magyar Mars*, 1(2), 103–110. Itt: 107–109.

részéről. A kritika szerint a magyar hadsereg által megkövetelt fegyelmezettség „nem emberhez méltó”, „túlszigorú és embertelen” volt.⁴⁵⁸ A forradalmak után így, ennek a problémának is köszönhetően a magyar hadsereg újjászervezése került előtérbe. A szervezés egyik kardinális pontja a hadsereg gerincét adó fegyelmezettség, illetve ezzel összefüggésben a katonai vezetés formájának kiválasztása volt.

A fegyelmezettség

A fegyelmezettségre, a katonai vezetésre, illetve a többi katonai erényre külön-külön vonatkozó cikkek száma a vizsgált katonai folyóiratokban (*Magyar Mars*, *Magyar Katonai Közlöny*, *Magyar Katonai Szemle*) jelentős eltérést mutat. Megengedve némi átfedést is a feldolgozott 77 szöveg majdnem fele – 34 darab – foglalkozik a fegyelmezettség és a nevelés kérdéskörével, a maradék pedig nagyjából egyenlő arányban a katonai vezetés erényével (10 darab), a faji tulajdonsággal és harcmóddal (10), illetve az összes többi erénnyel (13). Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a fegyelmezettség erénye kimagasló figyelmet élvezett a tárgyalt korszakban.

A két világháború között a fegyelmezettség erénye körül kialakuló vitában annak négy formájára is történt hivatkozás. Megtalálható a szigorú engedelmesség (amikor a katonának esküje után a parancsokat szigorúan követve kell engedelmeskednie), a szocializált katona fegyelmezettsége (amikor a kiképzéssel az előjáróival szembeni bizalom alakul ki a katonában, és ezzel személyisége részévé válik az engedelmisség), a professzionális autonómia (amikor a katonát saját érdekén is alapuló, önálló feladat-végrehajtással bevonják a parancs által kijelölt cél elérésébe) és a szocializált autonómia erénye is.⁴⁵⁹

Pinczés Zoltán csendőrfőhadnagy a fegyelmezettségnek három elemét különböztette meg *A fegyelemkezelésről* című többrészes cikkében. Az egyik a föltétlen (szigorú) engedelmisség, a másik az alárendelt katona bizalma az előjáróban és a harmadik az alárendelt nem gépies, hanem önálló értelme által belátott parancsteljesítése. Ez utóbbi lényege nem az, hogy az alárendelt katona „bírálgassa” vagy „fontolgassa” a parancsot, esetleg „okoskodjon”, hanem hogy átlássa annak értelmét. Pinczés szerint pontosan az önálló megértésre támaszkodó

⁴⁵⁸ PINCZÉS Zoltán (1920): A fegyelemkezelésről. Első közlemény. *Magyar Mars*, 1(1), 20–25. Itt: 20.

⁴⁵⁹ BODA 2021a: 156–180.

fegyelmezettség hiánya volt az, ami elvezetett a kommunista uralomhoz, mert a megértésre támaszkodva kiszűrhetők lettek volna a rossz, kommunista cél érdekében kiadott parancsok.⁴⁶⁰

Raics Károly ezredes *Nevelés, –s rászoktatás vagy a drill* című cikkében két fegyelmezetstípust különböztetett meg, a rászoktatáson vagy drillen alapuló lélek nélküli, illetve a nevelésen és az intelligencia fejlesztésén alapuló öntudatos fegyelmezettséget.⁴⁶¹ Szerinte a rászoktatás és a nevelés közötti egyik legfontosabb különbség abban áll, hogy amíg a rászoktatásnál a katona valaki másnak az akaratát vakon követi, addig a nevelés alapvetően az önálló megértésen alapszik. Raics szavaival: „*Mindenki önmagát neveli. Aszerint azután, amint erre valaki az elérendő cél szempontjából, képesnek, vagy képtelennek bizonyul, a nevelésnek be kell avatkoznia. Sohasem kényszerrel, hanem a meggyőzés erejével, az okadattal.*”⁴⁶²

A rászoktatáson alapuló fegyelmezettség a Pinczés-féle föltétlen (szigorú) engedelmességnek felel meg, a neveléssel elért fegyelmezettség azonban a Pinczés-féle felosztás második és harmadik eleme, a bizalom és az értelmén alapuló önállóság kombinációja. Raics szerint ugyanis az öntudatos fegyelmezettség eredménye a katona saját maga felé irányuló önfegyelme, amelynek egyik folyománya a katona előljárója felé irányuló bizalma, másik folyománya pedig a katona öntevékeny cselekvése. Az öntudatos fegyelem – akár bizalom, akár öntevékenység formájában való – elérésének útja a nemzeti kultúra értékeinek oktatásán és elsajátításán keresztül vezet. Ez az oktatás alapozza meg az előljáró felé mutatott bizalmat is, mivel az abból származik, hogy az előljáró „értelmi és erkölcsi fölénnyel” rendelkezik a beosztott felett.⁴⁶³

A fegyelmezettségnek ez a formája a szocializált autonómia, amely átmeneti erény a bizalmon alapuló fegyelmezettség és a professzionális autonómia között. A fegyelmezettségről kialakult vitában azonban ez utóbbi erény is megjelent

⁴⁶⁰ PINCZÉS 1920: 20–25.

⁴⁶¹ A kétféle fegyelmezettség más neveken is előfordul: „kikényszerített fegyelem” és „átérzett, kötelességérzettől áthatott belső fegyelem” (DESEŐ Lajos [1931]: Csapatszellem. *Magyar Katonai Szemle*, 2[4], 44–54. Itt: 45.), „sulykolás” és „szabad nevelés” (LÁSZLÓ Frigyes [1932]: Sulykolás és szabad nevelés. *Magyar Katonai Szemle*, 2[3], 69–73.), „kényszerfegyelem” és „meggyőződéses fegyelem” (SZÓNYI Miklós [1943]: A fegyelmzés kérdése. *Magyar Katonai Szemle*, 13[6], 496–499. Itt: 496.).

⁴⁶² RAICS Károly (1920c): Nevelés, –és rászoktatás vagy drill. II. *Magyar Mars*, 1(2), 82–87. Itt: 84.

⁴⁶³ RAICS 1920b: 8–11.

önállóan, azaz úgy is tárgyalták a katonai öntevékenység jelentőségét, hogy mellette nem került szóba a szocializációs, a nemzeti értékrend és a bizalom.

Papp György tanítóképző-intézeti tanár ebbe az irányba gondolta tovább az öntudatos fegyelmezettségen belül az öntevékenységet. Papp szerint az új háború harcászati eleme, a rajharcászat megköveteli, hogy minden egyes katona maga ismerje fel a benne meglévő „küzdési erőt”, azt, hogy benne „mennyi a lelkiismeret, kötelességtudás, bátorság, önfeláldozás, *szóval a lelki katonai készség*. Ezeket a lelki készségeket *pusztán* a drillel elérni nem lehet.”⁴⁶⁴ Papp ennek a katonai képességnek a megszerzését tűzte ki célul azoknak a katonáknak, akiknek megvan „a maga *külön, speciális* feladata”. A rajharcászatban, különösen éjszaka, ugyanis az emberek már nem látják egymást, sem a vezetők nem tudják közvetlenül irányítani az alárendelteket.⁴⁶⁵ Papp ezzel nem a nemzeti kulturális értékek segítségével, a katonai szocializáción keresztül kialakított bizalomra utalt, hanem az attól külön értelmezhető professzionális autonómiára. A professzionális autonómia által az alárendelt katona szakmai hozzáértése és önállósága segítségével képes saját sikeres feladat-végrehajtása érdekében cselekedni.

Az önálló megértésen alapuló professzionális autonómiának a korszakban a kritikája is megszületett. László Frigyes nyugalmazott főhadnagy úgy vélte, hogy:

„Bár a harc különböző fázisaiban, de különösen a felderítésben önállóságot követelünk, a végső eredményt a közelharc nyújtotta sulykolt tevékenység termi meg. Minél tökéletesebben süllyed az ember a gép színvonalára, annál hatásosabb a sulykolás, annál inkább süllyed az önállóságnélküliségbe a sulykolandó alany s az előbb említett közelharcra s ezzel a siker kivívására annál alkalmasabb.”⁴⁶⁶

László ennek megfelelően a szocializáción alapuló fegyelmezettséget is a sulykolással elérhető fegyelmezetség kategóriájába helyezte, amelyet színte az különböztet meg a szigorú engedelmességtől, hogy amíg az utóbbi külső (a külsőségekben megnyilvánuló) sulykolással érhető el, addig az előbbi lelki (a belső értékekben megnyilvánuló) sulykolással.⁴⁶⁷

⁴⁶⁴ PAPP 1920a: 33.

⁴⁶⁵ PAPP 1920a: 33.; hasonlóan DESEŐ 1931: 44.

⁴⁶⁶ LÁSZLÓ 1932: 70.

⁴⁶⁷ Ezzel az állásponttal többnyire nem értettek egyet: POZDER Károly (1932): Sulykolás-e, vagy szabad nevelés? *Magyar Katonai Szemle*, 2(6), 60–66.; VARGA 1933: 64–67.; voltak azonban támogatók is: KÉKKŐI László (1943): Legénységünk fegyelmezése. *Magyar Katonai Szemle*, 13(4), 66–70.

Ezzel szemben Papp álláspontját támogató érvet vetett fel Kreybig Rudolf nyugalmazott tábornok *Az erkölcsi tényezők fontossága a háborúban* című cikkében. Kreybig szerint a múlt háborúban, amikor a harceszközök kezdetlegesek voltak, az ember mint közvetlenül ható harceszköz vett részt. A jövő háborújában azonban a harceszközök technikai fejlődésével az ember egyre inkább megszűnik közvetlenül ható harceszköz lenni, hanem saját eszközei által közvetve fog hatást elérni. Ehhez neki eszközből egyéniséggé kell válnia, amit az öntevékenységre nevelés képes biztosítani.⁴⁶⁸

A Papp–Kreybig-állásponttal szemben már csak a háború alatt merült fel, hogy az öntevékenységet lehetővé tevő fegyelmezettség kialakításához hosszú békeidőszak szükséges. A háború alatt erre nincs idő, következésképpen marad a szigorú engedelmesség értelmében vett fegyelmezettség.⁴⁶⁹

Az önálló megértésen alapuló fegyelmezettség öntevékenység része helyett a bizalom rész kapott nagy hangsúlyt Teodorovits János százados *Az erkölcsi és nemzeties nevelés a csapatnál* című írásában. Teodorovits szerint a fegyelmezettség egyik legfontosabb eleme az előljáró felé mutatott bizalom, amelyet más szavakkal az előljáró felé mutatott tiszteletnek, megbecsülésnek és szeretetnek lehet nevezni.⁴⁷⁰ A korábban már idézett Raics feltételezte, hogy a bizalom kizárólag a nemzeti kultúra értékeinek oktatásával és elsajátításával teremthető meg. Teodorovits szerint ezen túl további módszerekre is lehetőség és szükség van.

A bizalmat részben azzal is meg lehet teremteni, hogy az előljáró szakmai szempontból felkészülten és gondoskodással fordul az alárendelt felé, törődik összes szükségletével.⁴⁷¹ Ugyanez az elképzelés máshol úgy is megjelenik, hogy a parancsnok alárendeltjeivel szemben emberismereten és jó szándékon alapuló egyéniesített bánásmódot alkalmaz, a bánásmódot az alárendeltek egyéniségéhez méri.⁴⁷² Ez nem jelenti azt, hogy katonához méltatlan viselkedésre serkenti, hanem megköveteli tőle a lemondást és még az önfeláldozást is, ekkor azonban ott van vele, és osztozik nélkülözésében. A bizalom harmadik teremtő ereje

⁴⁶⁸ KREYBIG Rudolf (1934): Az erkölcsi tényezők fontossága a háborúban. *Magyar Katonai Szemle*, 4(9), 1–14. Itt: 2.

⁴⁶⁹ SZÖNYI Miklós (1943): A fegyelmezés kérdése. *Magyar Katonai Szemle*, 13(6), 496–499. Itt: 498.

⁴⁷⁰ TEODOROVICS János (1922): Erkölcsi és nemzeties nevelés a csapatnál. *Magyar Katonai Közlöny*, 10(9–10), 622–633. Itt: 623.

⁴⁷¹ TEODOROVICS 1922: 624–625.

⁴⁷² CZEGLÉDY Jenő (1942): Bánásmód az alárendeltekkel. *Magyar Katonai Szemle*, 12(3), 528–533. Itt: 528–529.

így a példaadás,⁴⁷³ a negyedik pedig a csapatszellem kialakítása. A csapatszellem fontosságát hangsúlyozva Deseő Lajos nyugalmazott tábornok úgy vélte, hogy az intelligensebb embereknel elegendő az oktatás a bizalom kialakításához, az állomány más részének azonban nem. Számukra „[k]önnyebben megérthető, átérezhető alapra van szükség”.⁴⁷⁴ Ez a csapatszellem kialakítását, azaz a katonák közös értékekhez való szocializációját jelenti. A csapatszellem a másokkal való összetartozás, szolidaritás, egység és közös érdek érzését és tudatát nyújtja.

Simsay Lajos százados *Magyar szellem a korszerű kiképzésben* című cikkében összegezte a fegyelmezettséget érintő magyar álláspontot, és ezzel a 20-as évek kezdete óta folyó vitát is. Ezzel újrafogalmazta Raics véleményét, azaz a szocializált autonómia fontosságát. Simsay a fegyelmezettség magyar formáját megkülönböztette a francia és a német nézettől. A francia fegyelmezettség alapja ugyanis a közös eszme és az ehhez vezető katonai szocializáció. A német fegyelmezettség ezzel szemben a drillre és a szigorú engedelmességre támaszkodik. A magyar mindkettőtől különbözik, mivel annak jellemzője az egyéni tulajdonságok legmesszemenőbb kihasználása, azaz az öntevékenység, illetve a faji öntudat.⁴⁷⁵ Amit Raics öntevékenységnek nevezett, arra Simsay az egyéni tulajdonságok kihasználásaként hivatkozott, és ami Raicsnál a bizalom (mögötte a nemzeti kultúra értékeivel), az Simsaynál a faji öntudat és annak folyamánai.

A faji öntudatnak kétféleképpen volt jelentősége a korszakban, a fegyelmezettséget eredményező bizalomhoz vezető szocializációban fontos közös eszmeként, illetve a vezetési és harci tulajdonságok alapjaként. Először nézzük a fegyelmezettséget, majd a vezetői erény tárgyalásánál a harci tulajdonságokat és a harcmodort!

A fegyelmezettségről való fenti gondolatmenet elején a fegyelmezettséget mint a többi katonai erény, többek között az erkölcsi bátorság alapjaként tárgyaltam. A korszakban azonban egyre nagyobb érvénnyel került előtérbe az az elképzelés, hogy a biológiai alapokon álló faji öntudat, azaz a fajhoz (nemzethez, hazához) való tartozás tudata a fegyelmezettség alapja. A megfordult viszonyt lehetett azzal hangsúlyozni, hogy „a *csapatszellem*, amely a fegyelem

⁴⁷³ TEODOROVICS 1922: 625–627.; lásd KOÓS Miklós (1941): Mi a fegyelem alapja? *Magyar Katonai Szemle*, 11(9), 636–638.

⁴⁷⁴ DESEŐ 1931: 45.

⁴⁷⁵ SIMSAY Lajos (1935): Magyar szellem a korszerű kiképzésben. *Magyar Katonai Szemle*, 5(3), 79–89. Itt: 80–82.

fenntartásának a legelső eszköze”,⁴⁷⁶ vagy hogy „[a] közszellem szüli a honvédség tagjainak hivatásukkal együtt járó önértetét, ez ösztönzi kötelességük szigorú és odaadó teljesítésére és ez fejleszti ki bennük a legkiválóbb katonai erényeket”,⁴⁷⁷ illetve a faji jellemzőkre való utalással is. Répássy Miklós hadnagy szerint „[a] kiképzéssel teljesen egybefonódó nevelésnek arra kell törekednie, hogy a nemzeti öntudatba ágyazott egyéni öntudatot teljes egészében kifejlessze és ezt a nevelői munkát népünknek ősi jelleme, faji erényei és átértett történelmi hivatástudatunk, kell, hogy irányítsák”.⁴⁷⁸

Toldy-Ösz Lajos magyar királyi főorvos a faji öntudatot hazaszeretetként értelmezte. Szerinte a hazaszeretet egyszerű formájában ösztön, amely az élet alapfeltétele, és amely ezért minden élőlényben (növényekben, állatokban, emberekben) megnyilvánul. Ennyiben a tartalma részben az, hogy az élőlény azon a területen, vidéken marad, ahol képes életben maradni (embereknél ez a lakóhely), részben pedig a családi összetartozás érzése. A hazaszeretet ösztöne akkor válik erénnyé, ha az értelemmel való nevelés (kultúraátadás) által tudatossá válik. Ekkor „*a szűk otthon helyébe az egész hon, a család helyébe pedig a nemzet lép*”,⁴⁷⁹ a ragaszkodást már nem (csak) az érzelmek, hanem az értelem-akarat, azaz a kitartás is megalapozza. A nevelés természetes módon saját erőből indul meg, azonban a külső neveléssel, a katonai fegyelmezettség kialakításával teljesebbé válik. A nevelés a kultúraátadás szocializációs folyamata, amelynek célja a katonai bizalom kialakítása a hazaszeretet közös értéke mentén. A hazaszeretet így meghatározója lesz a szocializáción alapuló fegyelmezettségnek, azzal együtt az erkölcsi bátorságnak, a nemzeti közösségi becsületnek és a hazához való hűségnek.

Összességében azt mondhatjuk a fegyelmezettségről, hogy a katonai erények közül a legtöbbet tárgyalt erény, amely sok más erény alapját képezi. A fegyelmezettség számos formáját tárgyalták a magyar katonai irodalomban, így a szigorú engedelmisséget, a szocializált fegyelmezettséget, a szocializált autonómiát és a professzionális autonómiát is. Ezek közül a professzionális autonómia megjelenése mindenképpen figyelemre méltó, korát megelőző gondolat.

⁴⁷⁶ DESEŐ 1931: 45.

⁴⁷⁷ DARNAY Andor (1938): Közszellem és összetartás. *Magyar Katonai Szemle*, 8(3), 81–84. Itt: 81.

⁴⁷⁸ RÉPÁSSY Miklós (1941): Kiképzés és katonai nevelés a nemzetvédelem szolgálatában. *Magyar Katonai Szemle*, 11(2), 294–299. Itt: 295.

⁴⁷⁹ TOLDY-ÖSZ Lajos (1941): Az öntudatos hazaszeretet lélektani vonatkozásai. *Magyar Katonai Szemle*, 11(3), 681–686. Itt: 684.

Végeredményben azonban a korszakot általában véve a faji (nemzeti) öntudaton alapuló szocializált autonómia jelentőségének hangsúlyozása jellemzi. Ez az erény átmenetet képez a 19. század szocializált fegyelmezettsége, illetve a 20–21. századi professzionális autonómia erénye között. Amíg ugyanis a szocializált fegyelmezettségben az erkölcsi (nemzeti, faji) értékek mellett a kollektív cselekvésnek van szerepe, és a professzionális autonómiában a morális (univerzális emberi) értékek mellett az egyéni öntevékenységnek, addig a szocializált autonómiában az erkölcsi értékeknek és az egyéni öntevékenységnek. Ezt az erényt főként a tisztí és altisztí állományra nézve hangsúlyozták.

A katonai vezetői erény

A katonai vezetői erény tekintetében a két világháború között a szervezésen, a gondoskodáson és a morális integritáson alapuló vezetési erények jelentőségét hangsúlyozták valamilyen formában. A katonai vezetés célja, hogy a háború kiszámíthatatlanságában döntéseket hozzon, és azokat a parancsokon keresztül végrehajtsa az állománnyal, és így elérje a kitűzött katonai célt. A szervezésen alapuló vezetés ezt előre felkészüléssel és a hadviselés állandó elveinek tervszerű alkalmazásával oldja meg, a gondoskodáson alapuló vezetés a nemzeti értékekre támaszkodó „atyai” vezetés segítségével, a morális integritáson alapuló vezetés pedig a katonai cél elérése érdekében kiosztott önálló feladatok végrehajtásának koordinációjával, illetve mind a célok, mind a feladat-végrehajtás során a morális értékek érvényesülésének biztosításával. Utóbbi alapvetően a 20. század második felének, illetve a 20–21. század fordulójának vezetési erénye, és benne a morális értékek (az univerzális emberi értékek, emberi jogok) tisztelete különös jelentőséget kap.⁴⁸⁰ A két világháború között ez a vezetési erény is megjelent már, azonban speciális formában: a morális értékek helyett ugyanis erkölcsi értékeket (a nemzethez és a hazához kapcsolódó partikuláris értékeket) foglalt magába. A továbbiakban ezért a „morális integritás” kifejezés helyett az „erkölcsi integritás” kifejezést fogom használni.

A szervezésen alapuló vezetési erény propagátora Werth Henrik altábornagy, a Hadiakadémia parancsnoka volt, aki *A vezetésről* című cikkében úgy vélekedett, hogy „[a] vezetés elengedhetetlen feladata, tehát összehangzásba hozni: [a természetes észjáráson alapuló] [...] állandó jelleggel bíró vezetési elveket az idők

⁴⁸⁰ BODA 2021a: 129–150.

sajátságos viszonyaiból kiinduló követelményekkel együtt”.⁴⁸¹ Werth szerint a szervezés erényén alapuló vezetés során a parancsnok előre tervet készít a hadviselés állandó elveinek alkalmazásáról, és keménykezű vezetőként végrehajtatja tervét az állománnyal.⁴⁸² Werth úgy fogalmazott, hogy „mi a vezetés lényege? A feleletünk erre: *akaratnyilvánítás és akaratátruházás*. Vagyis a vezetésnek egy szándékot (elhatározást) kell szülnie, és azután ezt olyanformán az alárendelt tömegre átvinni, hogy ezzel a kitűzött, vagy felsőbb helyről elrendelt célt elérjük.”⁴⁸³ Werth a hadsereget a vezető által ismert és kezelt gépként képzelte el, amelynek legnagyobb hajtóereje a szellemi és lelki erő, a vezetői tudást pedig a mechanikai ismeretekhez hasonlította.⁴⁸⁴

Werth vitapartnere a vezetés kérdésében Kaiser Gyula százados volt, aki szerint „a vezetés nem más, mint a katonai tudomány bölcelete, mely nemcsak a múltban leszűrt háborús tapasztalatokra épít, hanem a tudományok összes legújabb és a háború szempontjából értékesíthető vívmányait is figyelembe veszi a siker elérése érdekében. A siker mindenkor titka a vezetésben és lehetőleg a meglepetésszerű végrehajtásban rejlik.”⁴⁸⁵ A vezetésre való rátermettség legfontosabb kritériuma, hogy a parancsnok képes legyen megválasztani alvezetőit, illetve emellett a találékonyság, a gyors agyműködés és az áttekintőképesség, az éles ítélőképesség és a számítóképesség, az erős és szívós akarat, végül az abszolút tökéletes idegrendszer.⁴⁸⁶ Ezekkel a tulajdonságokkal lehet a pillanatról pillanatra változó helyzetekben is sikeresen cselekedni. A parancsnok így nem csupán a tudomány embere, hanem a tehetségé is. A hadvezetés ezért a tudományon keresztül kapcsolatban áll az alapvető elvekkel, azonban azok mellett kimagaslóan fontos szerepe van annak is, hogy miként alkalmazza ezeket az elveket. Az alkalmazás viszont már nem foglalható tudományos rendszerbe, hanem „egyéni alkotóképességet” feltételez.⁴⁸⁷

Kaiser Werthhez hasonlóan az alapelvek alkalmazásaként fogta fel a vezetés, azonban Werthnek fontosabbak voltak az alapelvek, Kaisernél pedig az alkalmazáson volt a hangsúly.⁴⁸⁸ Ezért, amíg Werth számára a szervezés erénye volt

⁴⁸¹ WERTH Henrik (1920): A vezetésről. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(4), 209–223. Itt: 209.

⁴⁸² WERTH 1920: 214.

⁴⁸³ WERTH Henrik (1935): Gondolatok a vezetésről. *Magyar Katonai Szemle*, 5(1), 1–9. Itt: 1.

⁴⁸⁴ WERTH 1935: 5.

⁴⁸⁵ KAISER Gyula (1931): Vezetés és lélektan. *Magyar Katonai Szemle*, 1(8), 15–19. Itt: 17.

⁴⁸⁶ KAISER 1931: 17–18.

⁴⁸⁷ KAISER Gyula (1934): Gondolatok a vezetésről. *Magyar Katonai Szemle*, 4(11), 8–15. Itt: 8.

⁴⁸⁸ KAISER 1934: 13.

fontos katonai vezetői erényként, addig Kaiser számára inkább a feladatokat az alárendelt parancsnokok között szétosztó, azok végrehajtását koordináló (erkölcsi) integritás erénye bírt jelentőséggel.

A magyar katonai gondolkodásnak ezt a kettősségét mások is felismerték a korszakban. Karola Dezső százados már kétféle vezetést különböztetett meg, a centralizáló vezetést, amelynek „nincs is szüksége önálló elhatározási képességekkel rendelkező alparancsnokokra”, és a decentralizáló vezetést, amely esetében a „ténykedések súlypontja a vezetés kezéből eltolódik az alparancsnokok kezébe [...] [akiknek így] [s]zükség van tiszta éles elhatározóképesseégekre, szükség van öntevékenységre”. Karola szerint az alparancsnokok nem lehetnek csupán „katonamesterek”, hanem öntevékeny vezetőknek kell lenniük maguknak is, amivel ki tudják tölteni a vezetés hézagjait.⁴⁸⁹ A kétféle vezetésnek egyszerre kell érvényesülnie, ám tekintetbe kell venni a nemzeti sajátosságokat is.

A nemzeti sajátosságok, vagy ahogyan a korszakban hivatkoztak rá, a faji jellemzők⁴⁹⁰ Ibrányi Mihály őrnagy három 1933–1934-es cikke nyomán, illetve a témát támogató és a vitát szorgalmazó Mérey László tábornok 1935-ös cikke alapján kerültek a vita középpontjába. A vita nagyjából 1936-ig, Mérey egy másik cikkéig tartott, amelyet követően ugyan még megjelent néhány írás, Mérey írása azonban összegezte az addigi eredményeket, és szándéka szerint lezárta a vitát.⁴⁹¹

A faji jellemzők körüli vita, amelyet az öntevékenységen alapuló, mozgó jövőbeli háború elképzelése indukált, két összefüggő kérdés körül zajlott: „melyek a magyarság faji tulajdonságai?”, illetve „milyen a magyar faji harcmodor?”. Mivel a faji harcmodort mint a faji tulajdonságok megnyilvánulását értelmezték,

⁴⁸⁹ KAROLA Dezső (1935): Vezetés és öntevékenység. *Magyar Katonai Szemle*, 5(2), 23–27. Itt: 24–25.

⁴⁹⁰ A „nemzeti” és a „faji” kifejezést, illetve még idetartozik a „népi” kifejezés, sokszor hasonló jelentésben használják, de nem feltétlenül azonos a jelentésük. Amennyiben különbözik, akkor a faji jellegzetességek etnicitást meghatározó biológiai jellegzetességek, a népi jellegzetességek a biológiaiakra ráépülő kulturális jellemzők, a nemzeti tulajdonságok pedig az öntudatosan vállalt népi jellemzők. Vö. Joó Tibor (1937): A magyar nemzeti szellem. *Magyarságtudomány*, 3(2), 1–35. Itt: 4–10.; GYURGYÁK 2012: 17–32.

⁴⁹¹ IBRÁNYI Mihály (1933): Faji tulajdonságok megnyilatkozása a magyar háborúban. *Magyar Katonai Szemle*, 3(7), 5–49.; IBRÁNYI Mihály (1934b): A faji tulajdonságainkon alapuló ősi harc-eljárás. *Magyar Katonai Szemle*, 4(1), 59–69.; IBRÁNYI Mihály (1934a): A faji tulajdonságainkon alapuló korszerű harc. *Magyar Katonai Szemle*, 4(3), 1–27.; MÉREY László (1935): Megjegyzések a magyar faji harcmodorhoz. *Magyar Katonai Szemle*, 5(7), 49–55.; MÉREY László (1936): Magyar faji harcmodor. *Magyar Katonai Szemle*, 6(4), 29–48.

a két kérdés nem független egymástól, és összességében a magyar faji öntudat tartalmának definiálásáról szolt.

Ibrányi szerint a magyar történelem „legtanulságosabb” háborúiban és harcaiban (honfoglalás, török hódoltság kora, szabadságharcok) megfigyelhető faji tulajdonságok (tulajdonképpen erények):

- az azonnali harctevékenységet eredményező, de a kitartás hiányát is okozó „könnyű lelkesedés”;
- a megfelelő felderítésért és előkészítésért felelős „óvatosság és körültekintés”;
- a harcban alkalmazott cselekvésért felelős „körmönfontosság”; és
- az üldözésre és a megsemmisítésre, illetve az öntevékenységre, a szabad politikálásra és a faji-nemzeti értékek felismerésére és felvállalására hajlamosító összetett erény, „a jogaink ismerete és a szabadságszeretet”.

Ibrányi az első két erényt, azaz a könnyű lelkesedést és az óvatosságot-körültekintést végül még összevonta, és együtt „megfontolt gyorsaság”-nak nevezte.⁴⁹²

Ezek az erények speciális harctevékenységre képesítették a múltban a magyar hadsereget, amelyben mozgékony (előkészítő, átkaroló, üldöző) csoportok vettek részt, amelyek egyéniséggel rendelkező parancsnokaik által vezetve öntevékenyen jártak el, pusztították az ellenséget, anyagi és erkölcsi tekintetben is.⁴⁹³ Ibrányi szerint „[a] hadügy jelenlegi fejlődése a faji tulajdonságainknak általában kedvező irányban fejlődik”,⁴⁹⁴ azaz a jövő háborújának gépharcában kisebb eltérésekkel jól alkalmazhatónak véli a magyar faji erényeket és harceljárásokat.⁴⁹⁵ Az öntevékenység, illetve a saját jog és a szabadságszeretet erénye együtt a vezetést tekintve megvalósítja az erkölcsi integritás erényét, amelynek lényege, hogy a vezető szétosztja a szakmai feladatokat az alvezetők között, és koordinálja azoknak az erkölcsi (faji-nemzeti) célok és eljárások mentén való végrehajtását.

A vezetésnek – a szervezésen és az erkölcsi integritáson alapuló formája mellett – a korszakban előtérbe került egy harmadik, eddig nem tárgyalt formája is, a gondoskodáson alapuló vezetés. Tövisházy-Ferjentsik Ottó tábornok, a Hadiakadémia parancsnoka a *Magyar Katonai Szemle* pályázatára benyújtott

⁴⁹² IBRÁNYI 1933: 10–12.

⁴⁹³ IBRÁNYI 1933: 45.

⁴⁹⁴ IBRÁNYI 1933: 46.

⁴⁹⁵ IBRÁNYI 1934b.

és első díjat nyert munkájában, *A vezér szuggesztív hatása a hadseregre. Ennek multja és jövője* című cikkében úgy vélte, hogy a parancsnok személyes vezetésének nagy szerepe volt az ókorban és a középkorban (többek között a magyar honfoglalóknál is). A hadseregek növekedésével azonban a francia forradalom után a gépszerűen működő szervezett hadseregeknél a vezetés centralizálása és a személytelen vezetés került előtérbe. A 20. században viszont a technikai fejlődéssel és a kis csoportokra támaszkodó mozgóháborúban ismét a személyes vezetésnek lesz szerepe. A személyes vezetés a személyes példamutatáson túl az alárendeltekről való gondoskodásban – felesleges gyötrelmekről való mentesítésükben – és bizalmuk elnyerésében áll. A vezetőt csapataihoz így nem csupán a katonai hierarchia kapcsolja, hanem a személyes viszony is.⁴⁹⁶ Ez a viszony békében alakítható ki, amikor a vezetők egyetlen feladata, hogy saját és katonáik személyét felkészítsék a háborúra, neveljék és kiképezzék csapataikat. Ezzel megteremthetik a nemzeti értékeket magába foglaló csapatszellemet csapataik számára.⁴⁹⁷

Összességében azt mondhatjuk, hogy a korszak gondolkodásában a szervezésen alapuló vezetési erény háttérbe szorult, és azzal szemben előtérbe került a gondoskodáson alapuló erény és az erkölcsi integritás. A kettő abban hasonlít egymásra, hogy mindkettőben jelentősége van faji (nemzeti) értékeknek, különbségük pedig az öntevékenység fontosságának elismerésében vagy el nem ismerésében áll. Az erkölcsi integritás erénye valójában átmenetet képez a gondoskodáson alapuló vezetési erény és a morális (univerzális emberi értékeket hangsúlyozó) integritás között, azaz a 19. század és a 20–21. század között.

Összegzés

A két világháború közötti időszak a korszak relatív rövideége ellenére fontos hadtudományi és társadalmi-politikai változásokat hozott magával. Ezek a változások a katonai erények változásával is együtt jártak. A változás három olyan erényt eredményezett, amelynek fontos szerepet szántak a szakírók, ez az erkölcsi bátorság, a szocializált autonómia és az erkölcsi integritás. Mindhárom erény megtalálható a nyugat-európai irodalomban (főként Fullernél és De Gaulle-nál)

⁴⁹⁶ TÖVISHÁZY-FERJENTSIK Ottó (1936): *A vezér szuggesztív hatása a hadseregre. Ennek multja és jövője. Magyar Katonai Szemle*, 6(5), 1–22. Itt: 3–4.

⁴⁹⁷ TÖVISHÁZY-FERJENTSIK 1936: 20–21.

is, és a magyarban is. A vizsgált Von Seeckt a katonai erények hagyományosabb változatait tartotta fontosnak, köztük leginkább a fegyelmezettség hagyományosabb formáját. Az erények magyar tárgyalása tartalmában a fulleri és a De Gaulle-i példa követését mutatja a saját gondolatok megfogalmazása mellett, a fegyelmezettség nagyon intenzív tárgyalása azonban a német hatást is jelzi (bár a magyar szakirodalom csak nyomokban fogadta el a német álláspont tartalmát).

Mindhárom tárgyalt erényre igaz az, hogy nem alkot önálló kategóriát, hanem átmenetet képez a 19. és a 20–21. századi erények között. Az erkölcsi bátorság a hazaszereteten alapuló bátorság és a morális bátorság között, az erkölcsi integritás a gondoskodáson alapuló vezetői erény és a morális integritás között, a szocializált autonómia pedig a szocializált fegyelmezettség és a professzionális autonómia között. Mindhárom erény esetében igaz az is, hogy a 19. századból megtartja az erkölcsi (nemzeti, faji) értékek tiszteletét, ám azokat már 20–21. századi elemekkel egészíti ki (kitartás, integritás, autonómia), anélkül, hogy átvinné a 20–21. századra jellemző morális (univerzális emberi) értékeket.

A két világháború közötti időszak ugyan nagy és önálló jelentőséggel rendelkezik a hadtudomány- és a társadalompolitika-történet szempontjából, katonai etikai szempontból – a katonai erényeket illetően – a korszaknak nincs ilyen mértékű önálló jelentősége, mivel az ekkor meghatározó katonai erények átmenetet képeztek a 19. és a 20–21. századi erények között. Ugyanakkor, pontosan ugyanezen oknál fogva, ezek az erények a következő korszak felől nézve nagy jelentőséggel bírtak, mivel megteremtették a következő korszak katonai erényeinek, és azzal a katonai etikai elképzelések fejlődésének alapját.

Vákát

A katonai erények a szocializmus időszakában

A magyar katonai erényeket vizsgálva általában Nyugat-Európa a mérvadó mint az a terület, ahonnan Magyarországra érkeztek azok a gondolatok, amelyek a hazai sajátosságokkal együtt befolyásolták a magyar katonákkal szembeni elvárásokat. A két kivételt képező időszak a honfoglalás kora és a 20. század második fele, amikor vagy a keleti nomád hagyományok, vagy a Szovjetunió katonai etikája volt befolyással a magyar katonai erényekre. Ez a fejezet a szovjet hatásokkal foglalkozik.

A katonai erények a Szovjetunióban

A szovjet katonai erények a szovjet katonai gondolkodással párhuzamosan fejlődtek. Az alapvető elképzeléseket a 20. század elején Vlagyimir Iljics Lenin (1870–1924) és Mihail Vasziljevics Frunze (1885–1925) fektette le. Később, a második világháború után a lenini és frunzei gondolatokat ismételték és magyarázták, esetleg egészítették ki. A későbbi elméletek jelentős újítást már nem hoztak, hanem inkább a korábbi elképzeléseket igyekeztek harmonizálni a 20. század második felének változásaival, főként a technológiai fejlődéssel.

A jövő háborúja és a korszerű háború

A háborúviselés szovjet elméletének legfontosabb elemeit már az első világháború után összefoglalta Frunze *Az arcvonal és a hátország a jövő háborúban* (1924) című munkájában. Frunze szerint az első világháború legfontosabb tapasztalata az, hogy át kell értékelní a hátország hadműveletekben játszott szerepét.⁴⁹⁸ Ennek legfőbb oka, hogy a hadseregek nagyon „szívósak”, és egy alkalommal való legyőzésük nem jelenti a végső győzelmet is egyben, ha a szétvert sereg mögött gazdaságilag és morálisan erős hátország áll. Szintén a világháborús tapasztalatok közé tartozik még, hogy a hatalmas hadseregek mozgósítása nehézkes, illetve hogy a gyorsan fejlődő technika gyors elavulási tendenciával jár együtt. Ezen tapasztalatok alapján Frunze arra következtetett, hogy új katonai

⁴⁹⁸ FRUNZE 1959d: 171.

doktrínára van szükség, amely a villámháborús és a döntő csatát kereső stratégiával szemben alapvetően az elhúzódozó, felörlő és manőverező háború elveit foglalja magába,⁴⁹⁹ amelyeket kiegészítenek a politikai propaganda ideológiai elvei, illetve az arcvonal és a háterszág új viszonyának elve.⁵⁰⁰

Az arcvonal és a háterszág viszonyát tekintve háború esetén először az állandó hadseregnek kell a tartalékos hadsereg mozgósítását elvégeznie. Az állandó hadsereg magában nem elég erős, hogy az ellenség csapását felfogja, hanem csupán a keretét képezi az erős, a gyalogságra is építő hadseregnek. Ezt követően a háterszágnak kell biztosítania az utánpótlást a háborús arcvonal számára, és az államnak mindennel el kell látnia a háterszágot, hogy az képes legyen fenntartani morális szilárdságát és termelőképességét.⁵⁰¹ Ahhoz, hogy a mozgósítás gyorsan és könnyen menjen, békeidőben a polgári szervezeteknek (például az egyetemeknek és az alsóbb oktatási intézményeknek) a háborús előkészület szolgálatába kell állnia. Emellett a szállító-, közlekedési és híradó eszközöket a népnek (a népbiztosságoknak) kell biztosítania, és háború esetén azokat a hadsereg rendelkezésére kell bocsátania.⁵⁰² Összességében Frunze szerint a háterszágra és a népre új és nagyobb szerep fog hárulni a háborúban.

A második világháború után ezt az elméletet kiegészítették a tömegpusztító fegyverek alkalmazásának elvei. A második világháború után nem ért véget a katonai feszültség, hanem a világ két kiteljesedő nagyhatalma, az Egyesült Államok és a Szovjetunió között új konfliktus bontakozott ki. A hidegháború részeként mindkét fél és szövetségeseik forró háborúra készültek, amelyet a szovjet oldalon korszerű vagy jelenkori háborúnak neveztek.⁵⁰³ A szovjet szakirodalom szerint „a korszerű háborút a következő fő sajátosságok jellemzik: a világméretűség, és a koalíciós forma; a harc sokoldalú és bonyolult jellege; a cél határozottsága; az egész nép részvétele a háborúban és a korszerű fegyveres erők tömeges jellege; a gépek, a korszerű haditechnikai eszközök és a nagyhatású

⁴⁹⁹ SZABÓ László (1976): Katonai elméletek és nézetek a két világháború között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23(1), 96–111. Itt: 105.

⁵⁰⁰ Mihail Vasziljevics FRUNZE (1959e): Lenin és a Vörös Hadsereg. In *M. V. Frunze válogatott művei II.* Budapest: Zrínyi. 249–277. Itt: 171–173.

⁵⁰¹ FRUNZE 1959e: 173–174.

⁵⁰² FRUNZE 1959e: 177–178.

⁵⁰³ M. G. ZSURAKOV et al. (1960): *Az erkölcsi-politikai tényező a jelenkori háborúikban.* Budapest: Zrínyi. 78.; M. SZKIDRO (1963): A néptömegek és a személyiség szerepe a korszerű háborúban. *Honvédségi Szemle*, 4(10), 116–123. Itt: 116.

fegyverek tömeges alkalmazása”.⁵⁰⁴ Ezen jellemzőkből most különösen fontos számunkra az, hogy a korszerű háborút világméretű háborúként képzelték el, amelyben az egész nép, azaz az arcvonalon harcolók és a hátszágban lévők tömegesen vesznek részt; illetve ezzel összefüggésben, hogy az ellenük bevetett korszerű haditechnika nagy hatása – tömegpusztító – fegyvereket (atom- és term nukleáris fegyvereket, rakétatüzérséget, lökhajtásos légierőt, mozgékony harcjárműveket) foglal magába.⁵⁰⁵

A háborúnak ez a felfogása hatással volt a katonai erényekre is. A szovjet szerzők véleménye szerint a hadsereg tömeghadsereg, amely nem más, mint a felfegyverzett nép és az azt támogató hátszág.⁵⁰⁶ A tömeghadsereg legfontosabb összetartó tényezője a közös, kommunista (marxista-leninista) ideológián alapuló fegyelmezettség és az egyszemélyi vezetés.⁵⁰⁷

A fegyelmezettség és a katonai vezetés

A kommunista hadsereg fegyelmezettsége és katonai vezetői erénye magában foglalja a 17–20. századi katonai erényeket, ezek mellett azonban új erényeket is találunk. Így a szigorú engedelmesség, a szocializációval kialakított bizalmon alapuló fegyelmezettség, illetve a szervezés és a gondoskodás vezetői erénye mellett⁵⁰⁸ olyan új erényekkel találkozunk, mint a kommunista autonómián alapuló fegyelmezettség és a kommunista integritás vezetői erénye. A hagyományosabb szigorú engedelmesség és a szervezés az állam törvényei és az egyéb szabályok tiszteletben tartásának és tartatásának hangsúlyozásával került előtérbe, a szocializációval kialakított bizalom és a gondoskodás pedig a párt és a párt vezetői felé mutatott odaadás, illetve a katonai és pártbeli előjáró általi törődés

⁵⁰⁴ ZSURAKOV et al. 1960: 78.

⁵⁰⁵ ZSURAKOV et al. 1960: 90.; SZKIDRO 1963: 118.

⁵⁰⁶ V. N. KOVALJOV (1981): *A szocialista katonai közösség*. Budapest: Zrínyi. 38.

⁵⁰⁷ ZSURAKOV et al. 1960: 210–211.

⁵⁰⁸ Ezekre lásd BODA 2021a: 136–150., 161–180.; BODA 2021b; BODA 2021c; BODA Mihály (2022a): A katonai erények a két világháború között Európában és Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények*, 135(1), 165–200. Itt: 183–191.

hangsúlyozásával.⁵⁰⁹ A speciálisan kommunista katonai erényeket a következő alfejezetekben mutatom be.

A kommunista fegyelmezettség és a kommunista politikai ideológia

A fegyelmezettség a kiszámíthatatlan és veszélyes helyzetben a harc céljával való azonosulás, engedelmeskedés erénye.⁵¹⁰ A kommunista fegyelmezettség alapfogalmát Lenin határozta meg „*Baloldaliság*” – *a kommunizmus gyermek-betegsége* (1920) című művében, és Frunze *Lenin és a Vörös Hadsereg* (1925) című munkájában, a bolsevik reguláris hadsereg megteremtésére tett kísérleteik során.⁵¹¹ Lenin úgy fogalmaz, hogy:

„Ma már bizonyára majdnem mindenki látja, hogy a bolsevikok nemhogy két és fél évig, de két és fél hónapig sem tarthatták volna magukat hatalmon, ha pártunkban nem lett volna a legszigorúbb fegyelem, valóságos vasfegyelem, ha a párt nem élvezte volna a munkásosztály egész tömegének [...] támogatását [...] Itt mindenekelőtt felmerül a kérdés: mi tartja fenn a proletariátus forradalmi pártjának fegyelmét? Először, a proletár élcsapat öntudatossága, odaadása a forradalom iránt, kitartása, önfeláldozása, hősiessége. Másodszor, az a képessége, hogy a dolgozók legszélesebb tömegeivel, elsősorban a proletártömegekkel, *de a nem-proletár* dolgozó tömegekkel *is*, felvegye a kapcsolatot, közelkerüljön hozzájuk s bizonyos mértékig, mondhatnók, egybeolvadjon velük. Harmadszor, a proletár élcsapat politikai vezetésének helyessége, politikai stratégiájának és taktikájának helyessége, feltéve, hogy a legszélesebb tömegek *saját tapasztalataik alapján* meggyőződtek ennek a vezetésnek a helyességéről. Ezek nélkül a feltételek nélkül lehetetlen a fegyelmet megteremteni egy forradalmi pártban.”⁵¹²

Ez a fegyelem elsősorban nem katonai fegyelem, hanem politikai pártfegyelem, így alapja is a politikai ideológián alapuló öntudat. Az öntudatosságnak ki kell terjednie a párt vezetésére, majd azon keresztül a dolgozók tömegeire.

⁵⁰⁹ P. SZTYEPCSENKÓ (1950): Neveljük a harcosokat az öntudatos katonai fegyelem szellemében. *Honvéd*, 5(11), 69–74. Itt: 69–72.; N. GYEMIN (1963): A meggyőzés és kényszer a katonák nevelésében. *Honvédségi Szemle*, 4(5), 54–57. Itt: 54–55.

⁵¹⁰ BODA 2021a: 151–156.

⁵¹¹ ZÁGONI Ernő (1967): Az oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt katonapolitikájának fejlődése a polgárháború éveiben (1917–1922). I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14(3), 455–476. Itt: 469.

⁵¹² Vlagyimir Iljics LENIN (1951): „Baloldaliság” – kommunizmus gyermekbetegsége. *V. I. Lenin művei 31. kötet*. Budapest: Szikra. 8–9.

Öntudatosságról akkor beszélhetünk, ha a pártvezetők és a dolgozók nem csupán elfogadják a pártfegyelem alapját képező ideológiát, hanem meg is győződnek annak helyességéről.

A pártfegyelmet Frunze a hadseregre értelmezte:

„Az első feltétel a parancsnoki és a politikai állomány önfeláldozása és állhatatossága; a második – eleven és eltérhetetlen kapcsolat a parancsnoki kar és a vöröskatonák között; a harmadik feltétel pedig az, hogy a vöröskatonák a gyakorlatban, a valóságban győződjenek meg vezetésünk helyességéről. Csak e három feltétel mellett lehet a hadsereg harc kiképzése valóban eredményes, és teremthető meg az erős, tömör, öntudatos, fegyelmezett forradalmi fegyveres erő.

A Vörös Hadseregben csak akkor lesz igazi, kemény vasfegyelem, ha a lenini úton haladunk.”⁵¹³

Frunze hasonló viszonyt látott a pártvezetés és a dolgozó tömegek, illetve a katonai vezetés és a tömeghadsereg katonái között, azaz a pártvezetők és a katonai vezetők ismertetik meg a (katonai) tömegekkel a fegyelmezettség alapjául szolgáló politikai ideológiát, a (katonai) tömegeknek pedig meg kell győződniük arról, hogy ez az ideológia helyes.

Lenin és Frunze elképzelése többféle fegyelmezettség típusra is utal. Megtaláljuk benne a szigorú engedelmességet (a „vasfegyelemre” való hivatkozással), a szocializációs és a bizalmon alapuló fegyelmezettséget (a dolgozókhoz és katonákhoz való közel kerülésre való utalással),⁵¹⁴ de egy új elemet is, a kommunista politikai meggyőződésre épített fegyelmezettséget. A három közül a kommunista politikai meggyőződésre alapozott fegyelmezettségnek van új és kiemelkedő jelentősége, a másik kettő a múltbeli hadseregszervezés elvárásainak tekinthető, ám a tárgyalt korszakban sem haszontalanok.

A kommunista politikai meggyőződésre építő – pártbeli és katonai – fegyelmezettség olyan aktív öntudatos gondolkodás és cselekvés, amely:

- azonosul a kommunizmus politikai ideológiájával, és kitart annak érték-tartalma mellett; illetve
- a közösség minden tagja számára lehetővé teszi a politikai ideológia értelmében kitűzött célok és az azok érdekében végrehajtott cselekvések megítélését, elismerését vagy vitatását.

⁵¹³ FRUNZE 1959e: 270.

⁵¹⁴ Erre lásd még Lenin véleményét az alárendelti bizalom jelentőségéről a fegyelmezettségben. Idézi: GYEMIN 1963: 54.

Az ilyen politikai meggyőződésen alapuló fegyelmezettséget kommunista autonómián alapuló fegyelmezettségnek vagy egyszerűen kommunista autonómiának nevezhetjük.

A kommunista autonómián alapuló fegyelmezettség tartalmát alkotó kommunista politikai ideológiának három lényeges eleme van: a szocialista humanizmus, a proletár nemzetköziség és a nemzeti haza fogalma, amelyek együtt alkotják a szocialista haza fogalmát.⁵¹⁵

A humanizmus az emberi nem egységét és egyedeinek egyenlőségét állít nézet, amely a tetteket ebből a szempontból ítéli meg és értékeli. A humanizmusnak Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban hagyományosan – főként – az individualista változata a domináns, amely a felvilágosodás óta az egyéni emberi jogok fontosságát hangsúlyozza. A szocialista humanizmus ezzel szemben a közösségek és a közösségek tagjainak egyenlőségét állította előtérbe.⁵¹⁶ Lenin úgy fogalmazott, hogy „mi nagyorosz munkások [...] mindenáron szabad és független, önálló, demokratikus, köztársasági, büszke Nagy-Oroszországot akarunk, mely szomszédaihoz való viszonyát az egyenlőség emberi elvére, nem pedig a kiváltságosok feudális, egy nagy nemzetet lealázó elvére építi fel”.⁵¹⁷ Az egyenlőség kétféleképpen valósulhat meg. Először a szocializmust építő nemzetállamok egyenlőségeként, amikor ezekben az államokban a burzsoá államot felváltja a proletárdiktatúra. Ezt követően, a szocializmus és az osztály nélküli társadalom világszerte való megvalósításával azonban az állam mint intézmény elhal, és a kommunista emberek között – a nép közösségén belül – közvetlenül érvényesül a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” elv.⁵¹⁸

A szocializmus világszerte való építése kétféleképpen történhet: részben a proletárok minden társadalomban a megfelelő időben polgárháborút folytatnak saját burzsoá osztályuk ellen, amihez a baráti szocialista államoktól segítséget kapnak; részben pedig a szocialista államok nemzeti felszabadító háborút vívnak az elnyomott más társadalmak kapitalista elnyomói ellen. A szocializmus építése

⁵¹⁵ Vö. Martin MEVIUS (2010): A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése. *Regio*, 21(2), 3–31.

⁵¹⁶ Vö. A. SISKIN (1955): *A kommunista erkölcs alapjai*. Budapest: Szikra. 234–259.; KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (2013): *A „szellemi termelési mód”*. Budapest: Kossuth. 6. fejezet.

⁵¹⁷ Vlagyimir Iljics LENIN (1958a): A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. In Vlagyimir Iljics LENIN: *A háborúról, a hadseregről és a hadtudományról I*. Budapest: Zrínyi. 477–481. Itt: 479.

⁵¹⁸ HÉDERNÉ KOZÁK Róza (1968): Lenin „Állam és forradalom” című munkájának értelmezése. *Filozófia*, 9, 3–25. Itt: 6–11.

mindkét esetben nemzeteken átívelő kapcsolatokat foglal magába, összhangban azzal, hogy számára nem a nemzeti államok képezik a politikai egységet, hanem a társadalmi osztályok, és főként a munkásosztály. A szocializmus világszerte való építése nemzetközi jellegű, ezért a kommunista politikai ideológia részét képezi a proletár nemzetköziség. Lenin szerint: „a mi állásfoglalásunk a háború kérdésében elvileg más, mint a burzsoá pacifistáké (a béke híveié és hirdetőié) és az anarchistáké. Az előbbiektől abban különbözünk, hogy mi felismerjük a háborúk és az országon belül folyó osztályharc elkerülhetetlen összefüggését, tudjuk, hogy a háborúkat az osztályok megszüntetése és a szocializmus megvalósítása nélkül lehetetlen megszüntetni és azt valljuk, hogy a polgárháborúk, vagyis az elnyomott osztálynak az elnyomó osztály, vagyis [...] a bért munkásoknak a burzsoázia ellen viselt háborúi jogosak, haladó jellegűek és szükségszerűek.”⁵¹⁹

Sztálin ehhez még hozzátette, hogy „az *igazságos*, nem hódító, hanem felszabadító háború, melynek célja vagy a nép védelme külső támadás és leigázási kísérletek ellen, vagy a nép felszabadítása a kapitalista rabság alól, vagy pedig a gyarmatok és függő országok felszabadítása az imperialisták elnyomása alól”.⁵²⁰

A szocialista humanizmus így nemzetköziséget foglal magába, ami látszólag kizárja a nemzetre és a hazára építő ideológiai elemeket. A kommunista szerzők azonban hangsúlyozták, hogy a kommunizmus nem összeegyeztethetetlen a nemzeti értékekkel és a haza értékével. Karl Marx (1818–1883) *A kommunista kiáltványban* (1848) úgy fogalmazott, hogy „[a] munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs. Amennyiben a proletariátusnak elsősorban a politikai hatalmat kell meghódítania, önmagát nemzeti osztállyá kell emelnie, önmagát nemzetté kell szerveznie, amennyiben maga is még nem nemzeti, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben.”⁵²¹ Marx itt szembeállította a kommunisták (munkások, proletárok) társadalmi egyenlőségen alapuló nemzetét, amelyet a politikai hatalom átvételével még sok helyen létre kell hozni, és a társadalmi egyenlőtlenségeken alapuló burzsoá nemzetet, amely nem hazája a kommunistáknak, és amellyel szemben harcolni szükséges. Lenin azzal egészítette ki a marx különbségtevést, hogy az orosz kommunistáknak nyilvánvalóan van hazájuk és nemzetük, mivel ebből nőtt ki a burzsoá nemzetet megdőntő forradalom, és ennek a nemzetnek a keretei között igyekeznek megvalósítani

⁵¹⁹ Vlagyimir Iljics LENIN (1958b): A szocializmus és a háború (Részletek). In Vlagyimir Iljics LENIN: *A háborúról, a hadseregről és a hadtudományról I.* Budapest: Zrínyi. 556–583. Itt: 556.

⁵²⁰ Joszif Visszarionovics SZTÁLIN (1949): *Sz(k)b története.* Budapest: Szikra. 178.

⁵²¹ MARX Károly – ENGELS Frigyes (1948): *A kommunista kiáltvány.* Budapest: Szikra. 42.

a szocialista társadalmat.⁵²² A kommunizmus nemzeti keretei így főként a múltra és a jelenre irányulnak, ahogyan az internacionalizmus is, a jövő mindenféle állam megszűnésével felszámolja a nemzeteket és a nemzetköziséget is.

A kommunista katonai vezetés erénye

A vezetői erény a vezetetteket a háborús állapotban érintő kiszámíthatatlanság csökkentésének erénye.⁵²³ A kommunista katonai vezetési erény mibenlétét Frunze nézetével lehet összefoglalni, aki a kérdéskörrel *A Vörös Hadsereg és az egyszemélyi vezetés* (1925) és *Néhány szó a fegyelemlről* (1925) című írásában foglalkozott. Frunze szerint a parancsnok feladata a csapatvezetés mellett az adminisztráció és a gazdasági irányítás ellátása is, sőt némely esetben a politikai nevelőmunka is hozzátartozik.⁵²⁴ Úgy fogalmazott, hogy a fegyelmeztség lényege „a munkás-paraszt kormány törvényeinek, a katonai szolgálat előírásainak szigorú betartatása, a parancsnokok és a komiszárok parancsainak és utasításainak feltétlen teljesítése. Világos tehát, hogy aki a parancsnok szolgálati utasításait nem teljesíti, törvénybe ütköző súlyos bűncselekményt követ el.”⁵²⁵ Kiemelte azonban, hogy a fegyelmeztség megkövetelésében nem csupán a mechanikus, szigorú engedelmességre kell a katonákat rászoktatni, hanem az öntudatos, forradalmi engedelmességre is. Az engedelmeskedő katonáknak meg kell érteniük a kiadott parancs szellemét, amit a parancsnok azzal tud elősegíteni, hogy maga is – példamutatóan – abban a szellemben vezeti katonáit.⁵²⁶ Frunze szerint így a katonai vezető erénye a szervezés és a kommunista integritás erénye, amelyek közül az első a korábbi hadvezetési erény – nem haszontalan – átvétele, az utóbbi azonban új elem a katonai vezetésben.

A kommunista integritás vezetői erényével a parancsnok képes kommunista politikai ideológiáját átadni a vezetetteknek, és megértetni velük az ideológia és a parancsok kapcsolatát (akik így önállóan is képesek megítélni a parancs

⁵²² Vlagyimir Iljics LENIN (1958a): A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. In Vlagyimir Iljics LENIN: *A háborúról, a hadseregről és a hadtudományról I.* Budapest: Zrínyi. 477–481. Itt: 478.

⁵²³ BODA 2021a: 129–133.

⁵²⁴ Mihail Vasziljevics FRUNZE (1959c): A Vörös Hadsereg és az egyszemélyi vezetés. In *M. V. Frunze válogatott művei II.* Budapest: Zrínyi. 358–367. Itt: 362–364.

⁵²⁵ Mihail Vasziljevics FRUNZE (1959f): Néhány szó a fegyelemlről. In *M. V. Frunze válogatott művei II.* Budapest: Zrínyi. 367–371. Itt: 369.

⁵²⁶ FRUNZE 1959f: 369–370.

helytállóságát), ezzel beosztottait a kommunista autonómián alapuló fegyelmetzségre nevelni.⁵²⁷ Ehhez a meggyőzés segítségével nevelnie kell a beosztottak értelmét a politikai ideológiát és az ország forradalmi hagyományait felhasználva; illetve akaratukat a hagyományos eszközökkel (rászoktatás, életrend kialakítása, parancsnoki tekintély elismertetése) és a kollektíva erejének segítségével. A kollektíva (munkatársi) közösség, amely a közvélemény segítségével hatékonyan képes közvetíteni a politikai ideológiát.⁵²⁸ A parancsnoknak azonban egyszemélyű vezetőnek kell lennie, amivel képes biztosítani a tömeghadsereg kisebb-nagyobb egységeinek akarategységét és irányíthatóságát. Ehhez az szükséges, hogy a parancsnok katonailag, technikailag és politikailag is teljesen felkészült legyen, hogy mindezekből példát mutasson a vezetettek számára.⁵²⁹

Ezzel együtt a parancsnok nem törekedhet arra, hogy személyi kultusz kialakításával vezesse alárendeltjeit. A kommunizmus ezzel elveti a becsületalapú vezetést. A becsületalapú vezetés lényege, hogy az alárendelt azért követik a vezetőt, mert ők is hasonló eredményeket és megbecsültséget akarnak elérni, mint a vezető.⁵³⁰ Ez magába foglalja, hogy az alárendelt nem a kommunista politikai ideológia helyességéről lesznek meggyőződve, hanem a személyi kultuszt építő vezető képességeinek kiemelkedő voltáról.⁵³¹ A parancsnok tekintélyének így nem a kiemelkedő, őt mindenki más fölé emelő tetteken kell alapulnia, hanem azon, hogy ő jól illeszkedik a kommunista rendszerbe, és így a népbe (néptömegbe).⁵³²

A kommunista parancsnoknak ezért képesnek kell lennie arra is, hogy kezdeményezőként lépjen fel az adódó helyzetben, és önállóan használja ki a kedvező alkalmat. A hadi technológia fejlődése ugyanis lehetővé tette a műveleti környezet gyors változását (például a nukleáris fegyverek bevetése után vagy

⁵²⁷ Mihail Vasziljevics FRUNZE (1959b): A magasabb katonai képzettség. In *M. V. Frunze válogatott művei II.* Budapest: Zrínyi. 218–233. Itt: 220–223.

⁵²⁸ ZSURAKOV et al. 1960: 248–270., 336–341.

⁵²⁹ Mihail Vasziljevics FRUNZE (1959a): A katonai akadémia 6. évfordulójára. In *M. V. Frunze válogatott művei II.* Budapest: Zrínyi. 207–217. Itt: 210–211.; SZKIDRO 1963: 120., 122.; G. MAZSAROV – Sz. GONCSÁROV (1970): Lenin a parancsnokok politikai képzettségéről és a katonai tulajdonságairól. *Honvédségi Szemle*, 21(5), 56–63. Itt: 57–58.

⁵³⁰ BODA 2021a: 133–136.

⁵³¹ SZKIDRO 1963: 122.

⁵³² Sz. ILIN (1965): A vezető tekintélye. *Honvédségi Szemle*, 16(1), 18–22. Itt: 21–22.; vö. BODA 2016a: 20–21.

találkozharcban), és hogy a csapatok mozgékonyan reagáljanak a változásokra (például bekerítéssel).⁵³³

A politikai ideológia jelenléte a társadalomban, a hadseregben és a katonai vezetésben, illetve annak alapvető szerepe arra hívja fel a figyelmet, hogy a kommunista hadsereget végeredményben a politikai ideológia terjesztője, a kommunista párt és az állami politikusok vezetik.⁵³⁴ A párt kiemelt hatalma a hadsereg felett részben a pártra (és a népre), illetve a hadseregre jellemző fegyelmezett-ségerények hasonlóságának köszönhető, illetve hogy a kommunista ideológia szerint a párt feladata a kommunista politikai ideológia terjesztése a társadalom minden mikroközösségében, különösen a társadalom alapvető működését biztosító közösségekben, így a hadseregben.⁵³⁵

A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség

A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség erényét a kommunista hadseregben másodrendű erénynek tekinthették a fegyelmezettséghez és a vezetői erényhez képest.⁵³⁶ Szerepüket igyekeztek visszavezetni a fegyelmezettségre, a katonai vezetői erényre, illetve azokra a tudományos módszerekre és elméletekre, amelyeknek a segítségével ezeket erősíteni lehet (pszichológia, pedagógia, szociológia, vezetéstudomány). Ezzel ezek az erények háttérbe szorultak a katonai szakirodalomban, de nem tűntek el teljesen. Nem is tűnhettek el, mivel ezek az erények valamilyen formában szükségesek minden közösség működéséhez: a bátorság és a hősiesség a közösségért sokat tevők és áldozók erénye, a becsület a közösség többi tagjának megbecsüléséből származó erény, a hűség pedig a bátor és megbecsült embereknek a közösséghez való ragaszkodását kifejező erény.⁵³⁷ A viszonylag korlátozott forrás ellenére érdemes foglalkozni ezen erények kommunista formájával is.

⁵³³ Georgij Fjodorovics ZAHAROV (1964): A parancsnok alkotó tevékenységéről. *Honvédségi Szemle*, 15(7), 6–9. Itt: 7.; L. KORZUN (1964): A parancsnok kezdeményezése. *Honvédségi Szemle*, 5(4), 24–27. Itt: 24.

⁵³⁴ SZKIDRO 1963: 121.

⁵³⁵ V. N. KOVALJOV (1981): *A szocialista katonai közösség*. Budapest: Zrínyi. 28–30. Itt: 41.

⁵³⁶ Vö. P. SZTYEPCSENKÓ (1950): Neveljük a harcosokat az öntudatos katonai fegyelem szellemében. *Honvéd*, 5(11), 69–74. Itt: 69–70.

⁵³⁷ Vö. BODA 2021a: 19.

A bátorság a veszélyes helyzet, illetve az azzal járó kockázat vagy félelem kezelésének erénye.⁵³⁸ A kommunista bátorságnak két típusa van, mindkettő az akarathoz kapcsolódik. Az egyik a passzív bátorság, amely a kitartásban és az elviselésben áll, például a vereség, az időjárási körülmények vagy általában a nehézségek és a csüggedés elviselésében.⁵³⁹

A másik típusa az aktív bátorság, amikor az akarát valamilyen cél megvalósítására törekszik. Ennek két alelete a kommunista forradalmi bátorság és a burzsoá „bátorság”. A. F. Siskin szovjet filozófus szerint, amikor az akarát igazságos, emberi és társadalmi célokra – az emberiség és a nép javának építésére – irányul, akkor hívjuk bátorságnak. Ahogy fogalmaz: „a munkásosztály harcának nagy feladatai nevelik ki azt az erkölcsi erőt, nagyfokú állhatatosságot, becsületességet, bátorságot, önfeláldozásra való készséget, amely olyan élesen megkülönbözteti a munkásosztály pártharcát más osztályok pártharcától”.⁵⁴⁰ A burzsoá magánvállalkozók önös bátorsága, hogy a nyereségért kockáztatják tőkéjüket a más vállalkozókkal vívott harcban, nem ilyen emberi bátorság, hanem a legjobb esetben is csak egyéni vagy állatias bátorság, amely a zsákmányért harcoló ragadozó készségéhez hasonló.⁵⁴¹

A bátorság megmutatkozhat háborúban és békében egyaránt, amelyek közül az utóbbi a magasabb rendű. A háborús bátorság a forradalmi bátorság, amelynek a burzsoázia megdöntésében van jelentősége. A békebeli bátorság az új, szocialista társadalom építéséhez szükséges bátorság. Ez utóbbi bátorság magasabbrendűségét az adja, hogy hozzá nem elegendő az intenzív eseményekhez kapcsolódó forradalmi fellángolás, hanem a hétköznapi munkában megmutatkozó hosszú távú kitartás szükséges. A mindennapi bátorság a munka bátorsága, amely fel sem tűnik a bátor ember számára.⁵⁴²

A kommunista hősiesség erénye nagyon közel áll a kommunista bátorság erényéhez, sok esetben nem is tettek különbséget a kettő között.⁵⁴³ A hősiesség a forradalmi bátorságnak és a munka bátorságának az a fokozott formája,⁵⁴⁴

⁵³⁸ Vö. BODA 2021a: 69–81.

⁵³⁹ A. F. SISKIN (1964): *A marxista etika alapjai*. Budapest: Kossuth. 476–478.

⁵⁴⁰ SISKIN 1964: 472.

⁵⁴¹ SISKIN 1964: 476.

⁵⁴² SISKIN 1964: 482–483.

⁵⁴³ Például R. J. MALINOVSKIJ (1962): Az ideológiai munka segítse még hatékonyabban a harc-készültségek fokozását. *Honvédségi Szemle*, 3(12), 3–9. Itt: 4.

⁵⁴⁴ Vö. BODA 2021a: 83–96.

amely önfeláldozással jár együtt.⁵⁴⁵ A kitartás mellett a legfontosabb jellemzője a kommunista hősiességnek a tömeges jellege.⁵⁴⁶ A tömeges hősiesség a tömegeknek a szocializmus építése során mutatott hétköznapi munkájában mutatkozik meg.

A becsület a bátorság megbecsülésének belsővé tétele, erénnyé alakítása.⁵⁴⁷ A megbecsülésben a kommunista becsület esetében a proletariátusnak és a népnek van kiemelkedő szerepe, amely az emberiség és a nép szolgálata érdekében végrehajtott bátor és hősies tetteket ismeri el.⁵⁴⁸ Egy egész nép vagy az emberiség azonban nem, vagy csak nehezen képes a megbecsülést kifejezni, ezért a megbecsülés a kisebb kommunista közösségekből, a kollektívákból származik, illetve az értintett egyén kollektíváját illeti más kollektívák és a pártvezetés részéről. A szigorúan a kollektívával összefüggésben értelmezett megbecsülés és becsület nem teremt személyi kultuszt, mivel az elismerés éppen annyira jár az egyénnek, mint annak a kollektívának, amelynek az egyén részese.⁵⁴⁹

Végezetül a hűség az ahhoz a közösséghez való ragaszkodás erénye, amely megbecsülésben részesít. Ez a közösség szélsőséges esetben olyan elvont közösség, amelynek tagjait ugyanahhoz az elvhez való ragaszkodás kapcsolja össze. A hűségnek ez a változata az elvhűség.⁵⁵⁰ A kommunista hűség erénye nagyon közel áll a kommunista politikai ideológia meggyőződéses elfogadásához, azaz az ezen ideológia elveihez való ragaszkodáshoz. A kettő között azonban van különbség, mivel az ideológia meggyőződéses elfogadása nem csupán a hűség erényében jelentkezik, hanem az összes többi erényben is. A kommunista hűség az elvhűség egy formája.⁵⁵¹

A katonai erények Magyarországon

A második világháborút követően a magyar katonai erények erőteljes szovjet hatásnak voltak kitéve. A magyar katonai folyóiratokban (*Honvéd, Katonai*

⁵⁴⁵ SISKIN 1964: 484.

⁵⁴⁶ SISKIN 1964: 481–482.; vö. BODA Mihály (2020b): Zrínyi hősiesség-fogalma a katonai hősiesség változó formáinak tükrében. *Hadtudományi Szemle*, 13(2), 79–91. Itt: 84–85.

⁵⁴⁷ Vö. BODA 2021a: 97–111.

⁵⁴⁸ SISKIN 1964: 417.

⁵⁴⁹ SISKIN 1964: 420.

⁵⁵⁰ BODA 2021a: 113–128.

⁵⁵¹ V. N. KOVALJOV (1981): *A szocialista katonai közösség*. Budapest: Zrínyi. 27.

Szemle, Honvédségi Szemle) évről évre megjelenő elképzelések azonban a hasonlóságok mellett különbségeket is elének tárnak. A 40-es évekre az új hadsereg építése és a korábbi rendszertől való erkölcsi elhatárolódás volt a középpontban; az 50-es években a szocialista politikai munka és az arra épülő szabályzatok alkották a központi témát; a 60-as években előtérbe került a korszerű háború, és az annak a viseléséhez szükséges erényekre, azokon belül leginkább az önállóságra koncentráltak; végül a 70-es években az etikai megközelítéssel szemben a tudományos (pszichológiai, szociológiai, vezetéstudományi) megközelítés került előtérbe (főként a katonai erények elsajátíttatásának és mérésének módszereként). A magyar szocializmus katonai erényei így vizsgálhatók egy-egy részkorszak belső dinamikájának megfelelően, azonban úgy is, mint amelyek az egész korszakban egységes képet mutatnak. Alább ezt az utóbbi módszert követem, amivel lehetővé válik a szocialista erények összevetése a megelőző és rákövetkező korszak katonai erényeivel.

A korszerű háború

A korszerű háború a magyar szocialista gondolkodás szerint erkölcsi-politikai szilárdságot követel meg a katonai csapatoktól. A korszerű háború a felek tömegpusztító és rakéatechnikát alkalmazó végsőig folyó harca lesz, mind a front-, mind a hátszágok részéről. Mindkét helyen nagy veszteségekre kell számítani, illetve a hátszágoknak még szembe kell néznie az ellenség propagandájával is. A korszerű háborúban az erkölcsi-politikai szilárdságnak kell biztosítania a kitartást és a cselekvést a hatalmas pusztítások közepette és az ellenséges propagandával szemben.⁵⁵² Az erkölcsi-politikai szilárdságot közvetve a kommunista katonai erények, közvetlenül pedig a kommunista politikai ideológia képes biztosítani.

⁵⁵² MIHÁLY Imre (1960): A szabályzatok szerinti életre nevelésről. *Honvédségi Szemle*, 1(11), 63–67. Itt: 64.

*Új hadsereg, új elvárások: a terrorisztikus vakfegyelemtől
az öntudatos vasfegyelemig*

A korszak katonai erényeinek legfőbb jellemzőit már a 40-es évek vége felé lefektették, amikor a második világháború elvesztését követően természetszerűleg merült fel az új honvédség szervezésének kérdése.⁵⁵³

Jánosi Ferenc ezredes szembeállította egymással a régi, két világháború közötti politika rendet és az új, világháború utáni rendet. Úgy véli, hogy leginkább a két korszak hadseregének célja különbözik egymástól. A régi hadsereg célja a belső rend és biztonság fenntartása és az ország határainak megvédése volt, amely azonban a munkásság elnyomásában és a doni harcokban valósult meg. Ezeket a célokat politikai szempontból öntudatlan, de vakfegyelmű, valamint a társadalmi megbecsültséggel szembeállított katonai becsülettel rendelkező katonákkal lehetett megvalósítani. A két világháború közötti hadsereg a „reakciós magyar uralkodóosztály” hadserege volt. Az új hadsereg feladata ezzel szemben a demokrácia védelme, amelyhez politikai szempontból öntudatos, halálig hűséges, a társadalom által megbecsült és fegyelmezett katonák kellenek. Ehhez demokratizálni kell a hadsereget a tisztek és a tiszthelyettesek alapos megválogatásával, illetve a hadsereg tagjainak politikai nevelésével. A hadsereg ezáltal a néphez tartozó és azzal szembe nem állítható hadsereg lesz.⁵⁵⁴

A legfontosabb különbség a régi és az új hadsereg között a hadsereg és a politizálás viszonyában áll. A régi hadsereg „terrorisztikus vakfegyelemmel” (vagy „kaszárnyai drillszerű fegyelem”), politikai meggyőződés nélkül hajtotta végre a politikai vezetés bármilyen parancsát. Az új hadseregtől ezzel szemben azt kell elvárni, hogy „öntudatos vasfegyelemmel” (vagy „önkéntes fegyelemmel”), politikai meggyőződése alapján teljesítse feladatait.⁵⁵⁵

Az új hadsereg fegyelmét kulturális neveléssel lehet megvalósítani, ideértve a népi magyar és az egyetemes haladó műveltség oktatását, az iskolai továbbképzést és a tömegsportot is. Az oktatott kultúra legfontosabb jellemzője, hogy „tartalmában dolgozó népünk életéhez, igaz érdekeihez s ezzel az egyetemes haladó gondolatokhoz kapcsolódó, formájában pedig sallangmentesen, tisztán

⁵⁵³ JÁNOSI Ferenc (1946a): A honvédség nevelésének főkérdései. *Honvéd*, 1(1), 40–45.; ZENTAI Vilmos (1947): Milyen legyen az új honvédség szelleme. *Honvéd*, 2(1), 6–11.; BOGNÁR Kálmán (1947): A fegyelem megalapozása. *Honvéd*, 2(6), 37–40.

⁵⁵⁴ JÁNOSI 1946a: 40–41.

⁵⁵⁵ JÁNOSI 1946a: 44.; ZENTAI 1947: 6–8.

nemzeti”.⁵⁵⁶ Idetartozik például a „Bocskay-, Thököly- és Rákóczi-felkelések szabadságharci történelmi emlékei, a Martinovics-féle forradalmi szervezkedés kivégzett katonamártírjainak gerincessége, az 1848-49-es szabadságharc [...] legendásan önfeláldozó katonai erényei és az 1918-19-es forradalom Stromfeld-féle katonai tudás és forradalmi szellem”.⁵⁵⁷

A felmerülő katonai erényeket, azaz az öntudatos demokratikus társadalmi fegyelmezettséget és az ehhez kapcsolódó társadalmi megbecsültséget, valamint a tartalmában egyetemes, formájában azonban nemzeti kultúra mibenlétét az alábbiakban részletesen bemutatom.

A fegyelmezetség és a katonai vezetői erény

A magyar szocialista hadseregben a fegyelmezetség és a katonai vezetői erény jelentőségében kiemelkedik a katonai erények közül. Mindkettőnek több változata is megtalálható volt a korszakban, azonban kiemelkedő szereppel a speciálisan kommunista változatok rendelkeztek.

A fegyelmezetség és a szocialista hazafiság

A fegyelmezetség a kiszámíthatatlan és veszélyes helyzetben a vezetőnek való engedelmesség erénye.⁵⁵⁸ A kommunista gondolkodás szerint a fegyelmezetség a közösségi erkölcs (osztályerkölcs) legfontosabb eleme.⁵⁵⁹ A szocialista magyar hadseregben a fegyelmezetség kérdése három aspektusban jelent meg, a szocialista közösséghez való tartozással, a katonai közösséghez való tartozással, illetve a korszerű háborúval összefüggésben. A szocialista közösséghez tartozásból származó fegyelmezetség az előljárók felé szocializációval kialakított bizalom, a katonai közösség jellemző fegyelmezettsége a szigorú engedelmesség, a korszerű háborúval összefüggésben pedig a kommunista autonómián alapuló fegyelmezetség volt.

⁵⁵⁶ JÁNOSI Ferenc (1946b): A honvédség nevelésének főkérdései. *Honvéd*, 1(1), 40–45. Itt: 44–45.

⁵⁵⁷ ZENTAI 1947: 9.

⁵⁵⁸ BODA 2021a: 151–156.

⁵⁵⁹ KOVÁCS László (1954): A katonai fegyelem lényege és jelentősége. *Katonai Szemle*, 3(13), 5–11. Itt: 5.

A szocialista közösséghez tartozásból származó katonai fegyelmezettség legfontosabb vonása, hogy a szocialista közösség civil fegyelmezettségéből származik. Ez a fegyelmezettség típusa a munkásosztály forradalmi szervezettségére épül, amelynek célja az osztályharc megnyerése, forrása a Magyar Szocialista Munkáspárt, formája a magas fokú politikai öntudat.⁵⁶⁰ A szocialista közösséghez tartozásból származó fegyelmezettség formája a szűkebb pártfegyelem, illetve a tágabb szocialista társadalmi fegyelmezettség.

A pártfegyelmet „a párt, Rákosi elvtárs, a nagy Szovjetunió és Sztálin elvtárs emléke iránti szeretetre, a dolgozó nép iránti tántoríthatatlan hűségre, forró hazaszeretetre és nemzetköziségre” való neveléssel tartották megvalósíthatónak, amelyben az agitátorok, a parancsnokok és a párt szervezetei is részt vettek.⁵⁶¹ A szocialista társadalmi fegyelmezettséggel kapcsolatban Sándor György ezredes a következőképpen vélekedett:

„A fegyelem mérése és értékelése során alapvetőnek kell tekintenünk, hogy a fegyelemnek osztálytartalma van. Lényege tehát az uralkodó osztály célkitűzéseinek szolgálata. Hazánkban az elmúlt évtized az osztályviszonyok dinamikus változásának korát hozta, amelyben ennek megfelelően megváltozott, formálódott a fegyelem tartalmi eleme. Ennek a változásnak érezhető tendenciája, hogy a tudatosság-elem erősödik és egyre inkább társadalmi jellegűvé válik.”⁵⁶²

Így a katonai fegyelmezettség tartalma mindenképpen magába foglalja valamilyen társadalmi csoport vagy osztály érdekének való elköteleződést, az amellét való kitartást. A burzsoá társadalmakban azonban a fegyelmezettség fegyver is az uralkodó osztály kezében, amelyet kényszerrel fenntartva megszilárdítják és megtarthatják vele hatalmukat. A szocialista fegyelmezettség ezzel szemben az újonnan létrejött szocialista társadalom társadalmi kapcsolatainak megnyilatkozása, mivel annak része a szocializmusban a proletariátus érdekének, az osztály nélküli társadalomban pedig a nép érdekének a védelme.⁵⁶³

Bár a pártfegyelemre és a szocialista társadalmi fegyelmezettségre épülő fegyelmezettség hasonló egymáshoz, abban jelentős különbséget mutatnak, hogy a katonai fegyelmezettségnek melyik nagyobb típusát valósítják meg.

⁵⁶⁰ VARGA Mihály (1974): A fegyelemről. *Honvédségi Szemle*, 15(9), 35–43. Itt: 37.

⁵⁶¹ NÁDAS István (1953): Az agitátorok a parancsnok segítői a harcosokkal való foglalkozásban. *Katonai Szemle*, 3(6–7), 63–65. Itt: 63.; ZSIGA Sándor (1952): A parancsnok egyik legfontosabb feladata beosztottjainak politikai nevelése. *Katonai Szemle*, 1(5), 7–8. Itt: 8.

⁵⁶² SÁNDOR György (1974): A fegyelem fogalmának társadalmi tartalmáról. *Honvédségi Szemle*, 15(8), 55–62. Itt: 61.

⁵⁶³ KOVÁCS L. 1954: 5.

A pártfegyelem esetében a „szeretet” elsősorban a pártvezetők (Rákosi, Sztálin) felé irányul, akik cserébe gondoskodnak az alárendeltekről, ezért ez a fegyelmezettstípus az alárendelt és a fölérrendelt személyek közös sorsának felismerésére épül. Ezzel szemben a szocialista társadalmi fegyelmezettségre épülő katonai fegyelmezetség a hazaszeretethez valamilyen formája, amikor ellentételezett gondoskodásról nem lehet szó. A hazaszeretet ugyanis annak a felismerése, hogy az egyén és a közösség érdekei és sorsa van összekötve egymással.⁵⁶⁴

A speciális katonai fegyelmezetség – a szigorú engedelmisség – kiegészíti a szocialista civil közösségi fegyelmezettségből származó fegyelmezettséget. Ennek oka, hogy semmilyen hadsereg nem lehet meg szigorú engedelmisség nélkül. A szigorú engedelmisségnek a szocialista állam törvényei, a katonai szabályzatok és az azokat képviselő előljáró felé kell irányulnia. A speciális katonai fegyelmezetség így fokozottabb, mint a szocialista közösségi fegyelmezetség.⁵⁶⁵ A szigorú engedelmisség fenntartásának eszköze a kényszer (fenyítés), az élet-, illetve laktanyarend és az alaki kiképzés.⁵⁶⁶

A szigorú engedelmisség jelentőségét ugyan számos szerző hangsúlyozta a szocialista katonai szaklapokban, azonban legalább ennyien favorizálták az önállóságon, öntudaton és meggyőződésen – kommunista autonómián – alapuló fegyelmezettséget. A szigorú érvényesítéséhez ugyanis morális alapot kell teremteni, hogy az ne csupán a kényszer alapján álló burzsoá fegyelmezetség legyen, hanem az új, szocialista közösség belső viszonyainak megnyilvánulása.⁵⁶⁷ Továbbá önmagában a párt, a pártvezető és a társadalom szeretete, illetve az előre megírt szabályok szigorú betartása nem segíti elég hatékonyan a katonai cselekvést a korszerű háborúban. A második világháború utáni technikai fejlődéssel fontossá vált, hogy némely esetekben a katonák gondolkodjanak, és önálló döntéseket hozzanak a cselekvés előtt. A korszerű háborúban ugyanis a tömegpusztító fegyverek bevetése miatt lehetségessé válik, hogy rövid idő alatt nagyarányú veszteséget szenvedjen az egység, amikor a katona maga is kerülhet abba a helyzetbe, hogy nincs mellette a parancsnoka, és neki kell döntést hoznia,

⁵⁶⁴ SISKIN 1964: 274.

⁵⁶⁵ KOVÁCS L. 1954: 7–8.; MÁNDI Árpád (1962a): A fegyelem értékeléséről. *Honvédségi Szemle*, 13(6), 44–48. Itt: 44.; GRUBER István (1964): Nevelés vagy átnevelés. *Honvédségi Szemle*, 5(1), 38–42. Itt: 38–39.

⁵⁶⁶ KOVÁCS L. 1954: 10.; CSISZÁR Antal (1962): A katona rend nevelő hatása. *Honvédségi Szemle*, 3(11), 28–31. Itt: 31.; TÓVÁRI Béla – UNGVÁRI Ernő (1963): A belrend, a fegyelemre nevelés eszköze. *Honvédségi Szemle*, 4(10), 62–65. Itt: 63.

⁵⁶⁷ VARGA 1974: 48.

és cselekednie.⁵⁶⁸ Végül a korszerű háborúban helyet kapó összefegyvernemi harc igényelte képességek – mint a manőverezőképeség vagy a harctevékenység gyors és egyenetlen kibontakoztatása és az új harceljárások alkalmazása – szintén a fegyelmezetség egy másik formáját igényelték.⁵⁶⁹ Kocsis Bernát alezredes úgy fogalmazott, hogy „[e]gyre erőteljesebben kirajzolódik a sokoldalú, magas műveltséggel rendelkező gondolkodni tudó, magatartásában és cselekedeteiben fegyelmezett, kötelességét mindenkor legjobb tudása szerint teljesítő és magas fokú aktivitással rendelkező katonatípus”.⁵⁷⁰

A morális alappal rendelkező és a korszerű háború kívánalmainak is az öntudatosan, meggyőződéssel vállalt fegyelmezetség a leginkább megfelelő. Solymár János alezredes *A katonai nevelés célja, tartalma és módszerei* című írásában azon az állásponton volt, hogy a fegyelmezetség erkölcsi-politikai jelenség. Ez azt jelenti, hogy a fegyelmezetség jellemzője az öntudatosság és az önkéntesség a parancsoknak, törvényeknek és katonai szabályzatoknak való alávetésben, illetve az aktivitás és az önállóság. Az aktivitás azt jelenti, hogy a cselekvés nem csupán a parancsoknak való passzív engedelmeskedés, hanem a nehézségek leküzdésére való törekvés, kezdeményezés.⁵⁷¹ Az önállóság azt foglalja magában, hogy a katona képes a helyzet mérlegelését követően előljárói utasítás nélkül, adott esetben egyedül cselekedni.⁵⁷² Ezek a tulajdonságok azonban csak akkor értékes katonai tulajdonságok, ha az öntudatos és önkéntes engedelmeskedéssel párosulnak, illetve annak az eredményei.⁵⁷³

A fegyelmezetség öntudatossága a fegyelmezetség értéktartalmának, a szocialista államok hadseregei esetében a kommunista politikai ideológiának az öntudatos és önkéntes felvállalását jelenti. A kérdéses politikai ideológia Magyarországon a szocialista hazafiság ideológiája volt. A szocialista hazafiság részben a magyar haza szeretetére, részben pedig a proletár nemzetköziség

⁵⁶⁸ MÁNDI Árpád (1961a): Korszerűség és fegyelem. *Honvédségi Szemle*, 2(7), 82–87. Itt: 83–84.; KOCIS Bernát (1967): A fegyelem értelmezése és megszilárdításának útjai. *Honvédségi Szemle*, 8(11), 13–17. Itt: 14.

⁵⁶⁹ RAPCSÁK Mihály (1963): A katona önállósága. *Honvédségi Szemle*, 4(3), 62–65. Itt: 65.; VLADÁR Sándor (1961): Az önállóságra nevelés. *Honvédségi Szemle*, 2(3), 20–23. Itt: 20.

⁵⁷⁰ KOCIS 1967: 14.

⁵⁷¹ SOLYMÁR János (1955): A katonai nevelés célja, tartalma és módszerei. *Katonai Szemle*, 4(1–2), 10–19. Itt: 12.

⁵⁷² VLADÁR 1961: 20.

⁵⁷³ MÁNDI 1961a: 85.

fogalmára épült. Ezt a két, látszólag egymást kizáró⁵⁷⁴ elemet azáltal lehetett összeegyeztetni, hogy hangsúlyozták a kommunista eszmék és politikai-társadalmi gyakorlatok térnyerését Magyarország területén és a nemzeti kultúrában:

„Szocialista hazafiságunk alapja az, hogy miénk az ország, hogy a dolgozó nép kezében vannak a termelési eszközök és a politikai hatalom. A szocialista hazafiság azt jelenti, hogy építjük a hazánkat, birtokba vettük az országot, annak kincseit, természeti szépségeit, hogy szakadatlanul fejlesztjük nemzeti kultúránkat, ápoljuk nyelvünket, haladó hagyományainkat. Azt jelenti, hogy készek vagyunk küzdeni a népért, a haza felvirágoztatásáért, haladásért, készek vagyunk bármikor fegyverrel megvédeni a hazát.”⁵⁷⁵

A szocialista hazafiság két fogalma összeegyeztetésének másik útja annak hangsúlyozása volt, hogy a magyar szocialisták által elért eredmények segítik a többi ország proletárjait is, azaz harcolnak az emberi haladásért. Az akkori politika ideológiája a háborúra tekintettel így azzal volt kifejezhető, hogy „egységben testvéri szocialista hadseregekkel szilárdan védjük hazánkat, a Magyar Népköztársaságot és a nemzetközi munkásosztály édes gyermekét, a szocialista világrendszert, az egész emberiség békéjét”.⁵⁷⁶

A proletár nemzetköziség hangsúlyozásának következtében a magyar kommunista politikai ideológia a humanizmus egy formája, szocialista humanizmus⁵⁷⁷ volt, amely jelentősen különbözött a nyugati nacionalizmustól. Utóbbi a nemzeti elnyomás, a nemzetek közötti harc és a nemzeti kiváltságok rendszerét igazolja, az előbbi azonban valamennyi nemzet és munkásaik egységének létrehozásával lehetővé teszi a nemzetek közötti ellentétek feloldását.⁵⁷⁸ Ezzel együtt a szocialista hazafiság nem válik teljesen internacionalista elméletté, mivel abban a munkásosztály céljait megvalósító erőként szerepet kapnak a nemzetileg sajátos hagyományok, és így az ország szuverenitása és függetlensége is.⁵⁷⁹

⁵⁷⁴ MEVIUS 2010: 3–31.

⁵⁷⁵ A hazafiságra való nevelés minden tisztnek esküben fogadott kötelessége (1952). *Katonai Szemle*, 1(21–22), 1–3. Itt: 2.

⁵⁷⁶ CSIZIK János (1969): A szocialista hazafiság, a proletár internacionalizmus jegyében. *Honvédségi Szemle*, 10(9), 4–9. Itt: 8.

⁵⁷⁷ HORUCZI László (1961): A kommunista erkölcs alapelveinek kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis: sectio philosophica*, 3, 3–19. Itt: 14–16.

⁵⁷⁸ ZENTAI Artur (1969): Az internacionalizmus, a hazafiság, a nemzeti függetlenség lenini értelmezéséről. *Honvédségi Szemle*, 10(12), 77–84. Itt: 79–80.

⁵⁷⁹ ZENTAI 1969: 82.

A fegyelmezettség öntudatos, meggyőződéses formáját kommunista autonómiára alapozott fegyelmezettségnek nevezhetjük, amellyel felszerelve a katona képes kitartani, éberrel figyelni környezetére, illetve aktívan és önállóan cselekedni. A kommunista fegyelmezettségre való nevelés – a humanista tartalom miatt – egyszerre emberré nevelés is, amelynek a katonai vezető által alkalmazott módszerei: meggyőzés (politikai foglalkozásokon), szervező munka, ráhatás és példamutatás, a tekintély ereje és a kommunista erkölcsi szokások kialakítása, segítő ellenőrzés.⁵⁸⁰

A katonai vezetés erénye

A vezetői erény a vezetetteket a háborús állapotban érintő kiszámíthatatlanság csökkentésének erénye. A vezetői erény a fegyelmezettség párja, a kettő kiegészíti egymást.⁵⁸¹ Ennek megfelelően a vezetői erény hasonló változatokban fordult elő a magyar szocialista hadseregben, mint a fegyelmezettség. Így megtaláljuk a szocializált bizalom vezetői párját, a gondoskodást, a szabályoknak való szigorú engedelmeskedés vezetői párját, a szervezést, és a kommunista autonómián alapuló fegyelmezettség vezetői párját, a kommunista integritás erényét.

Az alárendeltekről való gondoskodás erénye arra irányul, hogy a katonai cél megvalósításának érdekében a vezető „atyai” jóindulattal legyen az alárendeltek felé,⁵⁸² azaz mentesítse őket a felesleges szenvedéstől, legyen a szenvedés oka előljárói öncélú sanyargatás, anyagi javakban mutatkozó hiány, vagy akár az elvárt politikai öntudat hiánya. Ahogy Mándi Árpád alezredes fogalmazott: „a beosztottakról való gondoskodást úgy értelmezzük, hogy az magában foglalja mind az anyagi, mind a szellemi, erkölcsi és érzelmi vonatkozású szükségletek kielégítését is”.⁵⁸³

A gondoskodás feltételezi, hogy a vezető az alárendeltekkel értékközösséget alkot. A vezető a közös értékek védelmének és megvalósításának érdekében személyes példamutatásával és „atyai” törődéssel neveli a katonákat. Neki ezért

⁵⁸⁰ VARGA 1974: 51.; GRUBER 1964: 59–62.; HARTAI Lajos (1973): Az ellenőrzés és önállóságra nevelés összefüggései a kiképzés folyamatában. *Honvédségi Szemle*, 14(7), 47–52. Itt: 50–52.

⁵⁸¹ BODA 2021a: 129–133.

⁵⁸² MÁLNÁSI-CSIZMADIA Lajos (1947): Tiszteletadás, és kölcsönös megbecsülés. *Honvéd*, 2(4), 56–59. Itt: 57.

⁵⁸³ MÁNDI Árpád (1962b): Gondoskodás a beosztottakról. *Honvédségi Szemle*, 3(3), 90–95. Itt: 91.

magának is „politikai személyiségnek”, pártbeli személynek vagy legalábbis felkészült politikai agitátornak kell lennie, hiszen csak ezáltal képes az érték-közösséget hitelesen képviselni.⁵⁸⁴ A gondoskodó vezető személyes viszonyt ápol az alárendeltekkel, hiszen ahhoz, hogy gondjaikkal törődni tudjon, ismernie kell őket. A gondoskodásért cserébe alakul ki az alárendeltekben a bizalom és a szeretet a vezető irányába.⁵⁸⁵

A gondoskodás nem csupán két szint között megtalálható viszony, hanem minden vezetői és alárendelt szint között fellelhető. Így a legfelsőbb szinten lévő pártvezetők (például Rákosi, Sztálin) is gondoskodnak a népről és a hadsereg katonáiról, akik cserébe bizalommal és szeretettel vannak feléjük.⁵⁸⁶

A szervezés erőnye kiegészíti a gondoskodást, annak nincs önálló jelentősége. Mándi úgy fogalmazott, hogy „[a] szigorúság, a rendnek, a szabályzatok előírásainak szigorú betartatása egyáltalán nem rosszindulat. [...] Az alárendeltek nevelésében alkalmazott szigorral csak akkor tudunk komoly eredményeket elérni, ha azt tapasztalják, hogy a parancsnok nemcsak követel, hanem gondoskodik arról is, hogy a feladatok teljesíthetők legyenek.”⁵⁸⁷ A gondoskodás és a jóindulat kereteit a szocialista törvények és a katonai szabályzatok rögzítik, és a katonák is a törvényeken és a szabályzatokon keresztül ismerik meg azokat.⁵⁸⁸ A törvényeknek és a katonai szabályzatoknak megfelelő katonai élet – személyes bevonódás nélküli – szervezésének képessége ezért ebben az esetben katonai vezetői erőny.⁵⁸⁹

A parancsnok által folytatott ideológiai nevelésnek fontos szerepe van a gondoskodó vezetésben és az ideológia értékeit szabályok által rögzítő szervező vezetésben is. Nincs ez másként a vezetői erőny speciálisan kommunista változatában,

⁵⁸⁴ KOVÁCS Sándor (1969): A parancsnok „politikai személyiség”. *Honvédségi Szemle*, 10(1), 69–76. Itt: 69–70.

⁵⁸⁵ A parancsnok alárendeltjeinek előjárója és nevelője (1953). *Katonai Szemle*, 2(1–2), 1–3. Itt: 2–3.; NAGY Gábor (1963): Követelés és tisztelet. *Honvédségi Szemle*, 4(8), 60–62. Itt: 62.

⁵⁸⁶ A parancsnok és a pártszervezet (1952). *Katonai Szemle*, 1(23–24), 1–2. Itt: 1.; Az alárendeltekről való gondoskodás a parancsnok egyik legfontosabb kötelessége (1953). *Katonai Szemle*, 3(5), 1–3. Itt: 2.

⁵⁸⁷ MÁNDI Árpád (1961b): Szigor és jóindulat. *Honvédségi Szemle*, 2(8), 19–22. Itt: 20.

⁵⁸⁸ DOCS Béla (1954): Szabályzataink szellemében neveljük beosztottjainkat. *Katonai Szemle*, 3(1–2), 9–11. Itt: 9.

⁵⁸⁹ PISZANICS István (1961): Szigorúan a szabályzatok előírásai szerint. *Honvédségi Szemle*, 2(5), 18–21. Itt: 21.; vö. KIRÁLY József (1966): A vezetés néhány pszichológiai problémája. *Honvédségi Szemle*, 7(1), 27–30. Itt: 29.; KASSAI László (1966): Fogalom tisztázással a vezetés megjavításáért. *Honvédségi Szemle*, 7(3), 30–33. Itt: 33.

a kommunista integritás erényében sem. A kommunista integritás erényének ugyanis éppen az a jellemzője, hogy a parancsnok a vezetési és egyéb feladatokat megosztja az alárendelt vezetőkkel, akik ideológiai és szakmai önállóságuknál fogva képesek végrehajtani ezeket a feladatokat.⁵⁹⁰

Szendi József ezredes az alárendelt vezetők önállóságára való támaszkodást a korszerű háború természetéhez kapcsolta: „a korszerű harc szinte egyedére bontja szét a közösségeket [...] *A szocialista társadalom nem az alárendeltek »főlé« állítja a parancsnokokat, hanem azok vezetését bízta rá. A közte és a katonái között kialakuló kapcsolat az egyenlő emberek kapcsolata a társadalom egyenjogú tagjának kapcsolata kell hogy legyen. Különbség közöttük csak képzettségben, tapasztaltságban és vezető képességben lehet.*”⁵⁹¹

Ebben a helyzetben a vezetőnek a szocialista humanizmus ideológiájával felvértezve és a különböző speciális képességekkel rendelkező alárendeltek látva „kezdeményező és aktív szerepet kell vinniök az emberi tevékenységek koordinálásába”.⁵⁹² A koordináció több részképesség, többek között a szervezés képessége alkalmazásának az eredménye. A koordinációhoz szükséges vezetői készségek: az áttekintő- és szervezőképesség, az összefüggések és a fejlődés változó követelményeinek megértése, a társadalmi érdekek és a csoportérdekek összhangjának felismerése és megvalósítása, a kölcsönös megbecsülésen alapuló emberi-munkatársi kapcsolat kialakításának képessége.⁵⁹³ Ezek az elemek együtt hozzák létre a katonai feladatok szétosztását és megvalósításuk koordinálását, hiszen az előbbihez szervezés, illetve a csoportérdekek és a hozzáértések felismerése szükségeltetik, a koordinációhoz pedig lényeges a kölcsönös megbecsülésen alapuló emberi-munkatársi kapcsolatháló megteremtése, illetve az összefüggések és a változások megértése.

A kommunista integritás vezetői erénye a koordinációval a feladat-végrehajtás szakmai (speciális képességek) és ideológiai (szocialista humanizmus) egységét valósítja meg az egyszemélyi vezető és kollektívája között. A szocialista kollektívában – a fennállt hierarchia és az abból eredő felelősség mellett – a közös

⁵⁹⁰ KAZAI Barna (1962): Öntevékenység az eredmények emelője. *Honvédségi Szemle*, 3(3), 50–52. Itt: 50–51.; BAKITY Boldizsár (1964): Önálló, kezdeményező alegységparancsnokok. *Honvédségi Szemle*, 5(3), 8–11.; NAGY Gábor (1965): Az alparancsnok is vezető. *Honvédségi Szemle*, 6(12), 23–25.

⁵⁹¹ SZENDI József (1964): Ki a jó parancsnok? *Honvédségi Szemle*, 5(11), 49–54. Itt: 52.

⁵⁹² HAJDÚ Mihály (1970): Az egyszemélyi vezetővel szemben követelmények értelmezéséről, a vezetői tekintélyről. *Honvédségi Szemle*, 11(6), 1–7. Itt: 1.

⁵⁹³ HAJDÚ 1970: 5.

kommunista politikai ideológia következtében a vezető és a vezetettek egyenlő, elvtársi kapcsolatban állnak egymással. A vezetettek ezért több beleszólást kapnak a vezetésbe, és ennek megfelelően aktívabb – önállóbb – részvételi lehetőséget a döntés végrehajtásába.⁵⁹⁴ A vezető így abban a speciális viszonyban áll a vezetettekkel, hogy meg kell bíznia a vezetettek önálló véleményében és önálló feladat-végrehajtásában.⁵⁹⁵

A kollektíva bevonása a vezetésbe nem jelenti azt, hogy a döntési felelősség meghatározatlanná vagy kollektívvá válik. A vezetésben ugyanis a döntés előkészítése és a döntés meghozatala egymástól elkülönülő szakaszt alkot. A kollektívának alapvetően a döntés-előkészítésben van szerepe, magát a döntést azonban az egyyszemélyi vezető hozza meg.⁵⁹⁶

A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség

A fegyelmezettség és párja, a vezetői erény mellett a többi katonai erényt kiegészítő vagy az előzőekre visszavezethető erénynek tekintették a magyar szocialista hadseregben: „a fegyelemre nevelésben éppúgy, mint a katonai fegyelemben megvalósulnak az olyan fogalmak, mint a becsület, az emberség, az igazságosság, az eszmény stb.”⁵⁹⁷ A bátorság, a hősiesség, a becsület és a hűség így háttérbe szorult a fegyelmezettség és a katonai vezetői erény tárgyalása mellett, azonban így sem maradtak teljesen figyelmen kívül.

A bátorság a veszélyes helyzet vagy a félelem kezelésének képessége.⁵⁹⁸ A korszakban feltételezték, hogy a hadsereg gyors ütemű technikai fejlődésének és a tudomány eredményei széles körű alkalmazásának vélt vagy valós következményei félelmet ébresztenek a katonákban. A feltételezés szerint a félelem részben az eszközök hatásának és kezelésének nem ismeretéből fakadt, részben pedig az eszközök (a tömegpusztító fegyverek) vélt hatásfokából. Így hiába sajátítja el a kezelést és ismeri meg a fegyverek bevetésének lehetséges következményeit valaki, azzal a következmények kiterjedt és pusztító jellege

⁵⁹⁴ CSÉPE József (1968): A katonai vezetés időszerű kérdései. *Honvédségi Szemle*, 9(1), 23–27. Itt: 26.

⁵⁹⁵ BRUNSZVIK Pál (1964): Bizalom és a szolgálati viszony. *Honvédségi Szemle*, 5(12), 24–26. Itt: 25.

⁵⁹⁶ HAJDÚ 1970: 66.

⁵⁹⁷ VARGA Mihály (1977): A korszerű katonai fegyelemről. *Honvédségi Szemle*, 18(5), 48–51. Itt: 48.; vö. KOVÁCS L. 1954: 7–8.

⁵⁹⁸ BODA 2021a: 69–71.

nem változik meg. A tömegpusztító fegyverek lehetséges bevetéséből fakadó félelem maga is tömeges jelenség volt.⁵⁹⁹ A félelem kezeléséhez ezért tömeges jellegű bátorságfogalomra volt szükség.

A bátorságot kétféleképpen tárgyalták, a fegyelmezettség és így a politikai ideológia egyik formájaként, illetve az akarat tudományos (pszichológiai) alapokon való leírásán keresztül. A két megközelítés között inkább hangsúlybeli, és nem alapvető különbség van.

A fegyelmezettség és a politikai ideológia által meghatározott bátorság esetében a politikai ideológia meggyőződéses elfogadása létrehozza a fegyelmezettséget, amely „könnyebbé teszi a katonának a háborúval járó nehézségek és nélkülözések elviselését, a halálfélelem legyőzését: lehetővé teszi számára, hogy erőfeszítésének maximumát fejthesse ki a győzelem érdekében”.⁶⁰⁰ Mivel ez a bátorságtípus a fegyelmezettség folyománya, ezért a fegyelmezetlenséget össze lehet kapcsolni a bátorság ellentétével, a gyáva-sággal.

A tudományos (pszichológiai) megközelítés a fegyelmezettség által meghatározott erény működésének részleteit írja le. A megközelítés abból indul ki, hogy a félelem kezelésének és így a harckészültség elérésének és fenntartásának legfőbb eszköze az akarat. Sárvári István őrnagy szerint az akarat ugyanis a cselekvésben megnyilvánuló, értelmi és érzelmi erők kombinációjából álló lelki jelenség, amelynek birtokában lehetővé válik a cselekvés külső és belső akadályainak legyőzése. Az akarat összetett késztetés, amelynek részei a cselekvés összetevőiben nyilvánulnak meg. Így a cselekvés előkészítő szakaszára az önállóság (mások véleményétől való függetlenség), a határozottság (végleges, szilárd, időben meghozott döntések képessége) és a kezdeményezés (a cselekvési gondolat gyakorlatba való átvitelének képessége) akarati tulajdonsága jellemző, a cselekvés végrehajtási szakaszára pedig a kitartás (a megalapozott döntéshez való ragaszkodás képessége), a bátorság (a veszély leküzdésének, a kockázat vállalásának és a félelem leküzdésének képessége) és az önuralom (a nemkívánatos cselekvés erőforrásai gátlásának képessége).⁶⁰¹ A bátorság fogalma kapcsolható az akarat összetett fogalmához is, és minden egyes akarati rész tulajdonsághoz

⁵⁹⁹ Kovács István (1979): A katonák harcra való felkészítésében fontos feladat a pszichológiai felkészítés. *Honvédségi Szemle*, 20(7), 42–48. Itt: 45.; UNYI István (1968): A harcban nincs nyugodt ember. *Honvédségi Szemle*, 9(12), 56–58. Itt: 56.

⁶⁰⁰ Kovács L. 1954: 7–8.

⁶⁰¹ SÁRVÁRI István (1964): Az akarat lényege, és a katonák akaratának nevelése. *Honvédségi Szemle*, 5(11), 54–60. 54–57.; vö. IVÁNYI Nándor (1976): A katonák pszichikai felkészítésének néhány tapasztalata. *Honvédségi Szemle*, 17(8), 45–49.; Kovács I. 1979: 45.

is. A felsorolásban szereplő „bátorság” leginkább a bátorság általános képességének felel meg, amely önmagában nem fordulhat elő, hanem csak valamilyen formában.⁶⁰²

Sárvári szerint az akarat működéséhez előfeltételként szükséges a gondolkodási képesség, az ismeretek valamilyen halmaza és az egészséges fizikai állapot mellett a „materialista világnézet”,⁶⁰³ azaz a kommunista politikai ideológia is. A kommunista ideológia a nép és a tömegek ideológiája. A bátorságnak ezt a formáját ezért tömeges bátorságnak nevezhetjük.

A szocialista hadseregben a tömeges bátorság erényének fent felsorolt részei – politikai ideológia, akarat – mellett fontos része volt a tömeges hősiesség erénye, vagyis a tömeges önfeláldozásra való hajlam is. A hősiesség tömeges formája arra utal, hogy nem a közösségből kiemelkedő teljesítmény elérésére van szükség a hőssé váláshoz, hanem a közösségben mindenkivel szemben támasztott elvárásoknak való megfelelésről, mindennapi hősiességről.⁶⁰⁴ A tömeges hősiesség fogalma arra utal, hogy a katonai fegyelmezettség a polgári munkafegyelem fokozott formája, mert nemcsak a szocialista társadalom építéséhez van rá szükség, hanem a szocialista haza és a nép szabadságának megvédéséhez is. Ezt a harcot csak úgy lehet megvívni, ha a katonák tömegesen készen állnak a hőssé válásra, azaz az önfeláldozásra.⁶⁰⁵

A becsület a bátorságért járó megbecsülés belsővé tételéből (internalizálásából) származó erény.⁶⁰⁶ A becsület különböző formáinak tekintetében az a kérdés, hogy honnan származik a megbecsülés. Zentai Vilmos honvédelmi államtitkár szerint:

„Meg kell szűnni annak [...] [a] téveszmének, hogy van egy a többi tisztességes állampolgárokétól eltérő speciális és különleges tiszti állás becsület, amely bármely jogaiban és kötelességeiben eltérhet az általános polgári becsület alapeszméjétől. A becsület [...] teljesen azonos mértékben vonatkozik a demokratikus ország valamennyi polgárára, foglalkozására vagy mesterségére való tekintet nélkül.”⁶⁰⁷

⁶⁰² BODA 2021a: 69–71.

⁶⁰³ SÁRVÁRI 1964: 57.

⁶⁰⁴ Vö. BODA 2021a: 93–94.

⁶⁰⁵ KOVÁCS L. 1954: 8.; IVÁNYI 1976: 46.

⁶⁰⁶ BODA 2021a: 97–101.

⁶⁰⁷ ZENTAI 1969: 7.

Zentai elképzelése alapján azt mondhatjuk, hogy a megbecsültséghez és az abból fakadó becsülethez ugyanazoknak az elvárásoknak kell megfelelnie a demokratikus (később szocialista) ország minden polgárának, akár katoná, akár nem. Amennyiben a katona megfelel ezeknek az elvárásoknak, akkor az egész ország megbecsülésében részesül, nem csupán a hadsereg szűkebb közösségének elismerésében. Ezen elképzelés alapján meg lehetett szüntetni a katonai státusszal korábban együtt járó jogokat és előnyöket, például a becsületvédelmi fegyverhasználati jogot.

A becsületfogalom megváltozásának egy másik kifejezője az, hogy a katonák megszólítása és ez alapján helye a társadalomban „úr”-ból és alárendeltből, illetve bajtársból elvtársrá változott.⁶⁰⁸ A bajtársiasság többek között a katonák egymás iránti megbecsülésének kifejezője a hadseregen belül. A szocialista hadseregben azonban a bajtársiasság elvtársiassággá változott át, amely azonban nem korlátozódott a katonák egymás közötti viszonyára. Elvtárs a szocialista ország minden polgára, sőt a világ minden szocialista ideológiájú embere egymás számára: „Becsületes ember az, aki a *kommunista erkölcsi követelményeket őszintén, lelkiismeretesen betartja.*”⁶⁰⁹

A becsületességre nevelés, illetve a megbecsülés és a becsület megszerzésének közege azonban nem az ország vagy a még tágabb kommunista közösség, hanem a katona szűk kollektívája. Ez az a közösség ugyanis, amelynek a legfőbb jellemzője a közös munka megszervezésével az érdekek, a célok és az akarat egységének kialakítása.⁶¹⁰ A kommunista kollektívák értékeikben a kommunista politikai ideológia értékeit közvetítik az egyének felé. Valakinek a kimagasló eredményei így megbecsültséget eredményeznek számára a kollektívájában, illetve a kollektívája számára a kommunista közösségben. A kollektíva megbecsült tagjai az élenjárók, akiknek a tettei példaként szolgálnak a többiek számára.⁶¹¹

Végezetül a hűség erénye. A hűség ragaszkodás ahhoz a közösséghez, ahonnan a becsületet megalapozó megbecsülés származik.⁶¹² A kommunista hűség erénye nagyon közel áll a kommunista politikai ideológia meggyőződéses

⁶⁰⁸ Vö. VERMES Zoltán (1947): A tegeződés. *Honvéd*, 2(2), 42–45. Itt: 43.; CZEGLÉDI József (1947): Bajtárs! *Honvéd*, 2(4), 59–61.; CSÉPE 1968: 24–25.

⁶⁰⁹ NAGY Gábor (1964): A becsületességre nevelés. *Honvédségi Szemle*, 5(2), 45–49. Itt: 45.

⁶¹⁰ VLADÁR Sándor (1960): Fokozottabban támaszkodjunk a kollektíva nevelő erejére! *Honvédségi Szemle*, 1(9), 20–24. Itt: 21.

⁶¹¹ MÁNDI Árpád (1960): Élenjárók és nevelés. *Honvédségi Szemle*, 1(10), 15–19. Itt: 15.

⁶¹² BODA 2021a: 113–117.

elfogadásához. Ezt mutatja, hogy Solymár János alezredes, felsorolva a katonai nevelés tartalmában jelentőséggel bíró erkölcsi tulajdonságokat, a hűséget tette az első helyre (a kötelességtudat, a fegyelmezettség, a társadalmi tulajdon megbecsülése, embertársaink és önmagunk helyes értékelése és a győzelembe vetett szilárd hit elé).⁶¹³ Solymár szerint a katona legfontosabb erkölcsi tulajdonsága a „*[h]űség a hazához, a néphez, a párthoz, a felszabadító Szovjetunióhoz, a proletárinternacionalizmus eszméjéhez*”. A hűségnek ezek a formái – a szocialista hazafiságnak megfelelően – részben egymásba illeszkednek, hiszen a párt képviseli a magyar népet, amely része a világ proletárjainak. A Szovjetunió azonban kivételt képez az egymásba illeszkedő közösségekből. A Szovjetunió kivételes helyzetét az magyarázza, hogy ez az ország a világ proletariátusának a vezére, illetve Magyarország felszabadítója és a magyar szocialista berendezkedés megalapozója és támogatója.

Összegzés

A kommunista katonai erények – a kommunista autonómián alapuló fegyelmezettség, a hozzá kapcsolódó többi erény, illetve a kommunista integritás katonai vezetői erénye – beleilleszkednek az erények fejlődésének 20. századi folyamatába. Helyük a két világháború közötti⁶¹⁴ és a 20–21. századi erények⁶¹⁵ között van. Annyiban hasonlítanak a két világháború közötti erényekhez, hogy mindkét esetben az öntudatnak van jelentősége bizonyos értékek tiszteletében, és erre az öntudatra épül az összes erény. Annyiban hasonlítanak a 20–21. századi erényekhez, hogy univerzális emberi értékek tiszteletét hangsúlyozzák, még ha nem is az egyéni emberi értékek tiszteletét, hanem az emberi közösség tiszteletét (szemben a két világháború közötti időszakkal, amikor a nemzeti értékek voltak előtérben).

⁶¹³ SOLYMÁR 1955: 11–13.

⁶¹⁴ BODA 2022b.

⁶¹⁵ BODA 2021a: 191.

Vákát

Összegzés és konklúzió

Jelen kötet célja részben az, hogy a katonai erények magyar történetét felvázolva és összevetve azt a nyugat-európaiak fejlődésével meghatározza az erények sajátosan magyar jellemzőit. A kötet célja más részben az, hogy esettanulmányokkal pontosítsa egy korábbi könyvemben (*A katonai erények*) bemutatott, a nagy háborútípusokra jellemző nyugat-európai és magyar erények tartalmát (például a nomád népek, illetve a középkori és kora újkori magyar erények esetében), illetve hogy a háborútípusok által meghatározott egyes korszakokra jellemző erények közötti átmenetet bemutassa (a két világháborúra és a szocializmusra jellemzők esetében).

A magyar katonai erények története

A forrásokban fellelhető magyar katonai erények története a nomád államalakulat, a Magyar Nagyfejedelemség időszakában kezdődött. Az első magyar erények tartalma jelentősen különbözött a nyugat-európaiak (görög, római és germán erények által meghatározott) tartalmától. Sokkal inkább más nomád birodalmak katonai erényeivel volt rokonságban. A nomád katonai erények között is ugyanazok az erénytípusok voltak megtalálhatók, mint a nyugat-európai katonai erények között, a bátorság, a becsület, a hűség, a vezetői erény (karizma) és a fegyelmezettség. Az erénytípusok példái azonban jelentősen különböztek a két esetben.

A legfontosabb nomád katonai erény a fegyelmezettség volt. A nomád fegyelmezettség a kagánnak/kánnak való szigorú engedelmeskedésben állt, amelynek alapját a vérségi kötelék, a kán vallási karizmája, illetve a kilátásba helyezett lehetséges büntetés képezte. Ezekből az első kettő csak a nomád hadseregek jellemzője volt. Az engedelmesség fenntartásához a kagánnak/kánnak vezetői erénnyel, vallási karizmával kellett rendelkeznie. A nomád karizmat nem a korábban elkövetett kiemelkedő (bátor) tettekkel lehetett elnyerni, hanem az az égistentől és a vérségi kapcsolaton keresztül az őseiktől származott. A nomád katonáknak fegyelmezetten kellett fellépniük a harci helyzetben, ahol kezelni kellett a helyzetből fakadó veszélyt, kockázatot és félelmet. Az ezt segítő erény a bátorság. A veszélyes helyzetben való bátor fellépés a nomádok számára a veszélynek, a kockázatnak és a félelemnek az ellenségre való áthárítását

jelentette. Ezt a célt szolgálták jelentős részben meglepetésre építő harceljárásaik. Részben ezzel összefüggésben nyert értelmet a becsület is, pontosabban a kagán/kán becsülete. Más népek tekintetében a kagán/kán becsülete (híre) előtte járt, és félelmet ébresztett, ami befolyásolta ezeknek a népeknek a harci motivációját, és sok esetben előre behódoltak. Saját népe vonatkozásában a kagán/kán azzal tett szert becsületre, hogy hatékonyan vezette az egyesült és behódolt törzsek szövetségét, és jelentős anyagi hasznot tudott a törzsfőknek juttatni. Ezekkel az ajándékokkal volt képes biztosítani a törzsfők megbízhatóságát, azaz nomád értelemben vett hűségét. Abban az esetben, ha a kagán/kán nem volt képes sikeresen vezetni népét, akkor a katonák nem engedelmeskedtek neki, és nem harcoltak bátran, az ellenséges törzsek nem hódoltak be neki, hanem keményen ellenálltak, a törzsfők szemében pedig elvesztette becsületét és azzal a törzsfők hűségét is.

A keresztény magyar államalapítással a katonai erények is megváltoztak. A kereszténység nyugat-európai átvételével párhuzamosan a magyar katonák a lovagi erényeket is átvették. Ezeknek az erényeknek az eredete görög-római-germán gyökerű fejlődésükre vezethető vissza, így alapvetően különböztek a nomád katonai erényektől. A görög-római-germán erények közül a bátorság úgy kezelte a veszélyt, a kockázatot és a félelmet, hogy szembenézett vele, és nem áthárította; a becsület a bátorsággal, és nem a vallási meghatározottságú vérségi kapcsolattal összefüggésben kapott jelentőséget; a hűség pedig nem csupán megbízhatóságot, hanem elköteleződést jelentett. A nomád erények feladása azonban nem jelentette a nyugat-európai lovagi erények egyszerű átvételét.

A 11. században még nem volt jelentős eltérés a nyugat-európai és a magyar erények között. Mindkét esetben a természetes bátorságnak az a változata volt mérvadó, amelyben a veszéllyel való szembenézést a keresztény kegyesség és igazságosság erénye támogatta. A korai keresztény felfogás szerint a csaták végkimenetelét Isten befolyásolja, így a győzelemért járó dicsőség sem a harcosé, hanem Istené. A hűség legfontosabb formája is Isten felé kötelezte el a hívőt. A 12. század végétől kezdve a keresztény erények és értékek háttérbe szorultak, és a harcos erények kerültek előtérbe. Így a bátorságban a becsület megszerzése játszott szerepet, a dicsőség a harcosé volt (önbecsülés formájában a vezetőé, erkölcsi becsület formájában pedig a kíséret tagjáé), a hűség pedig a közösség vezetőjéhez kapcsolta a harcost. A harcosok vezetésének erényeként a bőkezűség kiegészítette a bátorságot és a becsületet. A vezető bátorsága, becsülete és bőkezűsége folytán becsületet vívott ki a hozzá csatlakozott kíséretben, amely ezért abszolút hűséggel viszonyult hozzá. Nyugat-Európában a kíséret tagjai hűséget

fogadtak a vezetőknek, és ezt követően bátor tettekkel bizonyították hűségüket. Ezzel szemben a Magyar Királyságban a kíséret tagjainak először bátor tettekkel bizonyítaniuk kellett rátermettségüket, és csak azt követően váltak a kíséret hűséges tagjaivá. Végezetül a 14. században a magyar erények között is megjelent a lovagok közösségét belülről jellemző és más lovagok felé fennálló tiszteletet biztosító erény, a lovagiasság, amely egyben a hűségnek a lovagság (mint hivatás) felé irányuló új formája lett.

A kora újkor új társadalmi berendezkedést, zsoldos hadseregeket és újfajta háborúkat hozott, amelyekben a katonai erénytípusok új válfajai jelentek meg mind Nyugat-Európában, mind a Magyar Királyságban. A természetes bátorsággal szemben a mesterséges bátorság került előtérbe, amelyben a kiképzettség és a felkészültség számított a veszélyes helyzetben való cselekvésnél, ezzel együtt pedig a fegyelmezettség szigorú engedelmességi formája. A szigorú engedelmes-ség vezetői erénypárja a szervezés volt. A Magyar Királyságban mindkét erényre használták a „vigyázás” kifejezést is. A becsület tartalma és szerepe Nyugat-Európában és a Magyar Királyságban is átalakult. Már inkább a fegyelmezettséghez, és nem a bátorsághoz kapcsolódott, és az a csoport, amely előtt jelentősége volt, a katonatársak csoportja volt. Amikor a hadvezér becsületéről volt szó, akkor a becsület eszközjellegűvé vált, amellyel hatékonyan lehetett vezetni a saját katonákat és megfélemlíteni az ellenséget. A hűség erénye a Magyar Királyságban eltérően alakult, megjelent a hazához való hűség, de legalább annyira jelen volt a fejedelemhez vagy a királyhoz való hűség erénye is. Ezek a változások egyaránt jellemezték Nyugat-Európát és a Magyar Királyságot. A Magyar Királyságban azonban a folyamatosan zajló törökök elleni (végvári) harcoknak köszönhetően a vezetői erénynek a becsületközpontú formája is fennmaradt.

A 19. század a nemzeti társadalmak, a nemzeti hadseregek és a nemzeti háborúk korszaka volt, amelyek szintén új erényeket igényeltek. Az új erények a társadalom integrációjából származtak, ami Nyugat-Európában a nemzeti értékek központba állításával járt együtt. A nemzeti értékek – a soknemzeti-ségű Osztrák–Magyar Monarchiában – Magyarországon nem rendelkeztek ilyen központi szereppel.

Az új erények a következők voltak: a hazaszereteten alapuló bátorság, a tágabb közösségi becsület, a társadalom felé mutatott hűség, a gondoskodáson alapuló vezetés és a szocializáción alapuló fegyelmezettség. A hazaszereteten alapuló bátorságban a hazaszeretet érzelme kapott központi jelentőséget a veszélyes helyzetből eredő félelem elnyomásában. A becsület ezzel összhangban már nem (csak) a katonatársak felé pozicionálta magát a katonát, hanem a civil társadalom

felé (is). A hűség is a társadalom, a haza és a magyar esetben az uralkodó felé biztosította az elköteleződést. A tisztek a békében és a háborúban a katonákról gondoskodva, őket érzelmi tekintetben nevelve és nekik a közös értékrendet átadva vezették őket, a katonák pedig átesve ezen a szocializációs folyamaton váltak fegyelmezetté.

A 20. század tárgyalt korszakaiban, a két világháború közötti időszakban, illetve a második világháború utáni időszakban a magyar katonai erények fejlődése párhuzamosan haladt a mintaként szolgáló nyugat-európai, illetve szovjet erényekkel. A két világháború közötti időszak erényei, az erkölcsi bátorság (illetve a becsület és a hűség), a szocializált autonómia és az erkölcsi integritás vezetői erénye, hasonlítanak 19. századi párjukra (a hazaszereteten alapuló bátorságra, a szocializáción alapuló fegyelmezettségre és a gondoskodáson alapuló vezetői erényre), azonban attól részben el is térnek. A második világháborút követően kialakuló erények, a kommunista integritás vezetői erénye, a kommunista autonómián alapuló fegyelmezettség és a hozzá kapcsolódó többi erény, ehhez hasonlóan hasonlóságot mutatnak a két világháború közötti és a 19. századi erényekkel, viszont különböznek is azoktól. Ezekkel az erényekkel, mivel hasonlóan alakultak ki Magyarországon és Nyugat-Európában, illetve a Szovjetunióban, a következő fejezetben foglalkozom.

Összegzésként az mondható, hogy a nyugat-európai (és szovjet), illetve a magyar erényfejlődés között a nagyobb különbségek a magyar történelem kezdetén, a középkorban, a kora újkorban, illetve a 19. században figyelhetők meg. Az eltérések az ókori/germán harcos és a nomád harcos, a vazallus és a *familiaris*, a zsoldos katona és a végvári vitézek (illetve a török ellen a hazáért küzdő katona), a nemzeti társadalmak és a soknemzetiségű birodalom között álltak fenn. Ezen eltérések oka minden esetben a társadalom és a hadsereg eltérő szerkezete volt, ami a 20. században már nagyrészt eltűnt.

A háborútípusok és a hozzájuk kapcsolódó katonai erények

A katonai erények katonai etikai elméletéről szóló könyvben, *A katonai erények* címűben a háborúk öt típusa között tettem különbséget, amelyek mindegyike sajátos katonai erényeket igényelt.⁶¹⁶ Ebben a fejezetben röviden bemutatom az eltérő háborútípusokat és a hozzájuk kapcsolódó erényeket, majd jelen könyv

⁶¹⁶ BODA 2021a: 187–192.

konklúziójának és összegzésének második részeként megvizsgálom, hogy a jelen történeti vizsgálódás alátámasztja-e, és esetleg kiegészíti-e a korábbi elméleti vizsgálódást.

A katonai erények elmélete

A katonai erények felől tekintve – felosztásom szerint – a háborúk történetében megkülönböztethetjük a háború legalább ötféle, a hadtörténelemben egymást követő típusát. Ez a „primitív” háború, a becsületorientált háború, a sakkjátszmaszerű háború, a kiterjedt párharc értelmében vett háború és az ideológiai háború mint a háború speciális formája.

A „primitív” háború nélkülöz mindenféle szervezettséget és speciális katonai jeleket, mivel az egész törzsi közösség részt vesz a háborúban. Ilyen háborúk a nomád birodalmak háborúi. A becsületorientált háborút a hadviselésre specializálódott (törzsi) közösségi csoport – a harcosok csoportja – viseli, amelynek vezetője a közösség vezetője (királya) is. Idetartoznak a különböző társadalmak fejlődésének elején megtalálható háborúk, akár a görög homéroszi korban, akár a keresztény lovagi korban. A sakkjátszmaszerű háborút az állam által szervezett és kiképzett hadsereg vívja, amelyet többnyire zsoldosok alkotnak. A zsoldosok által vívott háborúk vagy kabinetháborúk a kora újkort jellemezték. A kiterjedt párharc értelmében vett háborúra is jellemző az állam általi szervezetség és kiképzés, azonban a hadsereg tagjai ebben az esetben a nemzeti társadalom tagjai. Az ilyen háborúk közé a 19. század nemzeti egyesítési és függetlenségi háborúi tartoznak. Végül az ideológiai háborúban a szemben álló felek a törzsnél és az államnál is nagyobb közösségek, amelyek nagyhatalmi, gazdasági, kulturális (morális értékrend köré szerveződő vagy vallási) csoportokat foglalnak magukba. Ilyen háború volt a második világháborút követő hidegháború.

A „primitív” háború résztvevőinek, köztük a nomád társadalmak tagjainak az erényei jelentősen különböznek az összes többi háborútípus katonáinak az erényeitől. A bátorság alapja ebben az esetben a veszély kezelése a veszély áthárításával, a vezetői képessége (karizmáé) az állatöstől való származás, a becsület az ellenség megfélemlítése és a materiális javak biztosítása a törzsi vezetők részére, a hűség a javakért cserébe mutatott ragaszkodás, a fegyelmezettség pedig a vérségi származás elismerése és a vezetői büntetéstől való félelem.

A becsületorientált háborúban részt vevő harcosok erénye a természetes bátorság, az önbecsülésen alapuló becsület, a személyes hűség, a becsületen

alapuló vezetői erény és a becsületen alapuló fegyelmezettség. A természetes bátorság nem áthárítja a veszélyt az ellenségre, hanem szembeszáll azzal, tartalma a vakmerőség, kiegészülve a speciális értékrendszert felismerő és elfogadó gyakorlati okossággal. Az önbecsülésen alapuló becsület az a büszkeség, amelynek eredete a nagy tettek végrehajtásának felismerése és a mások elismerését megcélzó nemes becsvágy. A személyes hűség ebben az esetben a saját személy felé mutatott hűség, amely a korábbi döntésekhez és a döntések által kialakult saját személyiséghez való ragaszkodás. A hűség a korábban végrehajtott nagy tettekhez való ragaszkodásban és azok megismétlésében áll. Az ilyen tetteket végrehajtó, kimagasló képességekkel rendelkező embert mások megbecsülik, példaként tekintenek rá, ami által a vezető becsülete csökkenti a veszélyes tettek kockázatosságát a vezetettek szemében. A becsületből így nem csupán a hűség fakad, hanem a vezetői erény is. A vezetetteknek a becsületen alapuló fegyelmezettséggel kell rendelkezniük, amelynek az a lényege, hogy ők is ahhoz hasonló megbecsülésre töreksenek, mint a megbecsült vezető, így emelve vagy biztosítva pozíciójukat közösségük hierarchiájában.

A sakkjátszmaszerű háború zsoldos katonáinak erénye a mesterséges bátorság, az erkölcsi becsület, a hivatáshoz való hűség, a szervezésen alapuló vezetés és a szigorú engedelmség. A mesterséges bátorság a veszéllyel való sikeres szembenézés előre való megtanulásából és begyakorlásából áll, amely éppúgy magába foglalja a fegyverhasználat és az alakzatban való harcászat elsajátítását, mint a fegyelmezettséget. Az erkölcsi becsület a katonatársak megbecsülésére való érzékenységet jelenti, a hivatáshoz való hűség pedig a katonai hivatás szabályaihoz való hűséget. A szervezésen alapuló vezetés a hadsereg felállításának, táboroztatásának, menetének és harcának racionális megszervezését és a vezető által az ehhez való ragaszkodást. A szigorú engedelmség a parancsok szigorú követését.

A kiterjedt párharc értelmében vett háborúban a hazaszereteten alapuló bátorság, a közösségi becsület, a közösséggel szembeni hűség, a gondoskodáson alapuló vezetés és a szocializált fegyelmezettség a jellemző. A hazaszereteten alapuló bátorság a veszéllyel egy másik érzélem, a hazaszeretet segítségével száll szembe. A közösségi becsület a katonatársak mellett a civil társadalmat (a hazát alkotó polgárokat) magába foglaló közösségből származó megbecsülésre építő becsület, a közösséggel szembeni hűség pedig az ugyanezen közösség melletti kitartás. A gondoskodáson alapuló vezetés a békében és háborúban a beosztott katonák személyes szükségleteit, gondjait szem előtt tartó, a katonákban a közös értékeken nyugvó hazaszeretet érzését kialakító vezetés. A szocializált

fegyelmezettség a katonai közösségben a parancsnok nevelő- és vezetőtevékenysége mellett elsajátított engedelmesség.

Végül az ideológiai háború jellemző erénye a nyugati – emberi jogi – ideológia szempontjából a morális bátorság, a morális becsület, az elvhűség, a morális integritáson alapuló vezetés és a professzionális autonómia. A morális bátorság az emberi jogok melletti kiállás, kitartás, amely az akaraterő segítségével uralja a veszélyt és az abból származó kockázatot és félelmet. A becsület „az” emberi nézőpontból való megbecsülésre építő becsület. Az elvhűség az emberi jogokhoz való hűség, a morális integritáson alapuló vezetés pedig a szakmai feladatok szétosztása és a végrehajtás koordinálása mellett az emberi jogi értékrend érvényesülésének megkövetelése. Végül a professzionális autonómia a szétosztott feladatok önálló végrehajtása az emberi jogi értékrend figyelemben tartásával.

Ezek a katonai erények szempontjából lényeges háborútípusok és a hozzájuk tartozó erények. Az elmélet megalkotásában szerepet játszottak történeti szövegek és a bennük foglalt nézőpont, azonban a jelen vizsgálódás jelentősen több történeti forrást használt fel, és így inkább tekinthető történeti vizsgálódásnak, mint az elméleti vizsgálódás. Nézzük, hogy a történeti vizsgálódás miként erősíti meg és egészíti ki az elméletet!

A katonai erények története

A katonai erények történetének vizsgálata minden háborútípus esetében hozzájárult valamivel a téma elmélete által feltárt erényekhez és ezek viszonyához. A hozzájárulás egyes esetben csak az elméletben meghatározott erények konkrét példájának esettanulmányként való bemutatása volt, máskor azonban olyan köztes erények felfedezése, amelyek nem szerepelnek az elméletben. A példák és az esettanulmányok bemutatásában a történeti vizsgálódás nem törekedett arra, hogy minden elérhető példát bemutasson, hanem megelégedett egy-egy esettanulmány vizsgálatával.

A „primitív” háborúban részt vevők erényeihez a katonai erények története azzal járult hozzá, hogy közelebbről megvizsgált egy konkrét példát, a magyar nomád államra jellemző katonai erényeket. Ezek között is megtalálható a bátorság, a becsület, a hűség, a katonai vezetői erénytípus (karizma) és a fegyelmezettség, azonban a – görög-római és germán erényfejlődésen alapuló – nyugat-európaiktól különböző formában. A magyar nomád bátorság a veszélynek, a kockázatnak

és a félelemnek az ellenségre való áthárításában, a becsület a háborúk megvívásának sikerességében, a hűség az ajándékok segítségével kiszámíthatóvá tett viselkedésben, a vezetői erény a nomád vallási és vérségi alapokon nyugvó karizmában, a fegyelmezettség pedig a karizmával rendelkező vezetőnek és szablyáinak való szigorú engedelmségben állt.

A becsületorientált háborúk esetében fontos erények ismeretéhez a katonai erények története esettanulmányokkal járult hozzá, amelyek magukba foglalják a homéroszi és a klasszikus görög korszak, valamint a középkori Nyugat-Európa és a Magyar Királyság erényeinek vizsgálatát. A becsületorientált háborúkban meghatározó erény a természetes bátorság, az önbecsülésen alapuló becsület, a saját választásokhoz kapcsolódó hűség, illetve a becsületen alapuló vezetői erény és fegyelmezettség.

A homéroszi korszak talán az egyik legtisztább példája a becsületorientált háborúban jelentőséggel bíró katonai erényeknek. A homéroszi királyok/törzsfők és harcosok ugyanis társadalmi feladatként értelmezett módon becsületük tesztjeként háborúztak és vetélkedtek egymással. Ehhez szükségük volt arra a képességre, amelyet később bátorságnak neveztek, azonban nem a képességen volt a hangsúly, hanem a becsületen. Amennyiben a harcos sikeresen tudta bizonyítani, hogy méltó hírnevére, akkor ebből következőleg rendelkezett az ehhez szükséges képességgel. A harcosok társadalmi pozíciójukból fakadóan elsősorban nem mások megbecsülésének elnyerésére törekedtek, hanem nagy tettek végrehajtására és korábbi nemes tetteik megismétlésére, így ebben az értelemben hűséget is saját korábbi tetteik felé mutattak. Harcostársaik azért követték a királyokat/törzsfőket, hogy bizonyítsák, érdemesek a megbecsülésre. A homéroszi erények között megtaláljuk az összes katonai erényt, azonban azok között a becsületnek kiemelt szerepe volt.

A klasszikus görög erények már nem mutatnak ennyire egységes képet. A becsület jelentőségét továbbra is elismerték, azonban működési dinamikájának felfedésével központi szerepe jelentősen csökkent. A becsület dinamikájának megismerése azt az erényt emelte ki, amelynek gyakorlásáért járt a megbecsülés és a becsület. Ez az erény a bátorság volt, amellyel rendelkezve tudni lehetett, hogy melyek azok a helyzetek, ahol nem kell félni, hanem nemes tetteket kell végrehajtani. Ezek a korszakban már a *polisz* érdekét szolgálták, és nem a tett végrehajtó társadalmi szerepének tesztjei voltak, egyben kijelölték a hűség irányát is, amely szintén a *polisz* volt. Mivel a becsület önbecsülés formájában továbbra is jelentőséggel bírt, a katonai vezetés és a fegyelmezettség is a korábbi bátor tettek megismétléséhez kapcsolódott.

A középkor becsületorientált háborúiban a világi és a vallási lovagi erények kaptak szerepet, ezek eredete a germán erényekben keresendő, amelyek a természetes bátorság, a vezetői önbecsülés és a harcosi erkölcsi becsület, a személyes hűség, illetve a becsületorientált vezetői erény és a fegyelmezettség voltak, közülük a becsület és a hűség erénye emelkedik ki. A germán erények között a homéroszi erényekhez képest a harcosok becsületformájának, az erkölcsi becsületnek a hangsúlyozása (de nem a léte) az újdonság. Ez különbözik a vezetők becsületformájától, az önbecsüléstől, amely a homéroszi erények között is szerepel.

A keresztény lovagi erények a germán erényekre épültek rá, így minden esetben a természetes bátorságon alapultak, amelyben az indulat mellett a keresztény értékeknek volt több-kevesebb szerepe. A harcos a keresztény célok elérésében hűséget fogadott hűbérurának. Hűségét bátor tettekkel juttatta kifejezésre, amiért hűbérura és lovagtársai erkölcsi megbecsülésében részesült. A magyar változat ettől eltért, mivel ott a harcosnak előbb bátor tettekkel kellett kitüntést szereznie, és csak utána fogadhatott hűséget. Később a becsület és a hűség új formái jelentek meg. A becsület tekintetében előtérbe került a büszkeségen alapuló – nem pusztán vezetői, hanem harcasi – önbecsülés, a hűség tekintetében pedig a lovagrend felé mutatott hűség, a lovagiasság erénye.

A lovagiasság erénye a lovagi erények közül a legsajátosabb erény, amelynek kialakulása jelzi a lovagi erényfejlődés csúcspontját és egyben hanyatlásának kezdetét is. Az önbecsülés általánossá válása, áttérjedése a vezetőkről a harcosokra is ugyanis olyan folyamatot indított el, amely a kora újkorban elvezetett a zsoldos katonák erényeinek létrejöttéhez és a sakkjátszmaszerű háborúk megjelenéséhez.

A sakkjátszmaszerű háborúkra jellemző katonai erény az elmélet szerint a mesterséges bátorság, az erkölcsi becsület, a hivatáshoz való hűség, a szervezésen alapuló vezetői erény és a szigorú engedelmesség értelmében vett fegyelmezettség. Ezek az erények vagy ezeknek a jelentős része nem a kora újkorban jelent meg először, hanem az ókorban, a Római Köztársaság korában. Itt, főként a hadtudósok munkáiban találkozunk először a professzionális hadseregre jellemző olyan erényekkel, mint a mesterséges bátorság, a szervezés és a szigorú engedelmesség. A hadtudósok a(z erkölcsi) becsületet és a hűséget nem tárgyalták. A hűségnek mint a hazához való hűségnek az ókorban – Cicerónál – volt szerepe.

A kora újkorban Róma professzionális hadseregének erényeit élesztették fel, és egészítették ki a becsület erkölcsi és instrumentális formáival. A középkor után ismét fontossá vált a mesterséges bátorság, a szervezés és a szigorú

engedelmesség, illetve a hazához (városállamhoz vagy országhoz) való hűség. Ezek az erények a korabeli magyar irodalomban is megtalálhatók, amelyekben a szervezésre és a szigorú engedelmességre utaló speciális fogalom – a „vigyázás” – kapott szerepet. A hűség a hazához, királyhoz, fejedelemhez vagy országhoz való hűségként szerepelt, így a hivatáshoz való hűségnek látszólag nem volt szerepe (mivel önálló katonai hivatás sem létezett).⁶¹⁷

Ugyanakkor a középkori lovagrendek már említett tevékenysége tekinthető a katonai hivatás előzményének, ahogyan az igazságos háború elméletének a korokban a gondolkodás történetét tekintve először megjelenő szabálytípusa, a háborúra való felkészülés szabályai (*ius ante bellum*) is.⁶¹⁸ Ezen szabályok lakóhelyükben, életmódjukban, viselkedésükben és értékrendjükben élesen elválasztották a katonai (zsoldos) közösséget a civilektől. A katonáktól a szabályok megkövetelték nem csupán a parancsoknak való szigorú engedelmességet és a haza/király/fejedelem iránti tiszteletet, hanem a speciális katonai szabályok tiszteletben tartását is. Ezek tekinthetők a hivatás felé mutatott hűség kezdeti formájának, mint ahogy a szabályok léte a katonai hivatás kialakulásának kezdetére utal.

Az újkorban a sakkjátszmaszerű háborúkat a kiterjedt párharc jellegű háborúk váltották fel, amivel átalakultak a katonai erények is. Ezekben a háborúkban nemzetállamok vettek részt, ami meghatározta az új katonai erények természetét is. A katonai erények mindegyikében fontossá vált a nemzeti értékrend és az azt kifejező nemzeti érzelmek. Így a bátorság elvárt formája a hazaszeretet érzésén alapuló bátorság lett, a becsületé és a hűségé a nemzeti társadalmi közösség megbecsüléséből származó becsület és a nemzeti társadalom felé mutatott hűség, a vezetői erényé és a fegyelmezettségé pedig a gondoskodás és az érzelmi szocializáció.

Két dolgot fontos kiemelni a kiterjedt párharc jellegű háborúkra jellemző erényekkel kapcsolatban. Az egyik, hogy mint az előző fejezetben szó volt róla, az erényfejlődés jelzett tendenciájától a magyar katonai erények némileg eltértek, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia nem nemzetállam volt, és nem volt egységes nemzeti társadalma sem. A katonai erényeket meghatározó értékrend sem nemzeti volt, hanem az Isten-király-haza hármas jelszó által meghatározott. Ez ugyanazt a szerepet töltötte be a magyar társadalomban, mint

⁶¹⁷ BODA 2018c: 146.

⁶¹⁸ BODA megjelenés előtt.

a nemzeti értékrend a nyugat-európai államokban, azaz érzelmi alapon működött és az egész társadalomra kiterjedt.

Az újkori katonai erények másik kiemelésre érdemes jellegzetessége az érzelmi meghatározottságuk. Ez a tény már kiegészíti a katonai erények elméletét (abban nem hangsúlyozták kellőképpen), és azért van jelentősége, mert a következő – a két világháború közötti és a második világháború utáni – korszakok katonai erényeinek természetét ez alapján lehet megérteni.

A két világháború között a katonai erények csak kismértékben változtak. Az erkölcsi bátorság (és a vele összefüggésben lévő becsület és hűség), az erkölcsi integritás vezetői erénye és a szocializált autonómiára épülő fegyelmezettség hasonlít újkori párjára (a hazaszereteten alapuló bátorságra, a szocializáció alapuló fegyelmezettségre és a gondoskodáson alapuló vezetői erényre), azonban attól el is tér. Az eltérés leginkább abban áll, hogy az erények nem csupán a nemzeti érzelmek köré épültek, hanem a nemzeti érzelmek és az értelem által is meghatározott nemzeti öntudat köré. Az eltérés egyik fontos következménye az volt, hogy az öntudatra épülő fegyelmezettség (szocializált autonómia) erényével bizonyos mértékű, a nemzeti érdekek által körülhatárolt önállóságot vártak el a beosztott katonáktól.

A második világháborút követően a szovjet katonai erényekben fejlődtek tovább a katonai erények. A szovjet erények, mint a kommunista integritás katonai vezetői erénye és a kommunista autonómián alapuló fegyelmezettség (illetve a fegyelmezettséghez kapcsolódó többi erény), ugyanis szintén az öntudat köré épültek. A szovjet erények esetében azonban nem a nemzeti öntudat bírt jelentőséggel, hanem a nemzetek feletti, univerzális, (szocialista) humanista értéktartalommal rendelkező kommunista öntudat. Az öntudatos fegyelmezettség erénye alapján, amely a korszakra a többi katonai erény alapjává vált, bizonyos mértékű, a szocialista (kollektív jellegű) humanizmus által körülhatárolt önállóságot vártak el a beosztott katonáktól.

A 20. századi erényfejlődést a katonai erények elméletében az ideológiai háborúkhöz kapcsolódó nyugati katonai erények tetőzték be, amelyek mindegyikében szerepet kapott az individualista humanizmus, azaz az egyéni emberi jogok elmélete. Ezen erények alapja a morális bátorság, amely már nélkülözi az érzelmi és ebben az értelemben az öntudatos elemet is a cselekvésben, és a cselekvés értelmi-akaratú meghatározottságára támaszkodik.

A katonai erények elméletének és történetének viszonyát összességében a következőképpen foglalhatjuk össze. A kétféle vizsgálódás kétféleképpen viszonyul egymáshoz. A történeti vizsgálódás egyrészt esettanulmányok és példák

segítségével tovább segítette a „primitív”, a becsületorientált, a sakkjátszmaszerű és a kiterjedt párharc jellegű háborúkra jellemző katonai erények természetének megértését. Másrészt, bemutatva a két világháború és a második világháború utáni erényeket, gazdagította a katonai erények 20. századi történetét. Ezzel kiegészítette a katonai erények elméletét, mivel olyan erényeket fedett fel, amelyek a kiterjedt párharc jellegű háborúk és az ideológiai háborúk közötti időszakra voltak jellemzők.

Felhasznált irodalom

- ADKINS, Arthur W. H. (1975): *Merit and Responsibility. A Study in Greek Value*. Oxford: Clarendon Press.
- A hazafiságra való nevelés minden tisztnek esküben fogadott kötelessége (1952). *Katonai Szemle*, 1(21–22), 1–3.
- AL-MASZÚDI (1995): Murug al-dahab. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 52–56.
- A mongolok titkos története* (2014). Ford. Ligeti Lajos. Budapest: Osiris.
- Anonymus (1999): A magyarok cselekedetei. In Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – KÉZAI Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest: Osiris. 7–86.
- Apafy Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma 1682 aug. hó 5-éről (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 291–296.
- Apafy Mihály szebeni edictuma 1686-ból (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 721–724.
- A parancsnok alárendeltjeinek előjárója és nevelője (1953). *Katonai Szemle*, 2(1–2), 1–3.
- A parancsnok és a pártszervezet (1952). *Katonai Szemle*, 1(23–24), 1–2.
- Arisztotelész (1987): *Nikomakhoszi etika*. Budapest: Európa.
- Arisztotelész (1982): *Rétorika*. Budapest: Gondolat.
- ASBÓTH Lajos (1863): *A hadvezér és a hadtudomány alapelvei az újabbkori hadjáratok történetével felvilágosítva*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- A Szent György Lovagrend alapszabályai (1326. április 24) (2008). In VESZPRÉMY László: *Lovagvilág Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Argumentum. 180–183.
- A Szent Szövetség okmánya 1815. szept. 26. (1921). In HORVÁTH Jenő (szerk.): *Nemzetközi szerződések. Második rész (Anglia és a Szent Szövetség 1815–1848)*. Budapest: Magyar Külügyi Társaság. 53–55.
- A tiszt (1880). *Ludovica Academia Közlönye*, 8(10), 471–482.
- Az alárendeltekről való gondoskodás a parancsnok egyik legfontosabb kötelessége (1953). *Katonai Szemle*, 3(5), 1–3.
- Az orkhoni feliratok (1986). In GYÖRFFY György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Budapest: Gondolat. 55–76.
- BAKITY Boldizsár (1964): Önálló, kezdeményező alegységparancsnokok. *Honvédségi Szemle*, 5(3), 8–11.
- BALASSI Bálint (1993): Egy katonaének. In *Balassi Bálint legszebb versei*. Budapest: Móra. 5–16.

- BALÁZS Zoltán (2003): *A politikai közösség*. Budapest: Osiris.
- BALDICK, Robert (1965): *The Duel: A History of Duelling*. London: Chapman and Hall.
- BECKER, Lawrence C. (1996): Trust as Noncognitive Security and Motives. *Ethics*, 107(1), 43–61.
- BENDA Kálmán (1963): A végvári harcok ideológiája. *Történelmi Szemle*, 6(1), 15–18.
- Beowulf* (2015). Ford. J. R. R. Tolkien. Budapest: Európa.
- BERKÓ István (1930): A bátorság és a hősiesség. *Magyar Katonai Közlöny*, 18(5), 448–457.
- BERKÓ István (1932): A jószellemért. *Magyar Katonai Szemle*, 2(11), 70–81.
- Bethlen Gábor tábori parancsolata (1986). In KOCIS Bernát (szerk.): *Válogatás a magyar hadügy írásából*. Budapest: Zrínyi. 226–227.
- BINDER Ferenc (1921): A csapattiszt befolyása a győzelemre vagy a vereségre. *Magyar Katonai Közlöny*, 9(2), 65–77.
- BIRAN, Michal (2004): The Mongol Transformation: from the Steppe to Eurasian Empire. In ARNASON, Johan P. – WITTROCK, Björn (szerk.): *Eurasian Transformations Tenth to Thirteenth Centuries: Crystallizations, Divergences, Renaissances*. Leiden–Boston: E. J. Brill. 339–361.
- BITSKEY István (1999): A vitézség eszményének változatai a régi magyar irodalomban. In BITSKEY István: *Virtus és religió. (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségéről)*. Miskolc: Felsőmagyarország. 114–134.
- BLOCK, Marc (2002): *A feudális társadalom*. Budapest: Osiris.
- BOCSKAY István haditörvénye (1606) (1923). *Hadtörténelmi Közlemények*, 24(1), 162–165.
- BODA Mihály (2015): A katonai vezetés erkölcsi és morális elemei. *Hadtudomány*, 25(e-szám), 204–220.
- BODA Mihály (2016a): Az akarattól a tettig. A parancsteljesítés erkölcsi indokai. *Hadtudomány*, 26(3–4), 16–28.
- BODA Mihály (2016b): Bátorság és távolság. *Hadtudomány*, 26(különszám), 44–58.
- BODA Mihály (2018a): A hivatás és a katonai hivatás története és elemei. *Hadtudomány*, 28(3–4), 135–155.
- BODA Mihály (2018b): Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 2. rész – A bátorság. *Hadtudomány*, 28(2), 18–29.
- BODA Mihály (2018c): Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 3. rész – A becsület. *Hadtudomány*, 28(3–4), 17–30.
- BODA Mihály (2019): Az alapvető katonai erények mibenléte és helyük a hosszú 19. századi magyar hadtudományos gondolkodásban 4. rész – A hűség. *Hadtudomány*, 29(1–2), 35–48.

- BODA Mihály (2020a): Erasmus and Istvan Magyari on the Justification of war. *AARMS – Academic and Applied Research in Military and Public Management Science*, 19(1), 27–36.
- BODA Mihály (2020b): Zrínyi hősiesség-fogalma a katonai hősiesség változó formáinak tükrében. *Hadtudományi Szemle*, 13(2), 79–91.
- BODA Mihály (2021a): *A katonai erények*. Budapest: Ludovika.
- BODA Mihály (2021b): A katonai erények paradigmaváltása a késő középkor és a kora újkor között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 134, 613–638.
- BODA Mihály (2021c): A katonai erények változása a 19. században Nyugat-Európában és Magyarországon. *Hadtudományi Szemle*, 14(3), 89–104.
- BODA Mihály (2022a): A katonai erények a két világháború között Európában és Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények*, 135(1), 165–200.
- BODA Mihály (2022b): Az igazságos háború elmélete az antik államelméletekben. *Hadtudományi Szemle*, 15(1), 99–113.
- BODA Mihály (megjelenés előtt): *A háborús ideológiák története*. Budapest: Ludovika.
- Boetius (1979): *A filozófia vigasztalása*. Budapest: Európa.
- BOGNÁR Kálmán (1947): A fegyelem megalapozása. *Honvéd*, 2(6), 37–40.
- BOROSY András (1985): Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 98(3), 507–540.
- VI. (Bölcs) Leó (1995): Taktika. In KRISTÓ Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 102–109.
- BRADY, Michelle E. (2005): The Fearlessness of Courage. *The Southern Journal of Philosophy*, 43(2), 189–211.
- BRAGUES, George (2010): Profiting with Honor: Cicero's Vision of Leadership. *Journal of Business Ethics*, 97(1), 21–33.
- BRUNSZVIK Pál (1964): Bizalom és a szolgálati viszony. *Honvédségi Szemle*, 5(12), 24–26.
- Bujdosó magyarok hadi szabályzata, 1676–78 (1894). *Hadtörténelmi Közlemények*, 7(1), 569–571.
- Cicero (1885): *A kötelességekről*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Cicero (1987): A kötelességekről. Első könyv. In *Cicero válogatott művei*. Budapest: Európa. 289–345.
- Cicero (2005): *Az állam*. Budapest: Akadémiai.
- Cicero (2007): *A legfőbb jóról és rosszról*. Budapest: Kairosz.
- Cicero (2008): *A törvények*. Budapest: Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara – Gondolat.

- Clairvaux-i Szent Bernát (1999): A templom lovagjainak ajánlott könyv az új lovagság dicséretéről. In VESZPRÉMY László (szerk.): *Az első és a második keresztes háború korának forrásai*. Budapest: Szent István Társulat. 167–208.
- CZEGLEDI József (1947): Bajtárs! *Honvéd*, 2(4), 59–61.
- CZEGLEDY Jenő (1942): Bánásmód az alárendeltekkel. *Magyar Katonai Szemle*, 12(3), 528–533.
- CSÉPE József (1968): A katonai vezetés időszerű kérdései. *Honvédségi Szemle*, 9(1), 23–27.
- Csiszár Antal (1962): A katona rend nevelő hatása. *Honvédségi Szemle*, 3(11), 28–31.
- CSIZIK János (1969): A szocialista hazafiság, a proletár internacionalizmus jegyében. *Honvédségi Szemle*, 10(9), 4–9.
- DARNAY Andor (1938): Közzsellem és összetartás. *Magyar Katonai Szemle*, 8(3), 81–84.
- DARÓCZY Zoltán (1921): A vitézi intézmény. *Magyar Katonai Közlöny*, 9(9), 591–604.
- DE CHARNY, Geoffroi (2005): *A Knight's Own Book of Chivalry*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- DE GAULLE, Charles André Joseph Marie (1985): Út a hivatásos hadsereg felé. In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi. 629–695.
- DESEŐ Lajos (1931): Csapatszellem. *Magyar Katonai Szemle*, 2(4), 44–54.
- DEVEREUX, Daniel T. (1977): Courage and Wisdom in Plato's *Laches*. *Journal of the History of Philosophy*, 15(2), 129–141.
- DOCS Béla (1954): Szabályzataink szellemében neveljük beosztottjainkat. *Katonai Szemle*, 3(1–2), 9–11.
- DODDS, Eric Robertson (1951): *The Greeks and the Irrational*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- DÖMANICZKY István (1883): Idomítás vagy nevelés. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 11(12), 963–985.
- DOUHET, Giulio (1985): A légi uralomról. In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi. 577–628.
- DUBY, George (1987): *A lovag, a pap és a nő*. Budapest: Gondolat.
- DU PICQ, Ardant (1921): *Battle Studies*. New York: The Macmillan Company.
- DÜMMERTH Dezső (1971): Álmos fejdelem mítosza és valósága. *Filológiai Közlöny*, 17(3–4), 404–430.
- Egy tiszt (1878a): A tiszt szolgálati és társadalmi állása feletti élettani elmélkedések I. *Ludovica Academia Közlönye*, 6(9), 637–650.
- Egy tiszt (1878b): A tiszt szolgálati és társadalmi állása feletti élettani elmélkedések II. *Ludovica Academia Közlönye*, 6(10), 709–717.

- Egy tiszt (1878c): A tiszt szolgálati és társadalmi állása feletti élettani elmélkedések IV. *Ludovica Academia Közlönye*, 6(12), 862–874.
- ERDMANN, Carl (1977): *The Origin of the Idea of Crusade*. [H. n.]: Princeton University Press.
- ERŐDI HARRACH Tamás (1944): Nevelés, kiképzés, módszerek. *Magyar Katonai Szemle*, 14(4), 66–72.
- Eszterházy Miklós nádor articulus levele 1631-ből (1894). *Hadtörténelmi Közlemények*, 7(1), 407–411.
- FINKELBERG, Margalit (1998): Timē and Aretē in Homer. *The Classical Quarterly*, 48(1), 14–28.
- FINLEY, Moses I. (1985): *Odüsszeusz világa*. Budapest: Európa.
- FOLEY, Richard (2009): The Better Part of Valor: The Role of Wisdom in Plato's *Laches*. *History of Philosophy Quarterly*, 26(3), 213–233.
- FRUNZE, Mihail Vasziljevics (1959a): A katonai akadémia 6. évfordulójára. In *M. V. Frunze válogatott művei II*. Budapest: Zrínyi. 207–217.
- FRUNZE, Mihail Vasziljevics (1959b): A magasabb katonai képzettség. In *M. V. Frunze válogatott művei II*. Budapest: Zrínyi. 218–233.
- FRUNZE, Mihail Vasziljevics (1959c): A Vörös Hadsereg és az egyszemélyi vezetés. In *M. V. Frunze válogatott művei II*. Budapest: Zrínyi. 358–367.
- FRUNZE, Mihail Vasziljevics (1959d): Az arcvonat és a háterszág a jövő háborúban. In *M. V. Frunze válogatott művei II*. Budapest: Zrínyi. 171–182.
- FRUNZE, Mihail Vasziljevics (1959e): Lenin és a Vörös Hadsereg. In *M. V. Frunze válogatott művei II*. Budapest: Zrínyi. 249–277.
- FRUNZE, Mihail Vasziljevics (1959f): Néhány szó a fegyelemről. In *M. V. Frunze válogatott művei II*. Budapest: Zrínyi. 367–371.
- FULLER, John Frederick Charles (1923): *The Reformation of War*. London: Hutchinson & Co.
- FULLER, John Frederick Charles (1926): *The Foundations of the Science of War*. London: Hutchinson & Co.
- FULLER, John Frederick Charles (1985): A gépesített háború. In *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Kocsis Bernát (szerk.): Budapest: Zrínyi. 449–520.
- FÜGEDI Erik (1986): *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Budapest: Magvető.
- GEISZNER Károly (1876): Katonai elmélkedések és észrevételek. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 4(4), 323–335.
- GOLDEN, Peter B. (2002): War and Warfare in the Pre-Cinggisid Western Steppes of Eurasia. In *Di Cosmo, Nicola (szerk.): Warfare in Inner Asian History (500-1800)*. Leiden–Boston–Köln: Brill. 105–172.

- GRAVER, Margaret (2015): Honor and honorable. Cato's discourse in *De Finibus* 3. In ANNAS, Julia – BETEGH Gábor (szerk.): *Cicero's De Finibus. Philosophical Approaches*. Oxford: Oxford University Press. 118–146.
- GRUBER István (1964): Nevelés vagy átnevelés. *Honvédségi Szemle*, 5(1), 38–42.
- GYALOKAY Jenő (1921): Zrínyi Miklós tanítás a vitézségről és a fegyelemről. *Magyar Katonai Közlöny*, 9(12), 808–819.
- GYEMIN, N. (1963): A meggyőzés és kényszer a katonák nevelésében. *Honvédségi Szemle*, 4(5), 54–57.
- GYÖRFFY György (1977): Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. In BARTHA Antal – CZEGLÉDI Károly – RÓNA-TAS András (szerk.): *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Akadémiai. 123–156.
- GYURGYÁK János (2007): *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest: Osiris.
- GYURGYÁK János (2012): *Magyar fajvédők*. Budapest: Osiris.
- HABROVSKY Sándor (1877): A tisztnek a katonai szellem ápolására való befolyásáról. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 4(2–3), 144–150., 233–240.
- Hadi articulusok 1734-ből (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 569–576.
- Hadi cikkek és katonai eskü, melyek gróf Nádasdy Ferencz lovas tábornok, horvát bán által a császári királyi udvari hadi tanács elő terjesztettek (1768) (1892). *Hadtörténelmi Közlemények*, 5(1), 415–420.
- Hadi edictum Kővár vára részére 1665-ből (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 428–432.
- Hadi szabályzat a magyar lovasság és a hajdúk számára, a harmincz éves háború előtti időszakból (1891). *Hadtörténelmi Közlemények*, 4(1), 148–152.
- HAJDÚ Mihály (1970): Az egyszemélyi vezetővel szemben követelmények értelmezéséről, a vezetői tekintélyről. *Honvédségi Szemle*, 11(6), 1–7.
- HARDIN, Russell (2002): *Trust and Trustworthiness*. New York: Russell Sage Foundation.
- HARTAI Lajos (1973): Az ellenőrzés és önállóságra nevelés összefüggései a kiképzés folyamatában. *Honvédségi Szemle*, 14(7), 47–52.
- HAUSNER Gábor (2013): *Márs könyvet olvas. Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*. Budapest: Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.
- HELLER Ágnes (1966): *Az arisztotelészi etika és az antik ethosz*. Budapest: Akadémiai.
- HÉDERNÉ KOZÁK Róza (1968): Lenin „Állam és forradalom” című munkájának értelmezése. *Filozófia*, 9, 3–25.
- Homérosz (1974): *Íliász*. In Homérosz: *Íliász. Odüsszeia*. Homéroszi költemények. Budapest: Magyar Helikon. 9–446.
- HORUCZI László (1961): A kommunista erkölcs alapelveinek kérdéséhez. *Acta Universitatis Szegediensis: sectio philosophica*, 3, 3–19.

- HORVÁTH Géza (1925): A militarizmus. *Magyar Katonai Közlöny*, 13(7–9), 641–644.
- HUIZINGA, Johan (1976): *A középkor alkonya*. Budapest: Magyar Helikon.
- Hűbéri eskü. Jegyzőkönyv az esküről (1068) (1999). In Sz. JÓNÁS Ilona (szerk.): *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény (Európa és Közél-Kelet, IV–XV. század)*. Budapest: Osiris.
- H. VARRÓ Rózsa (1979): *Élővilág és társadalom*. Budapest: Kossuth.
- IBRÁNYI Mihály (1933): Faji tulajdonságok megnyilatkozása a magyar háborúban. *Magyar Katonai Szemle*, 3(7), 5–49.
- IBRÁNYI Mihály (1934a): A faji tulajdonságainkon alapuló korszerű harc. *Magyar Katonai Szemle*, 4(3), 1–27.
- IBRÁNYI Mihály (1934b): A faji tulajdonságainkon alapuló ősi harceljárás. *Magyar Katonai Szemle*, 4(1), 59–69.
- ILIN, Sz. (1965): A vezető tekintélye. *Honvédségi Szemle*, 16(1), 18–22.
- ILOSVAI SELYMES Péter (1883): Az híres neves Tholdi Miklósnak históriája. In SZILÁDY Áron (szerk.): *XVI. századbeli régi magyar költők művei III. (Régi magyar költők tára IV.)*. Budapest: M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala. 241–253.
- ISSZERSZON, Gregorij Szamoljovics (1969): A hadművelleti művészet fejlődése. In *Szemelvények a szovjet katonai teoretikusok és katonai írók műveiből (1917–1940)*. Budapest: ZMKA Hadművészet Története Tanszék. 29–80.
- IVÁNYI Nándor (1976): A katonák pszichikai felkészítésének néhány tapasztalata. *Honvédségi Szemle*, 17(8), 45–49.
- IWANCZAK, Wojciech (2012): *Miles Christi: the medieval ideal of knighthood. Journal of Australian Early Medieval Association*, 8, 77–92.
- JAEGER, Werner (1946): *Paideia: the Ideals of Greek Culture. Volume I*. Oxford: Basil Blackwell.
- JÁNOSI Ferenc (1946a): A honvédség nevelésének főkérdései. *Honvéd*, 1(1), 40–45.
- John of Salisbury (2007): *Policraticus*. New York: Russell & Russell. 103–144.
- Joó Tibor (1937): A magyar nemzeti szellem. *Magyarságtudomány*, 3(2), 1–35.
- JÓZSEF Ákos (1936): A propaganda. *Magyar Katonai Szemle*, 6(1), 1–14.
- KAISER Gyula (1931): Vezetés és lélektan. *Magyar Katonai Szemle*, 1(8), 15–19.
- KAISER Gyula (1934): Gondolatok a vezetésről. *Magyar Katonai Szemle*, 4(11), 8–15.
- KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor (2013): *A „szellemi termelési mód”*. Budapest: Kossuth.
- KAPUST, Daniel (2020): Roman Patriotism. In SARDOČ, Mitja (szerk.): *Handbook of Patriotism*. Cham: Springer. 47–67.
- KAROLA Dezső (1935): Vezetés és öntevékenység. *Magyar Katonai Szemle*, 5(2), 23–27.

- KASSAI László (1966): Fogalom tisztázással a vezetés megjavításáért. *Honvédségi Szemle*, 7(3), 30–33.
- KAZAI Barna (1962): Öntevékenység az eredmények emelője. *Honvédségi Szemle*, 3(3), 50–52.
- KEEGAN, John (2002): *A hadviselés története*. Budapest: Corvina.
- KEEN, Maurice (1984): *Chivalry*. New Haven – London: Yale University Press.
- KÉKKŐI László (1943): Legénységünk fegyelmezése. *Magyar Katonai Szemle*, 13(4), 66–70.
- KÉZAI Simon (1999): A magyarok cselekedetei. In Anonymus: *A magyarok cselekedetei* – Kézai Simon: *A magyarok cselekedetei*. Budapest: Osiris. 87–172.
- KHAZANOV, Anatoly M. (1993): Muhammad and Jengiz Khan Compared: The Religious Factor in World Empire Building. *Comparative Studies in Society and History*, 35, Jul. 465–469.
- KIRÁLY József (1966): A vezetés néhány pszichológiai problémája. *Honvédségi Szemle*, 7(1), 27–30.
- KISS Károly (1839): Hadi alapszabályok gyűjteménye. *Tudományos Gyűjtemény*, 23(33–44), 80–91.
- KLANICZAY Gábor (2000): *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest: Balassi.
- KLANICZAY Tibor (1964): *Zrínyi Miklós*. Budapest: Akadémiai.
- KLOSKA Tamás (2015): Rohamharcászat az első világháborúban. *Hadtudományi Szemle*, 8(4), 46–83.
- KOCSIS Bernát (1967): A fegyelem értelmezése és megszilárdításának útjai. *Honvédségi Szemle*, 8(11), 13–17.
- KOÓS Miklós (1941): Mi a fegyelem alapja? *Magyar Katonai Szemle*, 11(9), 636–638.
- KORZUN, L. (1964): A parancsnok kezdeményezése. *Honvédségi Szemle*, 5(4), 24–27.
- KOSSA Béla (1899): Az erkölcsi erélyről. *Ludovika Akadémia Közlönye*, 26(5), 544–561.
- KOVÁCS István (1979): A katonák harcra való felkészítésében fontos feladat a pszichológiai felkészítés. *Honvédségi Szemle*, 20(7), 42–48.
- KOVÁCS László (1954): A katonai fegyelem lényege és jelentősége. *Katonai Szemle*, 3(13), 5–11.
- KOVÁCS Sándor (1969): A parancsnok „politikai személyiség”. *Honvédségi Szemle*, 10(1), 69–76.
- KOVALJOV, V. N. (1981): *A szocialista katonai közösség*. Budapest: Zrínyi.
- KÖVÉR Tibor – GYÁNI Gábor (2006): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- KREYBIG Rudolf (1934): Az erkölcsi tényezők fontossága a háborúban. *Magyar Katonai Szemle*, 4(9), 1–14.

- KRISTÓ Gyula (1973): *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest: Akadémiai.
- KRISTÓ Gyula (1980): *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest: Magvető.
- KRISTÓ Gyula (1986): *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi.
- KRISTÓ Gyula (2002): *Magyar historiográfia I*. Budapest: Osiris.
- KURCZ Ágnes (1988): *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest: Akadémiai.
- KÜKÜLLEI János (2000): Lajos király krónikája. In KÜKÜLLEI János: *Lajos király krónikája – Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról*. Budapest: Osiris. 7–40.
- LÁSZLÓ Frigyes (1932): Sulykolás és szabad nevelés. *Magyar Katonai Szemle*, 2(3), 69–73.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1951): „Baloldaliság” – kommunizmus gyermekbetegsége. In *V. I. Lenin művei 31. kötet*. Budapest: Szikra.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1958a): A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. In LENIN, Vlagyimir Iljics: *A háborúról, a hadseregről és a hadtudományról I*. Budapest: Zrínyi. 477–481.
- LENIN, Vlagyimir Iljics (1958b): A szocializmus és a háború (Részletek). LENIN, Vlagyimir Iljics: *A háborúról, a hadseregről és a hadtudományról I*. Budapest: Zrínyi. 556–583.
- LEŐCHEY Kálmán (1920): A hullámharcászat. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(5), 345–349.
- LIVERANI, Mario (1979): The Ideology of the Assyrian Empire. In TROLLE LARSEN, Mogens (szerk.): *Power and Propaganda*. Copenhagen: Akademisk Forlag. 297–317.
- LUDENDORFF, Erich (1935): *Der totale Krieg*. München: Ludendorffs Verlag GmbH.
- LULL, Raymond (1970): The Book on the Order of Chivalry. In HERLIHY, David (szerk.): *The History of Feudalism*. London – Basingstoke: Palgrave Macmillan. 305–344.
- MACHIAVELLI, Niccolò (1978a): A fejedelem. In *Niccolò Machiavelli művei I*. Budapest: Európa. 5–86.
- MACHIAVELLI, Niccolò (1978b): A háború művészete. In *Niccolò Machiavelli művei I*. Budapest: Európa. 443–624.
- MACINTYRE, Alasdair (2012): *Az etika rövid története*. Budapest: Typotex.
- MAGYARI István (1979): *Az országokban való sok romlásoknak okairól*. Budapest: Európa – Magyar Helikon.
- MAGYAROSY Sándor (1932): A jövő háborúja. *Magyar Katonai Szemle*, 2(1), 1–31.
- MALINOVSKIJ, R. J. (1962): Az ideológiai munka segítse még hatékonyabban a harcckészültség fokozását. *Honvédségi Szemle*, 3(12), 3–9.
- MARROU, H. I. (1956): *A History of Education in Antiquity*. New York – Toronto: The New American Library.
- MARX Károly – ENGELS Frigyes (1948): *A kommunista kiáltvány*. Budapest: Szikra.

- MAYER-CSEJKOVITS Károly (1928): A jövő háborúja. *Magyar Katonai Közlöny*, 16(1), 58–72.
- MAYER-CSEJKOVITS Károly (1929): A jövő hadviselése és annak eszközei. *Magyar Katonai Közlöny*, 17(1), 23–42.
- MAZSAROV, G. – GONCSÁROV, Sz. (1970): Lenin a parancsnokok politikai képzettségéről és a katonai tulajdonságairól. *Honvédségi Szemle*, 21(5), 56–63.
- MÁDAY István (1926): A kedv s a kötelesség katonája. *Magyar Katonai Közlöny*, 14(7–8), 520–528.
- MÁLNÁSI-CSIZMADIA Lajos (1947): Tiszteletadás, és kölcsönös megbecsülés. *Honvéd*, 2(4), 56–59.
- MÁLYUSZ Elemér (1924): A Toldi-monda történeti alapja. *Hadtörténelmi Közlemények*, 25(1), 3–32.
- MÁLYUSZ Elemér (1967): *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest: Akadémiai.
- MÁNDI Árpád (1960): Élenjárók és nevelés. *Honvédségi Szemle*, 1(10), 15–19.
- MÁNDI Árpád (1961a): Korszerűség és fegyelem. *Honvédségi Szemle*, 2(7), 82–87.
- MÁNDI Árpád (1961b): Szigor és jóindulat. *Honvédségi Szemle*, 2(8), 19–22.
- MÁNDI Árpád (1962a): A fegyelem értékeléséről. *Honvédségi Szemle*, 13(6), 44–48.
- MÁNDI Árpád (1962b): Gondoskodás a beosztottakról. *Honvédségi Szemle*, 3(3), 90–95.
- Mária Terézia hadi cikkei és esküformái 1742-ből (1893). *Hadtörténelmi Közlemények*, 6(1), 557–568.
- MÁTÉ TÖRÖK Gyula (1936): Nemzeti hadügyi hitvallásom. *Magyar Katonai Szemle*, 6(12), 1–10.
- MCNEILL, John T. – GAMER, Helena A. szerk. (1990): *Medieval Handbooks of Penance*. New York: Columbia University Press. 23–50.
- MEVIUS, Martin (2010): A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése. *Regio*, 21(2), 3–31.
- MÉREY László (1936): Magyar faji harcmódor. *Magyar Katonai Szemle*, 6(4), 29–48.
- MÉREY László (1935): Megjegyzések a magyar faji harcmódhoz. *Magyar Katonai Szemle*, 5(7), 49–55.
- MÉSZÁROS Lázár (1986): Huszárok kézikönyve (részletek). In Kocsis Bernát (szerk.): *Válogatás a magyar hadügy írsaiból*. Budapest: Zrínyi. 459–485.
- MEZEY László (1980): *Athleta Patriae* – Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása. In MEZEY László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Budapest: Szent István Társulat. 19–56.
- MIHÁLY Imre (1960): A szabályzatok szerinti életre nevelésről. *Honvédségi Szemle*, 1(11), 63–67.

- MONTECUCCOLI, Raimondo (1975): Concerning Battle. In BARKER, Thomas M.: *The Military Intellectual and Battle*. Albany: State University of New York Press. 73–173.
- MORAVCSIK Gyula (1951): Bölcs Leó Taktikája, mint magyar történeti forrás. *Századok*, 85(3–4), 334–353.
- NAGYSZOMBATI Márton (1982): Magyarország főuraihoz – akik nem igyekeznek háborúra készülni a török ellen. In *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Budapest: Szépirodalmi. 293–322.
- NAGY Gábor (1963): Követelés és tisztelet. *Honvédségi Szemle*, 4(8), 60–62.
- NAGY Gábor (1964): A becsületességre nevelés. *Honvédségi Szemle*, 5(2), 45–49.
- NAGY Gábor (1965): Az alparancsnok is vezető. *Honvédségi Szemle*, 6(12), 23–25.
- NÁDAS István (1953): Az agitátorok a parancsnok segítői a harcosokkal való foglalkozásban. *Katonai Szemle*, 3(6–7), 63–65.
- NÉGYESI Lajos (2017): Az athéni Xenophón. In GÖCZE István: *Állam és katona*. Budapest: Dialóg Campus. 17–30.
- Onaszandrosz (1963): Sztratégikosz (A hadvezér). In HAHN István (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi. 666–685.
- PAINTER, Sidney (1940): *French Chivalry – Chivalric Ideas and Practice in Medieval France*. Reprinted. Ithaca – London: Cornell University Press.
- PANGLE, Lorraine SMITH (2018): The Anatomy of Courage in Aristotle's Nicomachean Ethics. *The Review of Politics*, 80(4), 569–590.
- PAPP György (1920a): A legénység nevelésének eszközei. *Magyar Mars*, 1(2), 103–110.
- PAPP György (1920b): Levente-szellem a hadseregben. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(3), 186–190.
- PAUER Kálmán (1943): Néhány szó az erkölcsi nevelésről. *Magyar Katonai Szemle*, 13(6), 508–510.
- PÁLFFY Géza (1995): *Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a 16–17. században*. Győr: Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára.
- PÁLOSY János (1936): Magyar harcmód – magyar kiképzés. *Magyar Katonai Szemle*, 6(10), 13–29.
- PERRY, Marvin (1984): The evolution of modern European nationalism. *Journal of East and West Studies*, 13(2), 23–41.
- PÉTERIK István (2008): Parancsnok. *Magyar Katonai Közlöny*, 1, 1309–1316.
- PÉTER Katalin (1993): A haza és a nemzet fogalma az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica*, 18, 3–32.
- PINCZÉS Zoltán (1920): A fegyelemkezelésről. Első közlemény. *Magyar Mars*, 1(1), 20–25.
- PISZANICS István (1961): Szigorúan a szabályzatok előírásai szerint. *Honvédségi Szemle*, 2(5), 18–21.

- Platón: Állam (1984). In *Platón összes művei. Második kötet*. Budapest: Európa. 5–710.
- Platón (2003): Lakhész. In Platón: *Nagyobbik Hippiasz. Kisebbik Hippiasz. Lakhész. Lüsziész*. Budapest: Atlantisz. 89–120.
- POZDER Károly (1932): Sulykolás-e, vagy szabad nevelés? *Magyar Katonai Szemle*, 2(6), 60–66.
- QIAN, Sima (1997): *A hunok legkorábbi története*. Peking: Magyar Ház. 17–18.
- RADNER, Karen (2011): Fame and prizes: competition and war in the Neo-Assyrian empire. In FISHER, Nick – VAN WEES, Hans (szerk.): *Competition in the Ancient World*. Swansea: The Classical Press of Wales. 37–58.
- RAICS Károly (1920a): Férfierények a csapatvezetés szolgálatában. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(2), 65–90.
- RAICS Károly (1920b): Nevelés,–és rászoktatás vagy drill I. *Magyar Mars*, 1(1), 7–12.
- RAICS Károly (1920c): Nevelés,–és rászoktatás vagy drill. II. *Magyar Mars*, 1(2), 82–87.
- I. Rákóczi György 1634-iki hadi szabályzata (1894). *Hadtörténelmi Közlemények*, 7(1), 143–148.
- I. Rákóczi György 1645-iki hadi szabályzata (1911). *Hadtörténelmi Közlemények*, 11(1), 155–161.
- RAPCSÁK Mihály (1963): A katona önállósága. *Honvédségi Szemle*, 4(3), 62–65.
- RÉCZEY Ferenc (1938): A hazaszeretet és nemzeti öntudat új formái. *Magyar Katonai Szemle*, 8(1), 91–96.
- RÉPÁSSY Miklós (1941): Kiképzés és katonai nevelés a nemzetvédelem szolgálatában. *Magyar Katonai Szemle*, 11(2), 294–299.
- RÓHEIM Géza (1917): A kazár nagyfejedelem és a Turulmonda. *Ethnographia*, 28(1–3), 58–99.
- Roland-ének (Ófrancia históriás ének egy oxfordi kéziratból)* (1996). Ford. Rajnavölgyi Géza. Budapest: Eötvös József.
- RORTY, Amélie Oksenberg (1986): The Two Faces of Courage. *Philosophy*, 61(236), 151–171.
- SAÁD Ferenc (1938): A tisztikar szelleme. *Magyar Katonai Szemle*, 8(7), 104–108.
- SAÁD Ferenc (1939): A tiszt mint a hadseregszellem hordozója. *Magyar Katonai Szemle*, 9(6), 86–91.
- Saint Augustine (1887): Reply to Faustus the Manichean. In SCHAFF, Philip (szerk.): *Nicene and Post-Nicene Fathers of Christian Church I*. Buffalo: The Christian Literature Company. 151–345.
- Saint Odo of Cluny (1958): Life of St. Gerald of Aurillac. In John of Salerno: *Life of St. Odo of Cluny* – St. Odo of Cluny: *Life of St. Gerald of Aurillac*. London – New York: Sheed and Ward. 89–180.

- SALLUSTIUS (1978): Catilina összeesküvése. In *C. Sallustius Crispus összes művei*. Budapest: Magyar Helikon. 7–56.
- SÁNDOR György (1974): A fegyelem fogalmának társadalmi tartalmáról. *Honvédségi Szemle*, 15(8), 55–62.
- SÁRVÁRI István (1964): Az akarat lényege, és a katonák akaratának nevelése. *Honvédségi Szemle*, 5(11), 54–60.
- SCHMID, W. Thomas (1985): The Socratic Conception of Courage. *History of Philosophy Quarterly*, 2(2), 113–129.
- SCHNETZER Ferencz (1904): Nevelés, iskolázás, szoktató gyakorlat és idomítás. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 32(3), 358–370.
- Seneca (1992): *A haragról*. Pécs: Seneca.
- Seneca (1995): On Private Life. In Seneca: *Moral and Political Essays*. Cambridge: Cambridge University Press. 172–180.
- SIMSAY Lajos (1923): A militarizmus. *Magyar Katonai Közöny*, 11(7–8), 389–398.
- SIMSAY Lajos (1935): Magyar szellem a korszerű kiképzésben. *Magyar Katonai Szemle*, 5(3), 79–89.
- SISKIN, A. (1955): *A kommunista erkölcs alapjai*. Budapest: Szikra.
- SISKIN, A. F. (1964): *A marxista etika alapjai*. Budapest: Kossuth.
- SOKOŁOWSKI, Robert (2014): Honor, Anger, and Belittlement in Aristotle's Ethics. *Studia Gilsoniana*, (3), 221–240.
- SOLYMÁR János (1955): A katonai nevelés célja, tartalma és módszerei. *Katonai Szemle*, 4(1–2), 10–19.
- STRICKLAND, Matthew (1996): *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066-1217*. Cambridge: CUP.
- SYLVESTER János (1982): Elégia a török ellen indítandó háborúról. In *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Budapest: Szépirodalmi. 344–357.
- SZABADOS György (2011): *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- SZABÓ Ildikó (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle*, 15(1), 201–248.
- SZABÓ László (1976): Katonai elméletek és nézetek a két világháború között. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23(1), 96–111.
- SZÉKELY György (1969): Könyvrecenzió Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 207. i.) könyvhöz. *Századok*, 103(5–6), 1215–1217.
- SZEKFŰ Gyula (1912): *Serviensek és familiarisok*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- SZENDI József (1964): Ki a jó parancsok? *Honvédségi Szemle*, 5(11), 49–54.
- Szent István intelmei fiához, Imre herceghez (2014). In *Szent István király Intelmei és Törvényei*. Ford. Bollók János – Kristó Gyula. Budapest: Szent István Társulat. 13–33.
- Szent István király kis legendája (1981). In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi. 16–22.
- Szent István király nagy legendája (1981). In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi. 23–33.
- Szent László király legendája (1981). In ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi. 80–102.
- SZERÉMI György (1979): *Magyarország romlásáról*. Budapest: Szépirodalmi.
- SZILAS László (1997): Argumenta Mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 101(3–4), 217–234.
- SZKIDRO, M. (1963): A néptömegek és a személyiség szerepe a korszerű háborúban. *Honvédségi Szemle*, 4(10), 116–123.
- SZOVÁK Kornél szerk. (2004): *Képes Krónika*. Budapest: Osiris.
- SZÖNYI Miklós (1943): A fegyverkezés kérdése. *Magyar Katonai Szemle*, 13(6), 496–499.
- SZTÁLIN, Joszif Visszarionovics (1949): *Szk(b)p története*. Budapest: Szikra.
- SZTYEPCSENKÓ, P. (1950): Neveljük a harcosokat az öntudatos katonai fegyelem szellemében. *Honvéd*, 5(11), 69–74.
- Tacitus (1970): Germania. In *Tacitus összes művei I.* Budapest: Magyar Helikon. 40–66.
- TAKÁTS Sándor (1912): A török-magyar lesvetés módja. *Századok*, 46, 729–747.
- TAKÁTS Sándor (1979): *Bajvivó magyarok*. Budapest: Móra.
- TAKÁTS Sándor (2012): *Török–magyar bajviadalok*. Máriabesenyő: Attraktor.
- Teleki Mihály utasítása a huszti vár kapitánya és várnagyai számára, 1669-ből (1893). *Hadtörténelmi Közlemények*, 6(1), 292–296.
- TEODOROVICS János (1922): Erkölcsei és nemzeties nevelés a csapatnál. *Magyar Katonai Közlöny*, 10(9–10), 622–633.
- Tertullianus (1986): Védőbeszéd. In *Tertullianus művei*. Budapest: Szent István Társulat. 61–150.
- The Chandos Herald (2000): *Life of the Black Prince*. Cambridge: Ontario.
- TOLDY-ÖSZ Lajos (1941): Az öntudatos hazaszeretet lélektani vonatkozásai. *Magyar Katonai Szemle*, 11(3), 681–686.
- TORMA Béla Gyula – VESZPRÉMY László szerk. (2008): *Egy elfeledett diadal – a 907. évi pozsonyi csata*. Budapest: Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
- Tours-i Gergely (2010): *Korunk története – A frankok története*. Pozsony: Kalligram.

- TÓTH Sándor László (1996): A honfoglalás előtti magyar kalandozások. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109(4), 5–34.
- TÓTH Zoltán (1991): A hadakozó nép. In DOMANOVSKY Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet II.* Szekszárd: Babits Magyar-Amerikai. 247–285.
- TÓTH Zoltán (2003): A hadakozó nép. In DOMANOVSKY Sándor et al. (szerk.): *Magyar művelődéstörténet I. kötet.* Digitális kiadás. [H. n.]: Arcanum Adatbázis Kft. Online: www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Domanovszky-domanovszky-magyar-muvelodestortenet-1/elso-kotet-osmuveltseg-es-kozepekori-kultura-4A/toth-zoltan-a-hadakozo-nep-21E/
- TÓVÁRI Béla – UNGVÁRI Ernő (1963): A belrend, a fegyelemre nevelés eszköze. *Honvédségi Szemle*, 4(10), 62–65.
- TÖMÖSY Jenő (1936): A vezér szuggesztív hatása a hadseregre. *Magyar Katonai Szemle*, 6(9), 1–15.
- TÖMÖSY Jenő (1937): Magyar harcmód – lelki készség. *Magyar Katonai Szemle*, 7(4), 81–86.
- TÖVISHÁZY-FERJENTSIK Ottó (1936): A vezér szuggesztív hatása a hadseregre. Ennek múltja és jövője. *Magyar Katonai Szemle*, 6(5), 1–22.
- TUHACSEVSKIJ, Mihail Nyikolajevics (1969): A háború új kérdése. In *Szemelvények a szovjet katonai teoretikusok és katonai írók műveiből (1917–1940)*. Budapest: ZMKa Hadművészet Története Tanszék. 5–28.
- ÚJHEGYI Béla (1879): A fegyelem és a függelem. *Ludovica Akadémia Közlönye*, 7(5), 381–395.
- UNYI István (1968): A harcban nincs nyugodt ember. *Honvédségi Szemle*, 9(12), 56–58.
- VARGA Mihály (1974): A fegyelemről. *Honvédségi Szemle*, 15(9), 35–43.
- VARGA Mihály (1977): A korszerű katonai fegyelemről. *Honvédségi Szemle*, 18(5), 48–51.
- VEGETIUS, Flavius Renatus (1963): A hadtudomány foglalatja. In HAHN István (szerk.): *A hadművészet ókori klasszikusai*. Budapest: Zrínyi. 751–866.
- VERMES Zoltán (1947): A tegeződés. *Honvéd*, 2(2), 42–45.
- VESZPRÉMY László (1994): Az Anjou-kori lovagság egyes kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107(1), 3–18.
- VLADÁR Sándor (1960): Fokozottabban támaszkodjunk a kollektíva nevelő erejére! *Honvédségi Szemle*, 1(9), 20–24.
- VLADÁR Sándor (1961): Az önállóságra nevelés. *Honvédségi Szemle*, 2(3), 20–23.
- VON CLAUSEWITZ, Carl (1961): *A háborúról*. Budapest: Zrínyi.
- VON MOLTKE, Helmuth (1985): Hadtudományi írások (Részletek). In KOCSIS Bernát (szerk.): *Válogatás burzsoá hadtudományi írásokból*. Budapest: Zrínyi. 331–384.
- VON SEECKT, Hans (1929): *Egy katona gondolatai*. Budapest: Pallas.

- WALLACE-HADRILL, J. M. (2020): The Bloodfeud of the Franks. In *The Long-Haired Kings, and other Studies in Frankish History*. London: Methuen and Co. 121–147.
- WASMER Gusztáv (1895): *Huszar kötelesség*. H.M. Vásárhely: A „Hungária” könyvnyomda nyomása.
- WERTH Henrik (1920): A vezetésről. *Magyar Katonai Közlöny*, 8(4), 209–223.
- WERTH Henrik (1935): Gondolatok a vezetésről. *Magyar Katonai Szemle*, 5(1), 1–9.
- WETHUSING, Ted (2003): A Beguiling Military Virtue. *Journal of Military Ethics*, 2(3), 195–212.
- WILBURN, Josh (2015): Courage and the Spirited Part of the Soul in Plato’s *Republic*. *Philosophers’ Imprint*, 15(26), 1–21.
- WOOLF, Rosemary (1976): The ideal of men dying with their lord in the *Germania* and in the *The Battle of Maldon*. In CLEMOES, Peter (szerk.): *Anglo-Saxon England: Volume 5*. Cambridge: CUP. 63–81.
- Xenophón (2003): A lovassági parancsnok feladatairól. In *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Budapest: Osiris. 593–617.
- YAMAMOTO, K. (2002): The Ethical Structure of Homeric Society. *Collegium Antropologicum*, 26(2), 695–709.
- ZÁGONI Ernő (1967): Az oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt katonapolitikájának fejlődése a polgárháború éveiben (1917–1922). I. rész. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14(3), 455–476.
- ZAHarov, Georgij Fjodorovics (1964): A parancsnok alkotó tevékenységéről. *Honvédségi Szemle*, 15(7), 6–9.
- ZAVALIY, Andrei G. – ARISTIDOU, Michel (2014): Courage: A Modern Look at an Ancient Virtue. *Journal of Military Ethics*, 13(2), 174–189.
- ZENTAI Artur (1969): Az internacionalizmus, a hazafiság, a nemzeti függetlenség lenini értelmezéséről. *Honvédségi Szemle*, 10(12), 77–84.
- ZENTAI Vilmos (1947): Milyen legyen az új honvédség szelleme. *Honvéd*, 2(1), 6–11.
- ZRÍNYI Miklós (1957a): Mátyás király életéről való elmélkedések. In *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Budapest: Zrínyi. 315–357.
- ZRÍNYI Miklós (1957b): Vitéz hadnagy. In *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Budapest: Zrínyi. 158–303.
- ZRÍNYI Miklós (1997): *Szigeti veszedelem*. Budapest: Zrínyi.
- ZSIGA Sándor (1952): A parancsnok egyik legfontosabb feladata beosztottjainak politikai nevelése. *Katonai Szemle*, 1(5), 7–8.
- ZSURAKOV, M. G. et al. (1960): *Az erkölcsi-politikai tényező a jelenkori háborúban*. Budapest: Zrínyi.

Névmutató

A

al-Maszúdi 44
Anonymus 46, 72
Arisztotelész 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26,
27, 28, 29, 32, 37
Asbóth Lajos ezredes 107, 108

Á

Álmos 46, 47, 72
Árpád 46

B

Balassi Bálint 85
Bernard algróf, Renhard fia 54
Berkó István 135
Bethlen Gábor 95
Bocskai István 93, 97
Boethius 60
Botond 72, 73
Bulcsú 72
Burkan kán 42

C

Cicero 19, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 30, 31,
32, 34, 35, 36, 187
Clairvaux-i Szent Bernát 63, 68

D

De Charny, Geoffroi 64, 66
De Gaulle, Ch. A. J. M. 122, 124, 127,
128, 129, 130, 148, 149
Deseő Lajos 142
Domaniczky István őrnagy 113
Du Picq, Ardant 101, 102, 128
Dümmerth Dezső 46

Dzs

Dzsingisz kán 39, 42

E

Edvárd, III. 56
Eszterházy Miklós 95

F

Fekete Herceg 56

Finley, Moses I. 16

Frontius, Sextus Iulius 33, 34
Frunze, Mihail Vasziljevics 151, 152,
154, 155, 158
Fuller, John F. Ch. 117, 120, 121, 122,
123, 124, 125, 126, 127, 128, 129,
130, 131, 148, 149

G

Geiszner Károly őrnagy 113
Géza herceg 71, 73

H

Habrovsky Sándor ezredes 105, 106,
107, 108
Homérosz 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23,
24, 28, 29, 32, 37, 183, 186, 187

I

Ibrányi Mihály 146, 147
Ilosvai Selymes Péter 77
István, I. (Szent) 69, 73, 76

J

Jánosi Ferenc 164
John Chandos heraldja 56

K

Kaiser Gyula 145, 146
Karola Dezső 146
Károly, I. (Róbert) 79
Keegan, John 43
Kézai Simon 72, 73
Kiss Károly ezredes 109
Kocsis Bernát 168
Kossa Béla főhadnagy 105
Kreybig Rudolf 141
Kubinyi András 92
Küküllei János 74

L

Lajos, I. (Nagy) 74, 77
László 70, 71, 72, 73
László Frigyes 140
Lél 72

Lenin, Vlagyimir Iljics 151, 154, 155,
156, 157

M

Machiavelli, Niccolò 81, 82, 83, 87, 97
Máday István 134
Magyari István 81, 87, 88, 97
Magyarosy Sándor 131
Mándi Árpád 170, 171
Marx, Karl 157
Mátyás, I. (Hunyadi) 86, 90
Mayer-Csejkovits Károly 131
Mérey László 146
Mészáros Lázár altábornagy 111
Montecuccoli, Raimondo 110

N

Nagy Károly 57, 58
Nagy Sándor 32, 121
Nagy Szent Gergely 61

O

Onaszandrosz 33
Opos, Márton fia 73, 74

P

Pálffy Géza 92
Papp György 140
Pinczés Zoltán csendőr főhadnagy 138
Platón 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 37, 202

Q

Qian, Sima 39

R

Raics Károly 133, 139
Raimundus Lullus 64, 68
Rajmond, Hercend fia 54
Rákóczi György, I. 94, 95
Rákosi Mátyás 166, 167, 171
Répássy Miklós 143
Róheim Géza 46
Roland gróf 58

S

Salamon 71, 73
Salisbury János 64, 68
Salm Miklós 84
Sándor György 166

Schnetzer Ferencz vezérkari százados
111, 112

Seneca 23, 24, 28, 29, 31, 32

Simsay Lajos 142

Siskin, A. F. 161

Sz

Szapolyai János 84
Szendi József 172
Szent Ágoston 60, 61
Szent Odo 62, 63, 64
Szerémi György 84
Szókratész 24, 26, 27, 32
Sztálin, Joszif Visszarionovics 157, 166,
167, 171

T

Tacitus 49, 50, 51, 52, 53, 60, 72, 73
Teodorovits János 141
Toldi Miklós 77, 78, 79
Toldy-Ősz Lajos 143
Tóth Zoltán 92
Tövisházy-Ferjentsik Ottó 147

V

Vegetius, Flavius Renatus 33, 34
VI. (Bölcs) Leó 44
VII. Gergely 62
Von Clausewitz, Carl 100, 101, 102
Von Moltke, Helmuth 102, 103, 104
Von Seeckt, Hans 120, 121, 122, 127,
129, 130, 149

W

Wasmer Gusztáv százados 111
Werth Henrik 144, 145

X

Xenophón 33

Z

Zentai Vilmos 175, 176
Zolta 72
Zrínyi Miklós 81, 87, 88, 89, 90, 91, 97,
131

Zs

Zsigmond, I. (Luxemburgi) 92

A katonai erények szükséges feltételét alkotják a katonai feladatok sikeres teljesítésének, ezért nélkülözhetetlen részét képezik a katonákkal szemben támasztott elvárásoknak. Az egy-egy korszakra jellemző katonai erények mindig képet nyújtanak arról, hogy a társadalom mit vár el a katonáktól, így az adott kultúra katonai etikai gondolkodásáról is.

A kor tágabb filozófiai, politikaelméleti, társadalmi, hadtechnikai és egyéb változásaival az erények is változnak. Ez részben azt jelenti, hogy egy erénynek egy bizonyos időszakban kiemelkedő jelentősége lehet, és minden más erényt arra hivatkozva határoznak meg, máskor azonban alárendelt szerepbe kerül. A katonai erények változása másrészt azt jelenti, hogy az alapvető katonai erénytípusok – kiemelkedő vagy alárendelt szerepben – minden esetben megmaradnak, csupán az változik, hogy ezek az erénytípusok milyen formában jelennek meg egy-egy korszakban.

Jelen kötet témája a katonai erények, azon belül is a magyar katonai erények változásának története.

ISBN 978-963-531-994-7

9 789635 131994 7